

ӘЛЕУМЕТТІК - ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО - ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

«ҚАРА» АТАНҒАН ТАЙПАЛАР ТАРИХЫНА КӨЗҚАРАС

Т. ОМАРБЕКОВ – *т.ғ.д., профессор,*
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі

Әлім тайпасындағы Қаракесек, Қарасақал және Төртқара руларының түргештердің қара бөлігіне жататын тайпалармен байланыстылығы күдік туғызбайтын тәрізді. Осыған байланысты «қара» атауына аз да болса, тоқтала кетуге болады. «Қара» атауына байланысты қырғыз зерттеушілері өздерінің «қара бодун», «қара будун» бірлестігіне сипаттама берген сөзінде бұл тайпалық одақтың VI-XII ғғ. түрік еліндегі халықтың жалпы атауы болғанына назар аударма келе, «Қара» сөзү «қалын», «көп», «улуу» маанисин да туюнтқан. Бұл термин руна сымал эстеликтерінде көп кездешет»[1], - деген еді.

Шындығында да Күлтегіннің бітіктасында Болчуда болған үлкен шайқаста «қағанын сонда өлтірдіміз: елін: алдымыз» деп баяндай келе, «Қара түргеш: бүтін (халық): көп ішке енді:» деп жазылған» [2]. Мұнда да байқайтынымыз, қара түргештердің санының көп екені айтылып отыр. Дегенмен де бұл жерде «қара» атауы түргештердің санына емес, олардың халықтық атауына қолданылған тәрізді.

Сонымен қатар қара түргештердегі «қара» атауын басқаша түсіндіруге тырысатын ғалымдар да бар екенін біз бұрынғы «дулат» тайпасының тарихына арналған зерттеуімізде атап көрсеткен болатынбыз» [3]. Онда осы мәселеге байланысты Г.Е. Грумм-Гржимайлоның төмендегідей пікірі келтірілген еді: «қара» деген эпитет «Орта Азия түріктерінде халықтың кіші, бағынышты бөлігін анықтауға қолданылғандықтан, осындай жағдайда қара түргештер деп түргеш тайпасының төменгі бұтақтан шыққан билік иелері аталған деп ойлауға болады» [4]. Осы соңғы пікірдің нақты тарихи негізі бар. Сондықтан да әрине, бұл дәлелді пікір, шынында да Орхон-Енисей жазуларында бұл атаудың осындай мағынаны аңғартқанын байқауға болады. Сонымен бірге «қара» сөзі қарапайым халық, қара бұқара деген мағыналарды білдірген жағдайлар да болған. Бұл әсіресе, түргештердің сары түргеш және қара түргеш болып бөлінуінен айқын көрінеді. Бұл жерде сары түргештер бұрынғысынша ашына қағандарын және олардан шыққан әулетті билік иелері ретінде мойындаған болса, ал қара түргештер Сұлудан бастап ашыналарды мойындаудан бас тарта бастады. Енді қара түргештер өздерін билейтін қағандарды ашына әулетінен емес, өз араларынан шыққан жергілікті бектерден тағайындайтын болды. Дегенмен де ашына әулетін мойындамай, екінші қатардағы қара бұқараға айналған қара түргештер, өздерінің байырғы бабаларының ашына руының басшылығымен ел болғанын ұмыта қойған жоқ. Осыған байланысты ашына рулық әулеті қаралардың санасында арғы бабалардың бейнесі ретінде тарихи тұрғыдан сақталып қалды.

Л.Н. Гумилевтың VII ғасырдағы қара түргештерді апар, яғни абар түріктерінен шығаратыны белгілі. Ол «сары» түсінігі биліктегілерді сипаттаса, ал «қара» түсінігінің Азияда халық деген мағынаны аңғартатынына назар аударған еді. Дегенмен де VIII ғасырға қарай атабабадан қалған бірін-бірі жақтырмайтын және қабылдамайтын ұстаным мен айырмашылықтар жойылып, олар өзара бірігіп кеткендей болатын [5]. Алайда сарылар мен қаралар өздерінің ағайыншылыққа негізделген жеке, дербес бірлестіктерін бәрібір сақтап қалды деп ойлаймыз. Оларды өз руларымен ұйысып жүруге сыртқы жаулардың үздіксіз шабуылдары мәжбүрледі. Мысалы, ұйғырлар олар үшін осындай жаулар еді. VIII ғасырдың орта шенінде ұйғырларға бағынбай батысқа жылжыған «қара салтаттылар» дегендердің өздері жекелеген зерттеушілер пікірлеріне қарағанда осы қара түргештер болса керек [6]. Бұл пікірді В.В.Бартольд та мақұлдайды екен [7]. Бұл тұста қара түргештер мекені алыстағы Ферғана аймағына дейін созылып жатты [8]. Жалпы түргештердің ғана емес, олардан көп ғасырлар кейін қалыптасқан Әлім тайпасының, яғни қаракесектердің географиялық аймағына орналасқан қаңлылардың да

кейіннен VIII ғ. соңына қарай Қара және Сары қаңлылар деген атпен белгілі болғанын байқаймыз. Мұндай бөліністі қаңлылар түргештерден қабылдаған болулары мүмкін. Кезінде ежелгі қаңлылардың көшіп-қонып жүрген мекенінің кейініректе құрылған нүшбе (нушиби) бірлестігінің орналасу аймағына айналғаны және белгілі. Қара түргештер де осыған көрші аймақты жайлаған болатын. Шын мәнінде, қара түргештермен араласып, көрші және қоңсы болып көшіп-қонып жүрген қаңлылардың да қара атанғанын білеміз. Жалпы қаңлылардың қара атануы туралы «Қаңлының» тарихын жазған кезде арнайы баяндаған болатынбыз. Енді сол айтылғандарды қайталап, Қара қаңлылардың арғы тегіне біраз көз жүгіртуге тура келетін тәрізді. Осыған байланысты қытай жылнамасындағы төмендегідей дерекке көңіл бөлгеніміз жөн сияқты: «Осы тұста Құйғырлардың қағаны Өкей деген адам болатын. Ол жолда торуылдап, генгүндарға бара жатқан Қытай елшісін өлтіріп тастайды. Осыдан кейін Құйғырлар мен қытайлықтардың арасы өте шиеленісіп кетеді. Қытай Құйғырларға қарсы қалың әскер шығарады. Тұтқиылдан түн ішінде баса көктеп келген қалың қолдан шошынған «Өкей әскерін еріксіз шегіндірді. Шы Шюң (қытайдың жасақ басы – авт.) Оны Ғуқырған тауына (杀胡山) дейін өкшелей қуғанда, Өкей жараланып әзер құтылды. ... олардан салықшы тобының қазына-мүлкі және бұрынғы жарлықнамалар қайтарып алынды. Қаған қалған қолын жиып, **Қара қаңғалыларға** (бөліп көрсеткен біз – авт.) барып паналады» [9]. Онан соң мәселе былай өрбіді: қытайлықтар Өкейді және оның соңынан ілескен Құйғырларды өкшелей қууға бұйрық алды. Нәтижесінде, қытайлықтар **Қара қаңғалыларға** мол пара беріп, Өкейді өлтіртті. Артында қалған Құйғыр халқы оның інісі Атнап тегінді қаған етіп көтерді [10].

Мұндағы **Қара қаңғалылар** кімдер деген сауал туындайды. Қытайдағы жылнамаларды казак тіліне аударған бауырларымыз бұған мынадай түсініктеме берген: «Қара қаңғалылар (黑车子) – қара сырлы арбаға отыратындықтан осылай аталған. Толық аты – **Қара қаңғалы Шығай** немесе Қара қаңғалы татар. («Билік ғибратнамасы сөздігі», 1. т., 455 бет.)» [11]. Көріп отырмыз, «қаңға» деген атау – биік арбалылар деген мағынаны байқататыны анық, тіптен жоғарыда айтылғандай, Шығай немесе татар тайпаларының жекелеген рулары да қарамен сырланған арбаға отырғандықтан, қара қаңғалылар аталған. Бұдан шығатын қорытынды, Батыс Моңғолия территориясындағы Қаңғаларды батыстағы Қаңлылармен шатастыруға болмайды. Осылайша, қаңға мен қаңлының екі түрлі тайпалық бірлестіктер екендігі тағы да анықталып отыр. Алайда бұдан қаңлы мен қаңғаның түп атасы да бөлек деген қорытынды шықпауы керек. Тегінде бұлардың ертеректе ата-бабаларының түп аталарының жоғарыда айтқанымыздай, ортақ этникалық бұтақтан, ғұндардан және динлиндерден тарауы әбден мүмкін нәрсе.

Ал енді жоғарыда айтылғандай, Қара қаңғалылар деп аталатын тайпа бар болса, онда сары қаңғалылар да болуы мүмкін бе? деген сауал туындайды. Алайда мұндай атаумен аталатын тайпа атының қытай жылнамаларында кездеспеуі мұндай сауалға жауап беруді қиындата түседі. Дегенменде кезінде қаңға аталған құйғырлардың көршілері ғырғыздардың кезінде шүкір сарылар атанғаны ойлантады. Осыған байланысты қытай жылнамаларында мынадай жолдар бар: «(Таң Сузұң заманында чянюан жылдары (758-760) Құйғырлардан жеңіліп, сонан кейін кіндік қағанатпен (яғни, Қытаймен – Т.О.) барыс-келіс жасай» алмаған Генгүндар кейіннен «тиектердің тілімен ғырғыз деп жаңылыс аталып кетті. Құйғыр тілінде шүкір сарылар деген мағына беретін бұл сөз онан әрі бұрмаланып, Қырғыз делініп жүрді» [12].

Қырғыздардың нұшбелермен (нушибилермен) Жетісу өңірінде көрші орналасқандарын зерттеушілер жазып жүр. Сонымен бірге Сыр бойындағы және Жетісу бойындағы қаңлылардың Қара және Сары қаңлыларға бөлінгені де зерттеушілерге белгілі болып отыр. Бұлар әрине, шығыстағы қаңғалардан бұл кезде этникалық және саяси болмыстары жағынан әлдеқайда алыстап кеткен болатын. Сыр бойындағы және Жетісудағы Қара қаңлылар әрине, біз жоғарыда әңгімелеген батыс Моңғолиядағы қаңлылардан (қаңғалардан – авт.) қол үзіп, шын мәнінде алғаш Батыс түрік қағанатына және кейіннен Түргеш қағанатына қосылған руларға әлдеқайда жақын болып, олармен бірде дос, бірде қас дегендей күн кешті. Бұл туралы Түргеш қағанатына байланысты деректер нақты мәліметтер бере алады. Алайда, тақырыптан ауытқып кетпеу үшін біздер қара түргештер мен қара қаңлылардың көрші аймақтарды мекендеп, және олардың қара немесе сары атанулары бір тарихи кезеңде, яғни түргештердің екіге бөлінуіне байланысты орын алған деп айта аламыз.

Ал енді Алшынның Қаракесегіне, Қарасақалына және Төртқарасына келер болсақ, бұлардың арғы бабалары осы Түргеш қағанатынан бастау алатын қаралармен тығыз байланысты деуге негіз бар. Алшын құрамында кейініректе есімдері қарамен байланысты ру тармақтарының шығуына олармен қоян-қолтық араласып жатқан Сыр және Жетісу аймағындағы Қара қаңлылардың да ықпалы аз болмаса керек. Оның үстіне, Қара қаңлылардың арғы бабалары Сыр бойында алшындардан әлдеқайда бұрын қоныс тепкенін тарихи деректерден жақсы білеміз. Осының өзі алшындар құрамындағы қара атауымен аталатын Қаракесек, Қарасақал және Төртқара руларының арғы бабалары біз әңгімелеп отырған Қара түргештердің бірлестігінен тарихи бастау алатынын байқатады.

Яғни, шежірелік деректерде Әлімнің атасы атанған немесе Әлімнің екінші есімі болып табылатын Қаракесек рулық бірлестігі (құрамында Қаракесек, Қарасақал, Төртқара рулары бар) өзінің арғы бабаларын қара түргештер құрылымынан алады. Осыған қарағанда, біз әңгімелеп отырған Алшын тайпалық бірлестігіндегі Әлімұлы тайпасының тарихы тереңде жатыр. Негізінен алты рулық бірлестіктен құрылған бұл тайпа кейініректе Қазақ хандығы тұсында Әлім атауымен жеке тайпа ретінде тарих сахнасына шыққан болса, ал оның құрамына енген рулардың арғы бабаларының тарихи тамырлары Түркі қағанаты дәуірлеріне барады. Әлім құрамына енген рулардың шығу тегіне алғаш рет нақты және ғылыми түрде тереңдеп барған Н.А.Аристов еді. Ол әлімдердің әртүрлі тайпалық бірлестіктерден құралғандарына назар аударып, өзіндік болжамдар жасаған болатын. Шежірелік деректер бойынша, Әлімнің өзі кейде Қаракесек деген жанама атпен аталады және ол Қаракесектің ұрпағы ретінде шежірелік тұрғыдан таратылады. Сондықтан да «қаракесек» этнониміне алғаш және арнайы тоқтауымызға тура келеді.

«Қаракесек» атауы қазақ шежіресінде айтарлықтай белгілі этноним. Бұл арғындарда да белгілі ру. Кезінде Н.А. Аристов арғындардың Қарақаралы округіндегі 17 болыста қаракесектердің кеңінен таралғаны және ондағы тұрғындардың өздерінің «ежелгі күшті қаракесектер ұрпағы» екендіктерін әрбір болыстың мақтаныш ететіндігін атап көрсеткен еді [13]. Мұның өзі Қаракесек руының ежелден-ақ аса беделді бірлестік болғанын аңғартса керек. Сонымен бірге Кіші жүздің Әлімұлы тайпасы да Қаракесек руына аса құрметпен қарайды. Тіптен, жоғарыда атағанымыздай, Қаракесек Әлімнің арғы атасы болып келеді. Н.А.Аристов Қаракесектердің арғындар немесе әлімдер құрамында ғана емес, сонымен бірге Сырдарияның арғы жағындағы қарақырғыздардың ичкилик руында да кездесетінін ескертеді. Осыған байланысты ол: «Жалпы алғанда бұл ру Алшындарға бөтен және тегінде оған кейініректе қосылған, бәлкім арғындардан келген болар», - деген тәрізді болжам жасайды [14].

Шынында да, кезінде Қаракесек рулық бірлестігі ортақ бір одаққа біріккен ру тармақтарының басын қосқан бірлестік болған тәрізді. Біздің ойымызша, ол кезде ол Арғынға да, Алшынға да кірмеген. Әрине, қаракесек атауымен бұл бірлестік IX ғ. дейін тарих сахнасына шыға қоймаған. Өйткені, мұндай тарихи атау бұл кезеңде еш жерде кездеспейді. Дегенмен де қаракесектердің арғы бабалары қара түргештер одағында өмір сүргенін мойындар болсақ, олардың Түргеш қағанаты құлағаннан кейін және «түргеш» этнонимі тарих сахнасынан кеткен соң, біраз уақыт қаралар деген атаумен Сыр бойында көшіп-қонып жүрулеріне тура келсе керек.

Қара түргештерді қарлұқтар бағындырған соң, Қаракесектер бірлестігі біртіндеп IX-X ғғ. қарай қалыптаса бастаған болса керек. Тегінде басмыл тайпалар одағының күйреуі де, VIII ғ. соң осы одаққа біріккен тайпалардың ыдырауына байланысты бұл жіктелу үрдісін бастап берген тәрізді. Дегенмен де моңғол жаулауына дейінгі кезеңде біз тарихи деректерден «қаракесек» атауын кездестіре қоймаймыз. Оның есесіне ежелгі түрік рулары арасында «кесек» этнониміне жақын «кесе», «калсер» тәрізді этнонимдер кездесетіні белгілі. Бұлардың кейінгі ұрпақтары қазіргі кезде башқұрттар арасында кездеседі. Башқұрттың белгілі зерттеушісі Р.Г.Кузеев аталған рулардың кезінде Алтайдағы ежелгі түркілер ортасынан шыққандарын атап көрсеткен еді. Оның ойынша бұл кесе, калсар атауын алып жүрген рулардың тарихи тағдырлары Алтайдың солтүстігіндегі б.з.б. I мыңжылдықтың басында өмір сүрген угор-самодий қауымдастығымен тығыз байланысты. Белгілі ғалым бұлардың башқұрт немесе қазақ жеріне жылжу жолдарын төмендегіше түсіндіреді: «В начале и первой половине I тыс. н.э.

древние тюрки (в составе, как правило, объединений в этническом отношении неоднородных) устремились на запад, вовлекая в свой состав тюркских и угорских кочевников степей Приаралья и Западного Казахстана. Уже в ту эпоху одни и те же этнонимы (в результате образования и распада различных племенных сочетаний кочевников) могли принадлежать племенам, говорящим и на тюркских, так и на угорских языках...Предки башкир родов кесе, кальсер и юмран поселились в Башкирии во второй половине I тыс. н.э. в общем потоке движения болгарских племен» [15]. Назар аударар тағы бір нәрсе, қырғыздарда жоғарыдағы рулар атауларына жақын, ичкилик тобында *кесек* [16], ал тувалықтарда *кезек-кулар* [17] руларының кездесетіндігі. Тегінде осы, кейініректе әртүрлі халықтар арасына таралып, олардың тілдік ерекшеліктеріне сәйкес, атауларында кейбір ерекшеліктер пайда болған жоғарыда аталған ұқсас рулық этнонимдер ежелгі түркілердегі *кесе* немесе *кесек* атауларынан бастау алса керек. Осыған сәйкес жоғарыда аталған белгілі ғалымымыз, Р.Г.Кузеев кезінде мынадай негізді тұжырым айтқан еді: «Означает ли тождественность этнонимов кесе у башкир, кесе (или кичи) у туркмен-салоров, кичи-мерген у локайцев, кесек, кезек у киргизов и тувинцев общность происхождения или общность каких-то древних этапов этнической истории этих образований? Вероятно, да, но появление этнонима кесе(киши) в Средней Азии и Восточной Европе можно объяснить лишь раннетюркскими миграциями на запад»[18]. Р.Г.Кузеев көне венгер тарихын зерттеуші академик Д.Неметтің пікірлері негізінде кесе этнонимінің ежелгі венгер тайпаларының жетегінде кездесетініне назар аударған еді. Аталған ғалым сонымен қатар қазіргі Венгрия аймағында кесе деген атаумен 50-ге тарта этнонимдердің кездесетіндерін, аталмыш этнонимнің түріктік негізі бар екендігін атап көрсеткен болатын.

Қырғыз зерттеушілері өздеріндегі ичкиликтер (Булгачы) рулық тобындағы ең ірі рулардың бірінің атауы *кесек* екендігіне назар аударады. Олардың ізденістері кесектердің байырғы қырғыз рулары болып табылатынын, және олардың ежелгі Енисей қырғыздары ұрпақтары болып табылатынын аңғарта түседі [19]. Айта кетер тағы бір мәселе, «кесек» атауы түркі халықтарында, соның ішінде қазақ-қырғыз тілдерінде ортақ мағынаны – «бөлек», «нәрсенің бөлігі» деген түсінікті білдіреді. Мұның өзі тайпалық бірлестіктің бір бөлігі, немесе мемлекеттің бір бөлігі дегенді аңғартуы да әбден мүмкін [20]. Осы айтылғандарды қорыта келе мынадай тұжырым жасауға болады: қаракесек рулар бірлестігі о баста Алтай-Саян өңіріндегі және Енисей бойындағы ежелгі түркілер қауымдастығының кесек атанған одағында қалыптаса бастаған. Кезінде *кесе* немесе *кесек* атанған осы Алтай рулары кейіннен Жетісудағы түргештер құрамында өсіп-өніп, араға бірнеше ғасырлар салып, қаракесек этнониміне ие болған.

IX-XIII ғғ. «қара» атауымен топталып жүрген бұл тайпалар біртіндеп, өздерін басқаратын тарихи тұлғаның атына сәйкес (Қаракесек, Қарасақал) немесе құрамындағы ру тармақтарының санына қарай (Төртқара) жаңа этнонимдерді қабылдай бастады. Мұның өзі кезінде қара түргештер құрамында болған Алшынның қаралар руларының жаңа тайпалық топтарға бірігу үрдісі аса күрделі болып, бірнеше ғасырларға, дәлірек айтсақ, XIII-XV ғасырлардың өн бойына созылғанын байқаймыз. Сонымен бірге тарихы едәуір тереңде жатқан, Он оқ бодұн немесе Түргеш қағанаты дәуіріне алып баратын Алшынның қаралардан тұратын тайпалары жоғарыда айтқанымыздай, алғаш Алшын бірлестігінде өмір сүрді. Қазақ хандығының алғашқы ғасырларында қаралардың қазақтарға Алшын тайпалық бірлестігі деген атаумен әйгілі болғанын білеміз. Ол туралы жоғарыда айтып кеттік. Дегенмен де рулық таңбаларға талдау жасағанда ескерткеніміздей, кейбір Қаракесек бірлестігіне кірген рулардың, дәлірек айтар болсақ, Қарасақалдың Алшын бірлестігімен таңбалас, яғни осы одақта алғашқылардың бірі ретінде өмір сүргенін аңғарамыз.

Егер Қарасақал байырғы «сақалды» немесе «сақал» рулық бірлестігінен бастау алады деген тұжырым жасар болсақ, ал мұндай тұжырымды кейбір тарихи дәлелдер қостай түседі, онда оның тарихи тамырлары ортағасырлардағы түркі дәуіріне барады. Н.А. Баскаков XI-XIII ғасырлардағы қыпшақ бірлестігінде осындай рудың болғанын жазып кеткен еді[21]. Кезінде осы қыпшақтардың (VII-VIII ғасырларда) Алтай маңын және Ертістің орта ағысын мекендегенін жақсы білеміз. «Соххы» деген атпен хакастар[22], «сақалды» деген атпен қырғыздар, «сокалы» деген атаумен сары ұйғырлар[23] құрамдарында осындай рудың күні бүгінге дейін сақталып қалуы, сақалдардың арғы бабаларының VI-VII ғасырларда Енисей жағалауында өмір

сүргендерін дәлелдейтіндей. Тегінде түргештермен бірге Жетісу өңіріне қоныстанған осы сақалдар қара түргештермен бірге көшіп-қонғандықтан және олармен бірге жүргендіктен қара сақал атанса керек. Кейінгі қырғыздарда қазақтар тәрізді барғы, долос, саяк, солто, суу мұрын руларының құрамына қарасақалдардың таралып кетуі де осыны дәлелдей түсетіндей [24]. Кейініректе, IX-X ғасырларда қарасақалдардың бір бөлігі оғыз тайпаларымен бірге Арал бойынан түрікмендерге барып қосылса керек. Қазіргі түрікмендерде де Қарасақал руының сақталып қалуы осыны дәлелдейді [25]. Сонымен бірге тарихтың белгілі бір кезеңінде қарасақалдар Жағалбайлымен, Телеумен және Шектімен көрші-қоңсылық өмір кешкен тәрізді. Мұны қарасақалдардың екінші рулық таңбасының аталған руларға жақындығы дәлелдей түседі.

Ал Кете, Төртқара, Шекті рулары болса, ол кезде бір тайпалық құрылымға бірігіп, Төртқара немесе Шекті тайпалық одағында өмір сүрді.

Қытай тарихи деректерінде Шектінің ежелгі атауы VI-VII ғғ. жылнамаларда кездеседі. Мұның өзі алғаш Шектінің құрамында болған Төртқара рулары кейіннен Қаракесек тобына қосылса керек деген қорытындыға жетелейді.

Дегенмен де VII ғ. өзінде қытай деректерінде көрініс беретін Шөмекең (Шөмекей) тайпалық бірлестігінің рулық таңбасының бірі – Қаракесектің екінші рулық таңбасына ұқсас кейінгі - л әрпіне жақын бұл таңба Қаракесекте аяғымен тұрса, ал Шөмекейде ол көбіне бір жағына сұлап жатады . Мұның өзі бұл таңбаның алғаш Қаракесектерге тән болғанын, кейіннен осы таңбаны шөмекейліктердің қабылдағанын, бір сөзбен айтар болсақ, Шөмекей тайпасының қаракесектер құрамына, яғни Алшын одағына біраз кейінірек кіргенін байқататын тәрізді. Шежірелік деректер де мұны теріске шығармайды. Оларда Шөмекей Әлімнің баласы емес және оның інісінен тарайтын туыс. Сонымен қатар Шөмекейдің рулық таңбасының бірі жоғарыда айтқанымыздай, Алшын тайпалық бірлестігінің ортақ таңбасын еске түсіреді. Мұндағы айырмашылық – Алшын таңбасының ұшы жоғары қарап тұрса , ал Шөмекейдің дәл осындай таңбасының жоғары қараған тұмсығына көлденең сызық қойылған . Мұның өзі Алшын одағындағы Шөмекейдің орнының шектеулі екендігін, және оның бұл одаққа кейіннен қосылған кірме екенін аңғартатындай. Осы біз әңгімелеп отырған үрдістер тегінде VII-IX ғғ. орын алған тәрізді.

Оның үстіне, Шөмекейдің екінші таңбасының Алшынға және Қарасақалға жақын болуы, оның бұл одаққа кейінірек қосылғанын тағы да байқатады. Тегінде бұл VIII ғ. қарай орын алған болса керек. Өйткені, Он оқ бодұнның құрамында Нүшбелердің емес, Дулулардың (Бес түріктердің) одақтасы болған Шөмекейлер (Шөмекеңдер) кейіннен Түргеш қағанаты күйреген соң, Батысқа қарай жылжып, біртіндеп Алшын (Қаракесек) одағына қосылған тәрізді.

Ал енді, өзіміз әңгімелеп отырған Әлімнің Қаракесек тобының жеке тарихына арнайы тоқталатын болсақ, бұл туралы кезінде М.Тынышпаев та өз пікірлерін айтқан еді. Ол Қаракесек тайпалық одағына Шөмекейді және Кетені біріктірген. Олардың ежелден келе жатқан ұраны ортақ. Олар жауға «дөйт» деп ұрандатып шапқан. Осы ұранның мән-мағынасына тереңдете назар аударған ол, кейінгі кезге дейін Қашқардың оңтүстік-батысынан Алтай тауларының шығыс бөлігіне дейінгі аралықта қарақырғыздардың қаракесек және тойт деген руларының баяғы заманнан бері қатар өмір сүріп келе жатқандарын және бізге келіп жеткен аңыз бойынша, олардың өзара туыс екенін атап көрсетеді. Осыған байланысты ол төмендегідей қорытынды жасайды: «Осылайша, қаракесек және дөйт (тоит) Кіші жүз қырғыздарында (қазақтарында – авт.) және қарақырғыздарда қатар кездесе береді. Оның үстіне бұл атаулар онда да, мұнда да өзара байланысты» [26].

«Қаракесек» этнонимі туралы айтқан кезде өзімізге көрші қырғыз жерінде де дәл осындай атаумен рудың кездесетінін айтпасақ болмайды. Қырғыздың «Окчу» руынан шыққан Қаракесек «Манас» дастанында эпизодтық кейіпкер қатарында қатысады. Ол бойынша қол бастаған Қаракесек Алтайдан Анжиянға келіп, батырлар мен билер бас қосқан үлкен кеңеске қатысады. Сонымен бірге Қаракесек хан төңірегінде жүрген ірі батырлар қатарында аталады [27]. Тегінде осы дерек назар аударарлықтай мәлімет деп ойлаймыз. «Манас» жырының тарихи тамыры тереңде жатқанын ескерер болсақ, осында аталатын Қаракесек атты батырдың қазақ және қырғыз руларының арғы бабаларының басын қосқан көрнекті тарихи тұлға болып шығуы әбден

мүмкін. Оның үстіне қазақтар тәрізді қырғыздарда да Қаракесек руының құрамында дәл осындай атпен Қаракесек рулық тармағы кездеседі екен [28].

Қазақта да Әлімнің бабасы Қаракесек тайпасының құрамында Қаракесек руының кездесетінін ескерсек, мұндай ұқсастықтарды кездейсоқтық деп қарай алмаймыз. Тегінде, шамамен VI-VII ғғ. осындай есіммен аталған тарихи тұлғаның үлкен тайпалық бірлестікке ықпалды тұлға болғаны, бәлкім «Манаста» көрсетілгендей, қол бастаушы батыр болғаны рас болар. «Манас» жырындағы көптеген деректер тарихи шындықты негізге алғанын ескерер болсақ, кезінде Қаракесектің ықпалында болған үлкен рулық бірлестіктің кейіннен шашырап, әртүрлі халықтың құрамында жүруі тарихи үрдісте жиі кездесетін жағдай екенін ескермеуге тағы болмайды.

Н.Аристов 1876 ж. қарақырғыздарды зерттеген әскери ғылым экспедициясының материалдарына сүйене отырып, төменгі Алай жеріндегі қырғыздың ичкилик руының құрамында 20 бөлімше бар екенін, олардың ішіндегі ірілері – кадырча, канды, найман, таит, кесек, каратеит және т.б. болып табылатынын атап көрсеткен еді. Сонымен бірге зерттеуші Алшынның біз жоғарыда айтқандай, кейбір руларына жауынгерлік ұран болып жүрген таит (доит) атауының қырғыздардың ичкилик руы ішіндегі кеңінен таралған ру тармағы болып табылатынына назар аударған еді [29].

Тағы бір назар аударатын мәселе, жоғарыда аталғандай, қырғыздардың тейит руының құрамында қара тейит деген ру тармағы кездеседі. Қырғыз зерттеушілері бұл рудың атындағы «қара» деген сөз географиялық орналасуға байланысты келіп шыққан деп түсіндіреді. Біздің ойымызша, бұл Қаракесектерге жақын ру аты. Өйткені, осыған байланысты қырғыз ғалымы О.Каратаев былай деп жазады: «Манас» эпосында қара тейиттер қырғыздың белгілі руларының бірі, белгілі қаһармандардың руы қатарында саналады. Үлкен Алай жерінде Қара-Тейит атауының топонимикалық атауы бар» [30].

Осы дерек қазақтың Қаракесек одағына кірген руларының дәйт (қырғыздарда тейит – авт.) руының есімін жайдан-жай жауынгерлік ұран ретінде пайдаланбағанын байқататындай. Тегінде дәйт руы (қырғыздарда тейит – авт.) қаракесектердің о бастағы қалыптаса бастаған бірлестігіне беделді тарихи тұлғаның басшылығымен үлкен ықпал жасаған болса керек. Осыған байланысты Қаракесек тайпалық одағының осы атауды өздеріне жауынгерлік ұран ретінде қабылдаулары әбден мүмкін.

Қытай деректерінде осы «қара» атауына байланысты назар аудартатын тағы бір мәлімет бар. Одан байқайтынымыз, Он оқ елі күйрегеннен кейін қытайлықтар түркілер аймағына әкімшілік реформасын жүргізген кезде, Қара дуаны деген атпен Қара ұлысында жаңа әкімшілік аудан құрған. Мұның өзі қаралардың саны жағынан да, көлемі жағынан да сол тұстағы Қарлық, Генгүн, Құйғыр тәрізді іргелі елдермен қатарлас тұрғандығын аңғарта түсетіндей. Бір сөзбен айтқанда, түрік жерінде құрылған он тоғыз дуанның бірі, осы Қара дуаны болды. Осылайша, Түргеш, Қаңлы тәрізді мемлекеттердің халықтарының қараға және сарыға бөлініп жатуы тіптен, осындай «қара» атауымен жеке әкімшілік ұлыстың өмірге келуі, онан соң оны қытайлықтардың қолдап, өздерінің түркілерге ықпалын күшейту мақсатымен Қара ұлысын Қара әкімшілік дуанына айналдыруы, бір сөзбен айтқанда, «қара» атауының тарихымыздан қалмай, үздіксіз тарихи үрдістерге ілесіп жүріп отыруы осы өңірде (Қаратау мен Сырдың аралығында) алғаш Қаракесек деген атпен әйгілі болған кейінгі Кіші жүздің бірнеше тайпаға (Қаракесек, Қарасақал, Төртқара) бөлінген бірлестіктерінің үлкен бір бөлігінің қалыптасуына алғышарттар қаласа керек деп ойлаймыз.

1. *Қырғыз тарыхы.* – Бишкек, 2003. -218-219 бб.
2. *Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері.* – Алматы, 2005. - Т.ІІ. -73 б.
3. *Қазақ ру-тайпаларының тарихы.* Дулат. XI.- Т. 1-кітап. – Алматы, 2008.-240 б.
4. *Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.*- Т.ІІ. -314 б.
5. *Гумилев Л.Н. Древние тюрки.* – М., 1993. -353 б
6. *Гумилев Л.Н. Древние тюрки.* – М., 1993. -377б
7. *Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью.* –СПб., 1897. -125 б.
8. *Гумилев Л.Н. Древние тюрки.* – М., 1993. -377 б

9. Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 - 840 жылдары). 2 кітап. -211.
10. Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 - 840 жылдары). 2-кітап. -211.
11. Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 - 840 жылдары). 2-кітап. -337.
12. Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275 - 840 жылдары). 2-кітап. -220.
13. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. -104 б.
14. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. -108-109 бб.
15. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М., 1974. - 273- 274 бб.
16. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. -27 б.
17. Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы. Историко-этнографические очерки. – М., 1961. -3 б.
18. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. - 272.
19. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгі. – Бишкек, 2003. -106-107 бб.
20. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгі. - 107 б.
21. Баскаков Н.А. Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. -72 б.
22. Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. – М., 1990. -60 б.
23. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздігі. -155-156 бб.
24. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздігі. -155-156 бб.
25. Атанязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад, 1988. -44 б.
26. Тынышпаев М. Материалы истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925. -23-25 бб.
27. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. -92 б.
28. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. – Бишкек, 1997. -195 б.
29. Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов. –СПб., 1895. -143 б.
30. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. -96 б.

Резюме

Статья посвящена истории происхождения слова «қара» в названиях древних тюркских родов и племен (қара түргеш, қаракесек, қарасақал, төртқара и т.д.). Автором сделан сравнительный анализ древних и средневековых письменных источников, такие как Орхон-енисейские памятники, китайские источники и шежире. По мнению автора, присутствие и сохранение слова «қара» в названиях племен связано с административными подразделениями «Қара».

Summary

Article describes the history of the origin of the word "қара" in the title of the ancient Turkic tribes and clans (қара түргеш, қаракесек, қарасақал, төртқара, etc.). The author made a comparative analysis of ancient and medieval written sources, such as the Orkhon-Yenisey monuments, Chinese sources and shezhire. The author argues that the presence and preservation of the word "қара" in the names of the tribes associated with the subdivision-улусы "Қара."

XV Ғ. ӘБІЛҚАЙЫР ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ ЖӨНІНДЕ

Б.Б. КӘРІБАЕВ - *т.ғ.д.әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих, археология және этнология факультетінің профессоры*

Ортағасырлық Қазақстан тарихында XV ғасырдың бірінші жартысы мен орта тұсында өмір сүрген Әбілқайыр хандығының өзіндік алатын орны бар. Қазақ хандығының құрылу тарихында бұл мемлекеттің дамуы саяси алғышарттар даярласа, мемлекеттің этникалық негізін құраған «көшпелі өзбектер» деп аталған тайпалар бірлестігі қазақ халқының қалыптасуында маңызды роль атқарады. Мемлекетті алғаш рет Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында ұзақ уақыттар бойы саяси жағынан алғанда бейтарап болған Шибан әулетінің өкілдерінің бірі - Әбілқайыр хан құрып, бірнеше он жыл бойы жеке-дара билік етеді. Бірнеше ғасыр бойы осы аумақта билік еткен Орда ежен әулетінің орнына Шибан әулетінің келуі және әулет өкілі – 17 жасар Әбілқайыр ханның алғашында Шибан ұлысына, кейіннен бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына хан болуы кездейсоқтық болып көрінгенімен, мәселені тереңірек қарастырғанда оның тарихи дамудың заңды құбылысы екенін көруге болады. Осыған байланысты біз осы жұмысымызда жап-жас шибанилық әулет өкілінің билікке келуі мәселесін қарастырамыз.

Ежелгі және ортағасырлардағы дүние жүзілік тарихта, сондай-ақ Қазақстан тарихында да мемлекеттің жоғарғы билігіне билеушілердің бірнеше жолдармен келетіндігі белгілі. Біріншісіне - әулеттің негізін қалаушы тұлға өзінің жеке басының қасиеттерін көрсете отырып, күрес арқылы келсе, екіншісіне – мұрагерлік жолмен келу жатады. Бұл жағдайда көбінесе, бұған дейін хан болған әкенің, не аға-бауырдың өсиеті есепке қатаң алынады. Үшіншісіне – бір әулет ішіндегі тұлғалардың өзара билік үшін күресі арқылы келу болса, төртіншісіне - әулеттің жап-жас өкілін сарай маңындағылардың, әмірлер мен бектердің қолдап отырғызуы жатады. Бұларға дәлел ретінде ежелгі үйсіндердің, түріктердің, қып-шақтардың, саяси тарихынан, сондай-ақ Алтын Орданың, Ақ Орданың, Моғолстанның, Темір мемлекетінің, Ноғай Ордасының тарихынан көптеген мысалдар келтіруге болады. Осы билікке келудің әртүрлі жолдарын талдай келе, мынадай бір заңдылық бар екені аңғарамыз. Билеуші әулеттің идеологиялық негізі мықты болған жағдайда билікті мұралану барысы қатаң сақталады, ал идеологиялық негіз әлсіреп, тоқырауға ұшырағанда, онда билікке бірге туған бауырлар бірін-бірі өлтіріп жетеді немесе әулеттің ең жас, тәжірибесіз өкілін жергілікті саяси күштер немесе топтар таққа отырғызады. Әбілқайыр ханның билікке келуі осы төртінші жолға жатады.

XV ғасырдың Алтын Орда үшін қандай маңызға ие екендігі тарихшыларға мәлім. Бұл ғасырда Алтын Ордан Қырым, Қазан, Сібір, Астрахан хандықтары, Ноғай Ордасы бөлініп кетіп, әрқайсысы жеке, дербес мемлекет ретінде өмір сүре бастайды. Империяның саяси жағынан бытыраңқылыққа ұшырап, күйреуінің басты себептерінің біріне – билеуші әулетке негіз болған идеологияның әлсіреуі жатса керек. Дәл осындай тенденцияны Дешті Қыпшақтың шығыс бөлігінен де көреміз. Ақ Орданың соңғы ханы Барақтың ноғай мырзалары Қазі (Ғазі), Наурызбен болған соғыста қаза табуы шыңғыстық идеологияның әбден әлсірегенін көрсетеді. Шыңғыс ұрпағына жатпайтын ноғай мырзаларының Шыңғыс хан ұрпақтарымен текетіреске түсуі, жоғарыда атап өткендей, шыңғыстық идеологияның әлсіреуін, хандық билік беделінің төмендеуін және жергілікті этнотоптардың саяси беделінің артқандығын көрсетеді. Міне, осы саяси беделі мен ықпалы өскен Шығыс Дешті Қыпшақтың ру-тайпаларының көсемдері мен ірі дін басылары 1428-29 жылы Әбілқайырды хандық билікке әкеледі. Олай болса, Әбілқайырдың шығу-тегіне назар аударып көрелік.

Әбілқайыр ханның шығу-тегі жазба деректерде өте жақсы баяндалады[1]. Ол – Жошының бесінші ұлы Шибанның ұрпағы. Дерек мәліметтеріне сүйенсек, Шибаннан Баһадүр, одан Жошы Бұқа, одан Бадағұл оғлан, одан Мың Темір хан, одан Болат, одан Ибрагим (Аба-оғлан деп те аталады – Б.К.), одан Даулет-Шайх, ал Даулет-Шайхтың жалғыз ұлы - Әбілқайыр хан[2]. Дерек мәліметтері Шибан Ұлысында XIII ғасырдың басынан, яғни Шибан ханнан бастап Әбілқайырдың әкесі Даулат-шайхқа дейін ұлыс билігінің өзгермей әкеден балаға ауысып отырғандығын нақты көрсетеді[3]. Бұл дегеніміз - Әбілқайырдың шығу тегінің шибанилық әулеттің басқа тармақтарына қарағанда ерекше екендігін байқатады.

Әбілқайырдың туған жылы кейбір тарихи әдебиеттерде хижра жыл санауы бойынша 816 жыл (1413) деп көрсетіледі[4]. Ал академик В.В.Бартольд бұл датаның қате екендігін көрсетіп, «Әбілқайыр 1412 жылы айдаһар жылы туылған, - деп дәлелдейді[5].

Біз де осы датаны қолдай отыра, өз тарапымыздан мынадай дәлелдеме ұсынамыз. Кухистани Әбілқайыр ханды 57 жасында хижраның 874 жылы қайтыс болған деп жазады[6]. Бұл жылдың біздің жыл есептеуіміз бойынша 1469 жыл екендігі белгілі. Олай болса, 1469 жылы 57 жастағы адам 1412 жылы туылған болып шығады.

Әбілқайырдың әкесі Даулат Шайх оғлан әкесінің орнына билік жүргізіп, жазба деректерде өзі туралы мынадай мәліметтер қалдырады: «Ол басқарудың негізін қалады және адамдар үшін жарлықтарға бағынуды үйретті. Туысқандармен, ру-тайпалармен және барлық әскермен ол өте жақсы қатынаста болды. Ол сол тұстағы хандарға қатысты «көтеріліс» деген сөзден қашығырақ болды, бұл сөзден ол алыс болуды өзінің міндеті деп санады»[7]. Әбілқайыр хан әкесінің өз ұлысындағы билігі ұзаққа созылмаған секілді. Оның қашан, неше жасында қайтыс болғанын деректер айтпайды.

Б.А. Ахмедов осыған байланысты Махмуд ибн Валидың дерегіне сүйеніп, «Даулат шайх-оғлан қайтыс болғаннан кейін шибанилықтар арасында билік үшін күрес күшейіп, соның салдарынан оның кішкентай ұлы Әбілқайыр биліктен шеттетіледі. Шибан Ұлысындағы билікті алғашында Сопы, ал кейін оның ұлы Жұмадық хан басып алады», - деп айтады[8]. «Тарих-и Кипчаки» дерегінің авторы «Әбілқайыр хан балалық шағын [туысқандығына] байланысты Жұмадық ханның жанында өткізді. Ол Әбілқайырды әскер мен елді басқаруға қабілеті жететіндей етіп тәрбиеледі», - деп жазады[9]. Әртүрлі жазба деректердегі мәліметтер бойынша Әбілқайыр мен Жұмадық хан 5-6 атадан туысады. Олардың ортақ арғы атасы – Бадағұл ұлы Мыңтемір хан. Мың Темірдің алты ұлының бірі – Болат, одан төртінші буында Әбілқайыр тараса, Мыңтемірдің келесі бір ұлы – Сүйініш Темір. Одан Сүйеніш бай, одан Баба, одан Сопы мен Ақсопы, ал Сопыдан – Жұмадық таралады[10]. Кухистани секілді тарихшылар Жұмадықтың есімінің жанына «хан» титулын қосып жазса, бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақта, Қырымда, Қазанда, Хажытарханда (Астрахан), Батыс Сібірде, Хорезмде билік құрған әулеттер туралы құнды мәліметтер берген Қадырғали Жалайыр еңбегінде Жұмадық ханның есімі кездеспейді де, аталмайды да. Керісінше, Қ.Жалайыр Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы Шибанилық әулеттің билігін Әбілқайыр ханнан бастайды[11]. Соған қарағанда Жұмадық хан – Шибан ұлысы ішіндегі көп ұлыстардың бірінің ханы ғана болған. Біздің бұл ойымызды «Муизз ал-ансаб фи шаджарат салатин могул» атты шежірелік деректегі мынадай мәлімет дәлелдейді. Шығарманың анонимді авторы (еңбек 1426 ж. жазылған) шибани әулетінің шежіресін тарқата келе, Жұмадық-оғланның әкесі Сопы (Суфи) деп жазады да, Жұмадыққа қатысты мынадай қосымша мәлімет береді: «Қазіргі кезде – 829 жылы (13.XI.1425-1.XI.1426) әкесінің тірі болғанына қарамастан бір адамдар тобы оны патшалыққа отырғызды»[12]. Бұл мәліметке Б.А.Ахмедов ерекше назар аударып, мәтіндегі «жамағат» деген сөздің тек «адамдар тобы» ғана емес, сонымен бірге, «тайпа», «белгілі адамдардың жиыны», «бас қосу» және тағы басқа осындай сипаттағы мағынаға ие екендігін айтады [13]. Біздің ойымызша, бұл жерде «жамағат» сөзі ұлыс көлеміндегі ру-тайпа көсемдері мен дін басыларының тобын, жиынын, бас қосуын білдіріп тұр. Міне, осы топ 1425/26 жылы Жұмадықтың әкесі Сопыны биліктен шеттетіп, орнына ұлы Жұмадықты отырғызады. Жошы ұрпақтарының шежіресін, оның ішінде шибанилықтар шежіресін өте жақсы тарқататын «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» атты еңбекте Мыңтемір ханның Сүйініштемір атты ұлынан таралатын ұрпақтардың ешқайсысының есімінің жанында «хан» лауазымы берілмеген. Бұл деректегі шежіренің бір ерекшелігі сол, онда қай заманда өмір сүргендігіне қарамастан кез-келген Жошы ұрпағы егер ол билікте болса, оның есімінің жанына «хан» лауазымы қоса жазылып отырылады. Осы тұрғыдан келгенде, Мыңтемір ханнан Жұмадыққа дейінгі бес буында ешкім хандық билікте болмаған. Тіпті «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» авторы Жұмадық есімін «хан» лауазымынсыз жазады[14]. Осы жоғарыда келтірілген мәліметтерін талдай келе, біріншіден, Жұмадықтың Мыңтемір ханға дейінгі ата-бабалары Шығыс Дешті Қыпшақтың қоғамдық-саяси өміріне ықпал етіп, із қалдырған белгілі тұлғалар деп айта алмаймыз. Керісінше, олар саяси оқиғалардың қалтарыстарында, шеттерінде қалып отырған секілді. Екіншіден, Шибан ұлысындағы ру-тайпа

басшыларының ұлыс билігінен Шыңғыс ұрпағын алып тастап орнына оның ұлын отырғызуы – Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында Шыңғыс ұрпақтары беделінің жоғарғы биліктен жергілікті билікке дейінгі аралықта әлсірегендігін, жергілікті ру-тайпа көсемдерінің саяси ролі мен ықпалының өсіп, күшейгендігін көрсетеді. Үшіншіден, Әбілқайыр ханның әкесі Даулат Шайх оғлан қайтыс болғаннан кейін сонау XIII ғасырдан әкеден балаға беріліп, жалғасып келе жатқан ұлыс билігін мұралану дәстүрі бұзылады. Билікке келген жаңа хан – Сопы ұлыстағы бытыраңқылықты тоқтата алмайды, керісінше, Шибан Ұлысында бір-біріне бағынбайтын, бірнеше дербес ұлыстар пайда болады.

Енді Әбілқайырдың билікке келуі қарсаңындағы Шибан ұлысының ішкі жағдайына тоқталық.

Шибан Ұлысын XIV ғасырда билеген Болаттың екі ұлы Ибрагим мен Арабшах әкелерінен кейін ұлысты екіге бөліп, дербес басқарады. Олар жазда – Жайықтың жоғарғы ағысы бойында, қыста – Сыр бойында мекен етеді. Дерек беруші Әбілғазы: «Ибрагим мен Арабшах бір-біріне көшіп-қонып араласты», - деп баяндайды[15]. Жазба деректер Шибан ұлысындағы екі иеліктің қай өңірде болғандығын нақты жазбаса да, оларды анықтауға болады. XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басындағы тарихи оқиғаларға талдау жасай келе, Арабшахтың иелігі шайбан Ұлысының оңтүстік бөлігін, ал Ибрагимнің иелігі солтүстік бөлігін алып жатқан деген тұжырымға келеміз. Бұған дәлел ретінде Арабшахтың 3-4-ші ұрпақтары: Ядгар ханның, Берке сұлтанның иеліктерін XV ғасырдың ортасында Сыр бойынан, ал Ибрагимнің немересі Әбілқайырдың иелігін солтүстіктегі Тобыл өзені маңынан кездестіреміз[16].

Әбілқайырдың әкесі қайтыс болғаннан кейін солтүстік бөлікте Сопы, одан кейін Жұмадық ханның билігі орнағанымен, олардың жарлығының солтүстік бөліктің барлық ұлыстарына жетпейді. Б.А. Ахмедов өз еңбегінде Әбілқайырдың билікке келуі қарсаңында Шибан Ұлысында пайда болған жеке ұлыстарға Жұмадық ханның, Махмұд қожа ханның, Мұстафа ханның, Даулат-Шайх-оғланның, сондай-ақ Тура қаласы мен оған іргелес аудандардың бүркіт тайпасының көсемдері Адаб бек пен Кепек бектің билігі жүргендігін айтады[17]. Осы жерде Б.А.Ахмедовтың Шибан ұлысындағы ұсақ ұлыстардың аумақтарын көрсетуде бірнеше кемшіліктер мен дәлсіздіктерге орын берілген деп есептейміз. Біріншіден, Б.А. Ахмедов ұсынып отырған «Шайбан Ұлысының картасында» оңтүстік бөліктегі ұлыстар көрсетілмеген. Екіншіден, картада Сыр бойы мен Аралдың солтүстік жағы Жұмадық ханның ұлысы деп көрсетіледі, бұл аймақ Арабшах ұрпақтарының иелігі болғандықтан, бұл өңірде Жұмадық ханның иелігі болуы мүмкін емес. Үшіншіден, Даулат шайх-оғланның ұлысы Тобыл маңында деп дұрыс көрсетіледі, оның орнына билікке келген Сопы, одан кейін Жұмадықтың да ұлысы сол жерде болуы керек. Өкінішке орай, Жұмадық ханның ұлысы Б.А.Ахмедовтың картасында оңтүстік бөлікте деп көрсетілген. Біздің ойымызша, Б.А. Ахмедов құрастырған картаны «Шибан ұлысының солтүстік бөлігіндегі иеліктер» картасы деп атауға болады. Жалпы алғанда, XV ғасырдың 20-шы жылдарының соңына таман Батыс Қазақстан аумағында Шибан Ұлысының солтүстік бөлігінде саяси бытыраңқылықтың нәтижесінде бірнеше дербес ұлыстар пайда болып, әрбір ұлыстың билеушісі өз беттерінше дербес саясат жүргізіп отырады. Ол ұлыстарға: Жұмадық ханның, Махмұд қожа ханның, Мұстафа ханның иеліктері, Тура өңірінде бүркіт тайпасының бектері Адаб бек пен Кепек бектің иеліктері, сондай-ақ Ембі мен Еділ өзендерінің аралығында маңғыт билерінің ұлыстары жатады.

1428 жылы Әбілқайыр ханның билікке келер қарсаңындағы Шибан Ұлысының жағдайы осындай болатын.

Енді Әбілқайыр ханның билікке келуі мәселесіне тоқталалық.

Кез-келген саяси күштердің басты мақсаты билікті иелену, билікке ықпал ету болса, ортағасырлардағы монархиялық елдерде саяси күштер мен топтардың мақсаты билікке әулет өкілдері арасынан өздерінің қалаған адамын әкелу, сол арқылы ішкі және сыртқы саясатта өздерінің мүдделеріне сай келетін саясат жүргізу болды. Мұндай жағдайда саяси топтар терең ойлап, алысты болжамайтын, принципшілдігі аз, ой-өресі таяз, білімі мен тәжірибесі онша көп емес және тағы басқа осындай қасиеттерге ие үміткерлерді әулет арасынан іздеп тауып, таққа әкеледі. Кейде мұндай жағымды қасиеттері жоқ үміткерлермен алдын-ала келісім жасасады. Ал кейде саяси топтар әулет өкілдері арасынан өмірлік тәжірибесі аз, жап-жас жеткіншектерді

отырғызуға тырысады. Сол арқылы ол топ жоғарғы саяси билікті уыстарында ұстайды, мемлекеттік маңызы жоғары шешімдерді қабылдауда өздерінің мүдделеріне сай жүргізеді. 17 жасар Әбілқайырды жергілікті этносаяси топтар осындай мүдделеріне байланысты билікке әкеледі. Біздің ойымызша, Әбілқайырдың кандидатурасы мынадай талаптарға сай келген. 1) Шибан әулетінің өкілі, әкесі Даулетшайх оғланға дейін ата-бабалары үздіксіз ұлыстарда билік жүргізген; 2) Шибанилар арасында өте танымал, белгілі, асылдың асылы секілді әулеттің өкілі болғандықтан, Әбілқайырдың үміткерлігіне басқа шибанилық сұлтандар қарсылық көрсетпейді; 3) Үміткер жас, тәжірибесі аз, ықпал етуге өте тиімді. Міне, осындай талаптарға сай келгендіктен, Шибан ұлысының жамағаты, яғни ру-тайпалардың көсемдері мен бектері, әмірлері мен мырзалары, дін басылары, сейіттер мен қожалар өзара ақылдаса, кеңесе келе, Әбілқайырдың кандидатурасын таққа лайықты деп ұйғарады.

Мұндай жап-жас үміткерді жергілікті этносаяси күштердің билікке әкелуі XIII-XV ғғ. Қазақстан тарихы үшін бірінші оқиға емес-ті. Мысалға алсақ, XIV ғасырдың бірінші жартысында Шағатай мемлекеті ыдырап, бірнеше әмірліктерге бөлініп кеткенде, Жетісу мен Шығыс Түркістандағы жергілікті ру-тайпа басшылары дулат тайпасының көсемі әмір Болатшының басшылығымен Дува ханның немересі, Есенбұғаның ұлы Тоғылық Темірді іздеп тауып, оны 17-18 жасында билікке отырғызады [18]. Сондай-ақ XV ғасырдың бірінші ширегінде Алтын Ордадағы тақты жап-жас Мұхаммедке (тарихта бұл хан Кіші Мұхаммед деген атаумен белгілі болып қалды – Б.К.) Едігенің ұлы Мансұр би алып береді [19]. Осы жерде Мансұр бидің Кіші Мұхаммедті билікке әкелуіне байланысты мынадай бір тарихи дерек мәліметі біз қарастырып отырған мәселенің мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Мансұр би Темір ханның жас баласы Кіші Мұхаммедті Алтын Орда тағына отырғызып, біршама уақыт өткеннен кейін жас хан биге ұнамай, ол таққа Барақ ханды отырғызуды ойластыра бастайды. Сол дәуірдің кеменгер, ақылгөй Жантемір деген қариясы Мансұрға былай деп кеңес берген екен: «Мұхаммед хан әлі жас, өз бетінше арбаны сүйреп жүре алмайды, онымен сенің өмірің тыныштықта өтеді, ал Барақ – күшті бурамен бірдей, ол арбаңды сүйреп қоймай, керек кезінде сені аударып, таптап тастайды» [20]. Шайбан ұлысының әмірлері мен бектері де Әбілқайырды «өз бетінше арбаны сүйреп жүре алмайтын» адамға теңеп, «өмірлерін тыныштыққа өткізуді» ойластырған.

Егер де тарихта бір тарихи факт тосындау, қисынсыз болса, онда оған кездейсоқтық деп қарауға болады. Ол егер тағы да қайталанса, онда ол ерекше бір назар аударарлық құбылысқа айналады. Ал енді осы оқиғаға ұқсас келетін фактілер үшінші рет, төртінші, бесінші рет қайталанса, онда оны тарихи заңдылық деп қабылдауымыз қажет. Тоғылық Темірдің 17 жасында (1347/48 жылы), XV ғасырдың бірінші ширегінде Кіші Мұхаммед ханның, 1428 жылы 16 жасар Әбілхайыр ханның таққа отырғызылуы, бәрі бір-біріне ұқсас тарихи фактілер. Бұлардың арасында бір заңдылықтың бар екендігі белгілі. Олай болса, сол заңдылықтың ішкі мәнін түсіндіріп көрелік.

Жалпы, XIII ғасырдан бері Монғол империясының құрылуымен Дешті Қыпшақ аумағындағы саяси биліктің Шыңғыс хан әулетінің қолына шоғырланғандығы белгілі. Монғолдардың қоғамдық құрылысын деректер негізінде өте терең зертеген академик Б.Я.Владимирцев мынадай пікірлерді алға тартады: «... Мемлекет – оны құрған және оның ханы болған адамның, оның руының меншігі болып саналады», «Шыңғыс хан руының ұлысқа, яғни мемлекет пен халыққа билігі мынадан көрінеді: сол рудың бір өкілі император, хан болып құрылтайда сайланады да, бүкіл империяға билік жүргізеді, ал рудың басқа өкілдері негізінен еркек кіндіктері, ұлыс иеленуге, басқаруға құқылы екендігі мойындалады». «Монғол императоры – шексіз билікті иеленген монарх болып саналады» [21].

Әскердің көмегімен басқа да халықтарды жаулап алған Шыңғыс хан бағындырылған халықтар мен олардың территориясының толық жеке дара қожайынына айналды. Соғыстардан түскен мол қазына, салықтар, міндеткерліктер, сауда-саттықтан алынатын баж және тағы басқа байлық көздері Шыңғыс хан және оның әулетін экономикалық жағынан да, саяси жағынан да шексіз байлық пен қуатқа кенелтеді. Шыңғыс ханның өзі тірі кезінде-ақ осыншама зор территорияны бір ғана әскердің күшімен ұстап тұрудың өте қиын, ауыр екенін түсіне біліп, өз әулетінің билігін әрі шексіз, әрі ұзаққа созу мақсатында екі үлкен міндетті жүзеге асырады. Оның біріншісіне – бағындырылған аймақтардағы бұрынғы билеуші әулетті түбірімен жойып,

әулет өкілдерін үрім-бұтақтарымен қырып жіберуі жатса, екіншісіне - әулет билігін идеологиялық тұрғыдан негіздеп, өз руының арғы түп аталарын киелі етіп көрсету жатты. Біздің ойымызша, Шыңғыс хан және оның ұрпақтарының алғашқы буын өкілдері екі міндетті шебер орындап шығады. Монғолдардың жаулап алған елдерде әсіресе, бұрынғы билеуші әулеттерге қатысты қандай қырып-жоюларды жүзеге асырғаны белгілі. Ал екінші міндет 1240 жылғы «Монғолдың құпия шежіресінде» алғаш рет негізделеді. Онда Шыңғыс ханның шығу тегі жөнінде былай делінеді: «Шыңғыс ханның түп атасы Борте-Чиноның Көк Аспанның әмірімен дүние есігін ашқандығы, ол әйелі Гао-Марал екеуі Теңізді жүзіп өтіп, Онон өзенінің бастау алатын Бұрхан-Халдун тауында көшіп жүргендігі баяндалады. Борте-Чиноның ұрпағы Бата-Чиган, ал оның 16-шы ұрпағы Дува-Сахор мен Добун-мерген болған екен. Біріншісінің маңдайында жалғыз ғана көзі болыпты. Ал екіншісінің Алан-гао деген әйелі болып, одан екі ұлы болған екен. Күйеуі қайтыс болғаннан кейін Алан-гао киіз үйдің түндігінен түскен ақсары адамның қолының сипауымен жүкті болып, үш ұлды дүниеге әкеледі, олардың ең кішісі Бодончар деп аталып, ол монғолдың Боржігін руының түп атасы болып саналады[22]. Одан ары бұл еңбекте Бодончардан Шыңғыс ханға дейінгі 11 буын ата-тек көрсетіліп, олардың қасиеттері мен ерлік істері баяндалады[23]. XV ғасырдың басында Шыңғыс хан әулетінің шығуы жөнінде Рашид ад-дин «Құпия шежіре» мәліметтеріне сүйене отырып, кең түрде, керемет баяндап береді[24].

Енді осы деректердегі мәліметтерді талдай келе, біз, Шыңғыс хан әулетінің билігін идеологиялық жағынан негіздейтін бірнеше белгінің бар екендігін аңғарамыз. 1) Шыңғыс ханның 23-ші атасы Борте-Чино Көктің құдіретімен дүниеге келген, яғни бұл дегеніміз, оның ерекше жаратылғандығын, жер бетіндегі адамдардан жоғары тұратындығын, Көктің оны адамдар арасына белгілі бір мақсаттар үшін жібергендігін көрсетеді; 2) Монғолдар үшін киелі болып саналатын Бұрхан тауын алғаш қоныстанған адам – Шыңғыс ханның осы түп атасы. Бұл – Шыңғыс хан әулетінің Монғолияның иесі екендігін көрсетеді; 3) Шыңғыс ханның 11-ші атасы да ерекше жағдайда, дүниенің тылсым күшінің арқасында дүниеге келеді. Бұл да осы әулеттің ерекше жаратылысын, киелілігін көрсетеді. 4) Шыңғыс ханның 23 атасына дейінгі шығутегі нақты көрсетіледі. Бұл – осы әулеттің тектілігін білдіреді. 5) Шыңғыс ханның 11-ші атасынан бастап өзіне дейінгі шығутегінде оның аталары ең үлкен ұлдар ретінде көрсетіледі. Бұл осы әулеттің бүкіл монғол тайпалары арасында жолы үлкендігін білдіреді. 6) Шыңғыс ханның аталарында батыр да, мерген де, қаған да болған. Ол - әулеттің ел басқаруға, қол бастауға, билік айтуға толық құқылы екендігін білдірді.

Ортағасырлық адамдар үшін шығу-тегінде осындай ерекше қасиеттер мен киелілік белгілерге толы болған адамның болмысы да ерекше жаратылған деген қоғамдық сананы қалыптастырады. Оған Шыңғыс ханның монғол мемлекеті мен империясын құрудағы іс-әрекеттері мен жеке басындағы қасиеттері қосыла келе, жалпы сол дәуірдің адамдарының санасында Шыңғыс ханның тұлғасы шынында да Көктің әмірімен жаралған тұлға деген сананы бейнелейді. Ал оның әулеті де қоғамдық санада дәл солай бейнеленеді.

Осылайша, Монғол империясының аумағында XIII ғасырдан бастап Шыңғыс хан әулеті билігінің идеологиялық негізі қалыптасады. Осы жерде қосымша болса да айта кетелік, қазақ халқы XV ғасырдың ортасынан бастап бұл әулет өкілдерін әлеуметтік тұрғыда жалпылама түрде «төре» атты әлеуметтік топқа жатқызса, этникалық тұрғыда «ақсүйектер» тобына жатқызады. Қазақстандық шығыстанушы В.П. Юдин кезінде осы мәселеге ерекше назар аударып, былай деп атап өрсеткен болатын: «Кейбір көшпелі халықтарда шамандық, буддалық, ислам және басқа діндердің тұжырымдары мен шыңғыстық доктринаның синтезі жаңа бір дүниетанымның, жаңа идеологияның қалыптасуына алып келді. Бұл жерде жаңа діннің қалыптасқандығы туралы айтуға толық негіз бар. Бұл дін монғол-татар жаулап алушылығы туғызған дүниетаным мен идеологияның бір бөлігі болып табылады. Жаңа дүниетанымдық және идеологиялық түсініктердің жиынтығын біз чингизизм деп атаймыз» [25]. Біз автордың «жаңа діннің қалыптасқандығы туралы айтуға толық негіз», - бар деген субъективті және дискуссиялы пікірін шегере тұрып, Шыңғыс хан әулетінің монғолдардың жаулап алған аймақтардағы саяси билікке қатысты құқықтық идеологиясын чингизизм деп атауына біз толық қосыламыз.

Міне, осы шынғыстық идеологияға негізделген Дешті Қыпшақ аумағындағы саяси жүйе мен билік ХІҮ ғасырдың ортасына дейін толық сақталып, үздіксіз қызмет атқарады. Бұл идеологияға 1360-1380 жылдардағы Алтын Орда тарихында орын алған «дүрбелең жылдар» оқиғалары қатты соққы береді. Билікке негіз болған идеологияның шайқалуы биліктің беделі мен абыройына нұқсан келтіреді. Саяси биліктің әлсіреуіне байланысты бос қалған саяси-құқықтық және идеологиялық кеңістікте жаңа саяси-құқықтық идеология пайда бола бастайды. Мауереннахрда 1370 жылы Самарқан тағын иеленген Әмір Темір өзінің билігін құқықтық-идеологиялық жағынан негіздеу үшін шығу-тегін Шыңғыс ханның төртінші атасы Тумбина Сеченмен байланыстырады. Ш.Құдайбердіұлы былай деп жазады: «... Тумен ханның (Тумбина Сечен) бұл тоғыз баласының ішінде Қажіл (Рашид ад-динде Качули) мен Қабул - Әмір Темірдің арғы атасы» [27]. Ноғай Ордасының негізін қалаушы Едігенің де шыққан тегін де Ш.Құдайбердіұлы Түмен ханның Нотақыш деген ұлымен байланыстырады. Екінші бір нұсқа бойынша Едігенің арғы атасы мұсылман әлеміндегі алғашқы халиф Әмір әл-Момын Бәкір әл-Садық, ал бергі атасы Баба Түкті Шашты Әзіз делінеді[28]. Көріп отырғанымыздай, бұрынғы монғолдар билігі орнаған аумақтарда шынғыстық идеология ықпалының кемуіне байланысты Шыңғыс әулетінің билігі де өзінің қауқарын жоғалта бастайды. Ол өз кезегінде жаңа саяси-идеологиялық-құқықтық идеологияға негізделген жаңа бір әулеттің билігін дүниеге әкеледі. Ноғай Ордасы мен Әмір Темір ұрпақтары мемлекеттерінің идеологиялық негізі осыны дәлелдейді.

Осы жерде мынадай бір жайтты ескерте кеткіміз келеді. Шынғыстық идеология Мауереннахр мен Ноғай Ордасында басқа идеологияға орын берсе де толық жойылып кетпеген. Оның көрінісіне Әмір Темір мен Едігенің және олардың ұрпақтарының «хан» титулын иелене алмауы, Әмір Темір және оның Әбу Сайд мырзаға дейінгі ұрпақтарының елді Шағатай әулетінен шыққан «қуыршақ» хандар арқылы басқаруы, Едіге ұрпақтарының толыққанды мемлекет басшысы болып, билік жүргізуі үшін міндетті түрде олардың «би» лауазымын Шыңғыс хан ұрпақтары билеген көрші елдердегі ресми бір ханның заңды түрде мойындауы жатты. Бұл дегеніміз – шынғыстық саяси-құқықтық идеологияның ХІҮ-ХҮ ғасырлар шенінде біршама әлсіресе де, өз күшін толық жоймағандығын білдіреді.

Ал енді Дешті Қыпшақ аумағындағы басқа аймақтарға келсек, әрбір аймақтағы қалыптасқан саяси-экономикалық, діни-мәдени, этникалық-әлеуметтік ерекшеліктерге байланысты шынғыстық саяси-құқықтық идеология әртүрлі деңгейде өзгеріске ұшырайды. Бірақ та өзінің саяси кеңістіктегі құқын, статусын толық сақтап қалады. Өзгерістерді біз хандық биліктің статусынан емес, ханды билікке әкелуден көреміз. Егер де бұрынғы кезеңде, яғни монғолдар үстемдігінің алғашқы кезеңінде ханның билікке келуі билеуші әулет өкілдері арасында шешілсе, енді «дүрбелең жылдардан» кейін бұл міндетті жергілікті жерлердегі жаңа этно-саяси күштер – ру-тайпа көсемдері, әмірлер, бектер, батырлар, дін басылары шеше бастайды. Қадырғали Жалайырда баяндалатын Қырымда Қажы Керей ханның билікке келуі осының нақты айғағы болады. Онда «Хажы Керей ханның ағасы – Жанкерей сұлтанды қоңырат Хайдар билер өлтіргеннен соң, Хажы Керей сұлтан кішкене екен, қашып жүріп Чағырған байға жалға кіріп жүргенде билер өз араларында бір-бірімен жараса алмай, Хажы Керей сұлтанды іздеп тауып хан жасады», - делінеді де, одан ары хан сайлауға қатынасқан 15 тайпаның атауы мен әр тайпаның басшысының есімі беріледі[28]. Моғолстандағы дулат тайпасының көсемі Әмір Болатшы бастаған ру-тайпалар басыларының Тоғылық Темірді, Мансұр би бастаған топтың ХҮ ғасырдың бірінші ширегінде Кіші Мұхаммед ханды хандық билікке әкелуі – біздің жоғарыда айтқан пікірлеріміздің дұрыстығын нығыздай түседі. Әбілқайыр да дәл осындай жағдайда 16-17 жасында өз күшімен емес, Шибан ұлысындағы ру-тайпа көсемдері мен ірі дінбасыларының тікелей қолдауымен билікке отырғызылады.

Біз, ХІҮ ғасырдың ортасы мен ХҮ ғасырдың ортасына дейінгі аралықта монғолдар үстемдігі орнаған аумақтардағы жоғарғы билік мәселесіне қатысты заңдылықтың болғандығын айтып өтіп, оның ішкі және мен мазмұнын талдап, түсіндіруге тырыстық. Енді сол заңдылықты тұжырымдап берелік.

Ортағасырлық монархиялық мемлекеттердегі билеуші әулеттің саяси-құқықтық және идеологиялық негізі неғұрлым мықты болса, онда жоғарғы билікке қатысты мәселелер тек

билеуші әулет өкілдері арасында ғана шешіледі. Ал егер де билікке тірек болған саяси-құқықтық және идеологиялық негіз күшін жойса, одан билеуші әулет биліктен айырылады. Ал биліктің тірегі болған факторлар күшін толық жоймай, тек қатты әлсіресе онда жоғарғы билікке қатысты мәселелерде жергілікті этносаяси күштер басты роль атқарады.

Міне, осы заңдылықты ұғынғанда ғана, біз Әбілқайырдың жап-жас болса да Шибан ұлысында билікке келуін түсіне аламыз. Ноғай Ордасы мен Мауереннахрда шыңғыстық идеологияны едігелік және темірлік идеологиялар саяси-құқықтық кеңістіктен ығыстырып шығарса, Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында шыңғыстық идеологияға қарсы қоятындай негізделген идеология қалыптаса қоймайды. Дегенмен де, жергілікті аймақтарда ру-тайпа көсемдерінің саяси-экономикалық рөлі артып, мемлекеттік деңгейдегі аса маңызды іс-шараларға белсене араласады. Осындай, мемлекеттік маңызы бар іс-шараның бірі – жаңа ханды таңдау, оны таққа отырғызу болып саналады.

Енді Әбілқайырдың билікке келуіне тоқталсақ. 1425/26-1426/27 жылдары Шибан Ұлысында феодалдық соғыстар мен тартыс-тартыстар күшейіп тұрған болатын. Жазба дерек мәліметтері ұлыстағы талас-тартыстардың бәрін баяндамаса да, кейбіреулерінен хабар береді. Кухистанидың дерегінде Едіге бидің ұлдарының бірі Ғази бидің билігі, оның саясатына наразы бір топ әмірлер мен бектердің одан бөлініп, Жұмадық ханға келуі, хан тарапынан маңғыт әмірлерінің жылылық пен қайырым көрмей тағы да қашып кетуі, сөйтіп Жайтар Жалқын (Батыс Қазақстандағы тарихи жер-су атауы, нақты жер екендігі анықталмаған) деген жерде бас қосуы туралы айтылады да, одан ары оларға қарсы Жұмадық ханның 70 мыңдық әскер жасақтап, әскердің сол қанатында Әбілқайырдың болғандығы баяндалады [29]. Одан ары дерек мәліметінде екі жақ арасында кескілескен қанды шайқастың болып, Жұмадық хан әскерінің жеңілгендігі, Жұмадық ханның қаза тауып, ал 16 жастағы Әбілқайырдың тұтқынға түскендігі айтылып өтіледі [30]. Б.А.Ахмедовтың пікірінше Жұмадық ханның өзі және әскерінің көптеген қолбасшылары тұтқынға алынып, кейін маңғыт әмірлерінің жарлығымен өлтірілген [31]. Ал Кухистани болса, «бұл ұрыста Көктегі жарылқаушының қалауымен Жұмадық хан қаза табады», - деп нақтылап айтады [32].

16 жасар Әбілқайырды маңғыт әмірлерінің бірі Сарыг-Шиман (Б.А.Ахмедовте Сарыг-Усман деп жазылады – Б.К.) аса жоғары құрмет көрсетіп, оның кейін оралуына жағдай жасайды. Әбілқайыр сол жылдың желтоқсанынан келесі жылдың наурызына дейін сол өңірдегі аймақтың басшысы, өте беделді және ықпалды тұлға – Алаш-баһадүрдің жұртында қыстап шығады [33]. Осы кезде Шибан ұлысының болашақ тағына үміткер анықталған секілді. Алаш-баһадүр өзінің жұртында Шыңғыс ұрпағының және жай ғана ұрпағы емес, Шибан ұлысын XIII ғасырдан бері басқарып келе жатқан әулеттің тікелей ұрпағы бар екендігін көршілес өңірлердегі барлық ру-тайпа басшыларына хабарлаған секілді. Көктем шыға Әбілқайыр өз жұртына қайтып оралады. Сол жылы-ақ Әбілқайырды ірі дін басылары - Құл-Мұхаммед сейд, Қарасейд, қият, маңғыт, шынбай, иджан, қаанбайлы, табгут, дурман, құсшы, отаршы, найман, өкіреш найман, тубай, таймас, уат, қытай, барақ, ұйғыр, қарлұқ, кенегес, уйшін (үйсін), қоңырат, құрлауыт, ички, туман, туман-минг және тағы басқа ру-тайпалар басшылары мен Шадбақыт оғлан, Темір оғлан, Мұратсопы оғлан секілді Шыңғыс әулетінің өкілдері, сондай-ақ тархан лауазымын иеленген бірнеше белді тұлғалар хан етіп көтереді [34]. А.А.Ахмедов Махуд бен Уәлидің дерегіне сүйеніп «сол кезде оны (Әбілқайырды – Б.К.) рулар мен тайпалардың 200-ге жуық көрнекті басшылары қолдады», - деп жазады [35]. Кухистани Әбілқайырдың билікке келген жылын былай деп көрсетеді: «Он жеті жасында, сегіз жүз отыз үшінші жылы биджин, яғни мешін жылы (1428/1429 жж) [Әбілқайыр] мемлекет тағына келіп отырды» [36].

Осылайша, 17 жасар Әбілқайырдың Шибан ұлысы мен Шығыс Дешті Қыпшақта бірнеше он жылға созылған билігі басталады. Мемлекеттің саяси жағынан дамуы XV ғасыр ортасында Қазақ хандығының құрылуына саяси алғышарттар даярлайды.

1. *Таварих-и гузида-йи нусрат-наме.* // МИКХ., Алма-Ата, 1969, 34-35 бб.; *Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар.* // МИКХ., 347-349 бб.

2. *Таварих-и гузида-йи нусрат-наме.* // МИКХ., 34-35; *Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар.* // МИКХ., 347-349 бб.

3. Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар. // МИКХ., 347-349 бб.
4. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 141 б.; Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии ХУІ -ХУІІІ вв. (Письменные памятники) –Ташкент, 1985. - 37 б.
5. Бартольд В.В. Абулхайр // Соч. Т. II. Ч.2. –М., 1964, 489 б.
6. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 171 б.
7. Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар. // МИКХ., 349 б.
8. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965, 43 б.
9. Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар. // МИКХ., 390 б.
10. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме. // МИКХ., 34-36 бб.; Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар. // МИКХ., 348-349 бб.
11. Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. – Алматы, 1997, 120 б.
12. СМІЗО. Т. 2. 55 б.
13. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965, 43 б.
14. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме. // МИКХ., 36 б.
15. Әбілғазы. Түрік шежіресі. А., 1992, 122 б.
16. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 147 б.; Тарих-и Рашиди. // МИКХ., 198 б.; Тарих-и Кипчаки. // МИКХ., 391 б.
17. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965, 43-44 бб.
18. Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы). – Алматы, 2003, 44-55 бб.
19. Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы. 119 б.; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трехтысячелетий. – Алматы, 1992. 209-210 бб.; Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М., 2002. 93 б.
20. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трехтысячелетий. – Алматы, 1992. 209-210 бб.
21. Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. –Л., 1934. 98-100 бб.
22. Монғолдың құпия шежіресі / Монғолиа үшінші рет басылуына сәйкес қазақша бірінші рет басылуы. Монғолиадан аударған Мағауия Сұлтаняұлы.-Өлгий, 1979. 79-81 бб.
23. Монғолдың құпия шежіресі. 81-85 бб.
24. Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т.І.кн. 2. /Перевод с персидского О.И.Смирновой, ред. А.А. Семенова. – М.,-Л., 1952. 7-59 бб.
25. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // В кн.: Утемиш хаджи. – Алматы, 1992. 16.
26. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы., 1991.
27. Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы. 117 б.
28. Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы . 116-117 бб.
29. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 141-147 бб.
30. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 142 б.
31. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965, 45 б.
32. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 142 б.
33. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 143 б.
34. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 143-144 бб.; Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965, 46 б.
35. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965, 46 б.
36. Тарих-и Абул-хаир-хани. // МИКХ., 144 б.

Резюме

Автор в данной статье рассматривает проблемы начального периода истории ханства Абулхаира, а именно проблемы прихода к власти молодого шибанидского султана Абулхаира на территории Восточного Дешт-Кипчака. На основе сведений восточных источников определены причины установления власти шибанидской династии Восточного Дешт-Кипчака. По мнению автора, Абулхаир-хан был посажен на ханский трон при прямой поддержке местных родов и племен Восточного Дешт-Кипчака.

Summary

The author of this paper considers the problem of the initial period of the history of the Khanate Abulhair, namely the problem of coming to power of the young Sultan shibanidskogo Abulhair in East Dasht-i Kipchak. Based on the information sources to identify the causes of Oriental establishing the rule of the dynasty of the Eastern shibanidskoy Dasht-i Kipchak. According to the author, Abulhair Khan was put on the khan's throne with the direct support of local tribes and clans of East Dasht-i Kipchak.

BEITRAG VON DEN DEUTSCHEN REISENDEN OTTO FINSCH AND ALFRED BREHM ZUM ETHNOLOGISCHEN STUDIUM VON KASACHEN

A.V. SHARIPOVA - *Professor des Lehrstuhls für Weltgeschichte
der Kasachischen Nationalen Pädagogischen Universität namens Abai*

Die deutsche Historiographie der zweiten Hälfte des XIX. – Anfang des XX. Jahrhunderts wird durch das erhöhte Interesse zum Studium von Mittelasien und Kasachstan gekennzeichnet, bedingt durch Entstehen und Werdegang der Ethnologie, Geschichte und anderer Wissensgebiete über den Menschen in die selbständigen wissenschaftlichen Fachgebiete.

Als Symbol der Verflochtenheit der Geschichte und Ethnologie mit den Naturwissenschaften wurde das Gemeinschaftswerk von den deutschen Gelehrten Otto Finsch und Alfred Brehm „Reise nach West-Sibirien“. Dieses Buch wurde auf der Grundlage der Materialien der in den siebenzig Jahren des XIX. Jahrhunderts von den Naturforschern vorgenommenen Expedition nach Sibirien geschrieben. Die Idee, die Expedition nach West-Sibirien zu veranstalten, hatte ihre eigene Geschichte. Sie wurde von den deutschen Autoren im Vorwort des obengenannten Buches dargelegt. 1870 war aus Ost-Groenland die Expedition, welche auf Initiative des „Vereins für die Deutsche Nordpolarfahrt“ organisiert worden war, zurückgekehrt. Aber der Ansatz, das begonnene Werk fortzusetzen, hatte keinen Erfolg: die Gelehrten-Kommission hatte den Plan nicht angenommen: sie akzeptierten die Idee von Dr. Lindemann über die Expedition nach West-Sibirien. Das Reich bewilligte die Summen von 5000 Mk, obwohl die Kosten für zwei Gelehrten ohne ihre Entschädigung auf 18,000 Mk veranschlagt wurden. Die Expeditionsmitglieder empfanden große Schwierigkeiten, trotzdem bereiteten sie sich auf diese Reise vor. In unerwarteter Weise bekamen sie das außerordentlich reiche Geschenk vom Herrn Alexander Michailowitsch Sibiriakoff aus Irkutsk, der eine uneigennütige Hilfe von 20,300 Mk im Interesse der Wissenschaft geleistet hatte. Dies trug dazu bei, dass die Expedition erfolgreich ihre Erforschungen führte und das Werk „Reise nach West-Sibirien“, bestehend aus 14 Kapiteln, veröffentlichte.

Die Erforscher richteten ihr Hauptaugenmerk auf Probleme der Geschichte und Ethnologie, Wirtschaft und Geographie der Region. Das reiche alle Seiten des Lebens der kasachischen Gesellschaft ergreifende ethnographische Material gibt den besonderen Wert dieser Arbeit.

O. Finsch und A. Brehm nahmen einen Ansatz vor, den deutschen Lesern das Leben des fremden Volkes durch die detaillierte Beschreibung der Physiognomie, Behausung, Bekleidung und Nahrung vorzustellen. Die deutschen Autoren sammelten das reiche und vielfältige Material über die Ethnologie des kasachischen Volkes. In den Erforschungen von O. Finsch und A. Brehm wurde das vollständige und detaillierte ethnographische Bild dargestellt.

Eine Jurte, und in noch kürzerer Zeit liegen alle Stücke derselben parat um aufs Kameels geladen zu werden“ [1, 157].

O. Finsch und A. Brehm konnten beim Vergleich der Lebensweise von reichen und armen Kasachen richtig den Wert der Jurte, welcher vom Material abhängt, schätzen. „Je nach dem Material kann die Jurte daher billig bis äußerst kostbar sein. Eine Jurte aus weissem, buntverziertem Filz, die innen mit kostbaren bucharischen oder turkmenischen Teppichen belegt und an den Seiten behangen ist, kostet daher mehrere Hunderte bis Tausend Rubel und darüber, während die kleinen Filzzelte, Kosch genannt, wie sie von Ärmern benutzt werden, schon für 10-15 Rubel zu haben sind“ [1, 74-93]. Diesbezüglich muss man den Beobachtungen und Schlussfolgerungen der deutschen Gelehrten zustimmen, dass die Lebensweise und Behausung von armen Kasachen „freilich nichts von dem Luxus zeigten“, wie er ihnen gegenüber später durch Sulthane und andere Reiche des Volkes entfaltet

wurde“. Die Behausung von armen Kasachen fand das wahre Mitleid der deutschen Reisenden. Auf ihre Meinung, war sie „wenig besser als Dschums von Ostiaken und Samojeden“. Eine besondere Unruhe fand bei ihnen „ein Winteraufenthalt in solcher Jurte, ... namentlich da, wo es so häufig in der Steppe der Fall ist, Brennmaterial fehlt und man dann zu den armseligen Spiräengesträuch oder zu getrockneten Kuhfladen seine Zuflucht nehmen muss“. Auch ebenfalls keinen behaglichen Eindruck machte „die übrige innere Einrichtung. Sie bestand eben nur in einigen hölzernen Gefäßen zur Aufbewahrung von Milch und ein ganz bunten sibirischen Holzkasten, welche die wenigen Habseligkeiten enthielten. Die Jurte, von kaum mehr als 10 Fuss Durchmesser, diente 2 Familien zum Aufenthalt, ausserdem waren 5 Kälber untergebracht, was für die Sorgfalt, welche Kirghisen für ihr Vieh haben, gewiss das beste Zeugnis ablegte“.

Unter Bedingungen des rauhen Klimas bauten die Kasachen Winterhäuser, welche ein echtes Interesse bei O.Finsch und A.Brehm erweckten. Sie trafen oft Jurten sowie Winterhäuser, „die aus getrockneten Backsteinen erbaut werden und deren eigenthümliche Bereitung wir auch sehen sollten. Die schwarze Erde der Steppe war in derselben Weise als wie bei Bremen der Backtorf gewonnen wird, in einen mächtigen zähen Fladen ausgebreitet, den aber nicht biedere Moorbewohner mit Holzschuhen bearbeiteten (petteten), sondern den Berittene mit den Hufen der Pferde zurichteten. Das verwundere uns allerdings höchlich; aber wir wollten in der Folge mehr zu der Einsicht kommen, dass der Kirghise alles soweit nur irgend möglich zu Pferd thut“.

Wie es bekannt ist, nicht allen gelang es, ein Winterhaus zu bauen. In diesen Fällen ermittelten sie verschiedene Schutzverfahren gegen Winterkälte. Unter harten Bedingungen der Steppenzone versuchten die Kasachen auf verschiedene Weise, das häusliche Leben zu veranstalten. Dies wurde durch die Entwicklung verschiedener Handwerke gefördert, von dessen Vorhandensein die Materialien der deutschen Reisenden zeugen. O. Finsch und A. Brehm gaben zu, dass die Kasachen bei der Verfertigung solcher Gegenstände bewandert sind, die zum täglichen Leben gehören, so z.B. gedrechselter Schalen und anderer Holzwaren“ [1, 153]. Ungeachtet dessen, dass die Entwicklung des Schmiedehandwerkes keine wesentliche Vollkommenheit erzielte, waren die Erzeugnisse von einzelnen kasachischen Meistern sehr bekannt. In Altajskaja Staniza schenkte Major Bachireff den deutschen Gästen ein Messer in silberähnlich eingelegter Arbeit in Form von hübschen Arabesken, welches von einem kasachischen Meister schmieden worden war. Die Reisenden wiesen auf das entwickelte Sattler- und Riemergewerbe. Aber wesentliche Erfolge erzielten die Kasachen bei der Filzzubereitung. „Filz wird äußerst geschickt behandelt und die mit aufgenähten oder eingewirkten, meist rothen Bordenmustern verzierten Decken – Koschy – sind oft wahrhaft elegant“ [1, 153-154]“.

Die kasachische Jurte ist ohne Filzerzeugnisse schwer vorzustellen. Sogar der Jurtenboden wird mit Koschy belegt, ausschliesslich der Feuerstelle, wenn die Gäste kommen, so werden die mit den neuen buntverzierten Koschy oder mit turkmenischen Teppichen bedeckt [1, 68]. Die Filzzubereitung gehört zu dem häuslichen Handwerk, an dem sich von Alters her die kasachischen Frauen beteiligt haben. Aber bei diesem schwierigen Prozess, welcher bestimmte Fertigkeiten und mühselige Arbeit braucht, beteiligten sich nicht nur die Frauen aus einer Familie, sondern auch die Bewohner eines Auls. Beobachtungen an der Filzzubereitung, an dem nicht nur die Frauen, sondern auch die Männer teilnahmen, liess O. Finsch und A. Brehm Schlußfolgerung über die „durchaus entsprechende Arbeitstheilung zwischen beiden Geschlechtern“ machen [1, 154].

O. Finsch und A. Brehm beschrieben ausführlich die Kleidung von Männern, die zu verschiedenen sozialen Gruppen der kasachischen Gesellschaft gehören. Die armen Kasachen „waren in abgeschlissene Schafpelze gekleidet und trugen auf dem Kopfe die eigenthümlich geformten Kappen, die über Ohren und Nacken schirmartig herabfallen und mit Pelz, am liebsten vom Fuchs, besetzt sind“ [3, 154-155]. Wie die Autoren zugaben, gehen die Reichen „ungleich vorteilhafter“ ein: „die weiten Pelze – Jergak – aus gegerbten Füllenfellen, welche mit der Haarseite nach außen getragen werden und an denen die Mähnenhaare sonderbare Verzierungen bilden“. O. Finsch und A. Brehm beschrieben ausführlich die Kleidung von reichen Kasachen und bemerkten dabei, dass bei den Kasachen „den nach muhammedanischer Sitte kahl oder doch kurz geschorenen Kopf bedeckt zunächst ein kleines Käppchen aus Zeug oder Seide, äußerst fein in Falten genäht, oder bei Reichen aus Sammet und in diesem Falle meist mit feiner Goldstickerei verziert. Als eigentliche Kopfbedeckung dienen, ausser den schon erwähnten eigenthümlichen Flügelkappen (Bürk),

gewöhnliche runde Mützen mit einem breiten Pelzbesatz oder ganz aus Pelz. Namentlich sind solche von weissen kraushaarigen Lammfellen sehr hübsch, und auch bei den Russen beliebt; als besonders fein gelten aber die aus Beinfellen des Fuchses zusammengenähten. Dieses Material wird von Reichen zuweilen als kostbares Futter für Chalate verwendet. Vom Mützenknopfe weht zuweilen, als besonderer Schmuck, eine Eulenfeder herab. Wie der Filz, so sind Filzhüte bei den Kirghisen seit Alters her Mode, und haben sich glücklicher Weise in derselben erhalten. Die gewöhnlichen kleinen weissen, welche in der Form etwas, obwohl minder „fesch“, den steyrischen ähneln, werden meist von Aermeren getragen, wogegen Reiche bei feierlichen Gelegenheiten in eigenthümlichen, hohen, seitlich oder hinten mit breiter Klappkrempe versehenen erscheinen, die noch besonders fein mit Stickerei und Schnüren verziert sind“.

Die Nahrung ist ein wichtiges Element der häuslichen Kultur und verkörpert in sich nationale Formen und Traditionen. Im System und Model der Nahrung sind die Verhaltensaspekte von Menschen dargestellt, bedingt durch sozial-wirtschaftliche Bedingungen der Gesellschaft. Die Nahrung von Kasachen widerspiegelt die traditionelle Lebensweise der Nomadengesellschaft. In diesem Zusammenhang geben O. Finsch und A. Brehm zu, dass als Hauptnahrung Fleisch gilt: „Bei zufällig eintretender Überfülle an Fleisch wird dasselbe wohl auch in der bei fast allen umherziehenden halbcivilisirten Völkern gebräuchlichen Weise in Streifen geschnitten an der Luft getrocknet und geräucherte Hammelschinken lernten wir selbst schätzen“ [1, 151].

Wie es bekannt ist, „wenn es die Zeit erlaubt, also hauptsächlich im Winter, beschäftigen sich die Kirghisen auch mit der Jagd“. O. Finsch und A. Brehm bemerkten: „Es giebt professionirte Jäger unter ihnen, von denen wir selbst mit einigen zusammentrafen. Die früher üblichen Waffen: Pike, Bogen, Pfeil und Holzkeule sind längst durch Feuerwaffen, meist schlechte Feuerschossgewehre verdrängt worden, mit denen die Kirghisen gut umzugehen und trefflich zu schiessen verstehen“ [1, 152]. Die Reisenden stellten in ihrer Arbeit eine ausführliche Beschreibung der Jagd dar, an der sie sich teilnahmen und wo sich besonders Dr. Alfred Brehm ausgezeichnet worden ist. Die die deutschen Gäste begleiteten Häupter der Steppe „voll von den Ereignissen der Jagd, entboten einen berühmten Barden ihres Volkes, der die Thaten des Fremdlings mit der Adlernase und den Falkenaugen besingen musste“ [1, 99]. Die Ehrung des Helden der Jagd Alfred Brehm betonte nochmals die Bescheidenheit und den Takt von Kasachen, darüber schrieben die deutschen Gelehrten: „... aber die kirghisische Poesie scheint wirklich mit abendländischer Höflichkeit gepaart, denn ich habe nicht erfahren, dass an jenem Abende auch des wackeren Adil Chan Dschamanteiof, des Besitzers der Arcatberge gedacht worden wäre, Und er war doch der treffliche Schütze, der den stattlichen Widder erlegt hatte welcher und gleich bei Ankunft überraschte, und zwar ohne ein Gewehr aus der Fabrik der Hoflieferanten Timpke und Leu, sonder nur mit seiner primitiven auf einer Gabel ruhenden einläufigen Tula-Büchse für 10 bis 15 Rubel. Der brave Mann mit dem Gewehr in der Hand, nebst dem erlegten Wider (nicht Schaf), einer Photographie der Frau Generalin Poltoratsky entlehnt, stellt diesen tüchtigen Schützen und seine Beute dar und ist die einzige Originalfigur in dem Bilde zur Gartenlaube (No. 41, 1877), in welcher Dr. Brehm mit bekannter Meisterschaft „Jagden in der Steppe“ schildert“.

Man muss betonen, dass es den deutschen Reisenden gelang, einen richtigen Platz jedes Tieres im Weltanschauungssystem der Nomaden zu bewerten. Wie es bekannt ist, gelten Schafe als Symbol des Reichtums und Wohlstandes, das Tier, welches den Nomaden zu essen, zu bekleiden, zu beschuhen und zu wärmen gab. Ausserdem gelten die Schafe als Symbol des Irdischen. Als Vertreter des Unterirdischen galt die Kuh. Das Pferd war ein Symbol der Klugheit, des Intellekts, Vertreter der Oberen Welt [5, 19-20].

Starken Hang der Kasachen für Pferde und Kunstreiten hervorgehoben, betonten O. Finsch und A. Brehm, dass „wie sehr Alles, was mit Pferden und Reitkunst zusammenhängt, das Wesen, Denken und die Phantasie des Kirghisen beherrscht, beweist am schlagendsten die Thatsache, dass ihre Hippomanie sogar eng mit ihrer Astronomie verwachsen ist. Gleich allen Nomadenvölkern sind den Kirghisen die hauptsächlichsten Sterne und Sternbilder wolbekannt. So namentlich der Polarstern, welchen wir Demir-Kassyk (eiserner Pfahl), und das Sternbild des Grossen Bären, welches sie Dschedi-Karabtschi d.h. die sieben Diebe, nennen. Die Bewegung der Sternbilder erklären sie nur folgendermassen: An den eisernen Pfahl sind zwei Pferde gebunden (zwei helle Sterne des kleinen Bär), die von sieben kecken Dieben verfolgt werden, wobei allesammt den eisernen Pfahl (Polarstern)

umkreisen. – dieses hübsche Märchen zeigt zugleich wie phantasiereich die Kirghisen sind, die wirklich eine grosse Menge von Legenden und Heldengedichten besitzen“ [1, 158].

Wenn die deutschen Reisenden über die religiösen Ansichten von Kasachen sprechen, so weisen die darauf hin, dass „die Kirghisen nicht eifrige Mahammedaner und wenig mit dem Koran bekannt sind“ und legen diese Ansichten durch „ihre herumziehende Lebensweise aus, welches keine Bedingungen zum ständigen „Besuch von Moscheen sowie die Unterweisungen von Mollahs und Chodschas nur ausnahmsweise gestattet“ [1, 145]. Trotzdem, wie die Erforscher betonen, dass „bei den Kirghisen Beschneidung, sowie die hohen Feste (wie Beiram, Kurban-beiram) gefeiert werden, wenn auch die strengen Fasten des Rhamadan, sowie die täglichen Gebete und Waschungen nur oberflächlich beobachtet und gehalten werden“ [1, 145].

Dr. Alfred Brehm erregte „gewaltiges Aufsehen“ während der Reise nicht nur durch seine Erfolge bei der Jagd, sondern auch durch „seine ausgezeichnete Kenntniss des Islam und des Koran, von dem er mehr Suren auf Arabisch herzusagen wusste, als irgend ein Kirghisen-Sulthan, dessen ganze Weisheit niemals über die Fathah (erste Sure) hinausreicht“ [1, 145].

Somit muss man bei der Bewertung der Tätigkeit von Reisenden beim Studium der Kultur von Kasachen eine besondere Sympathie und Aufmerksamkeit bei der Beschreibung des Lebens der Bevölkerung von Mangyschlak betonen, sowie den Versuch von den Gelehrten, den deutschen Lesern die Möglichkeit zu geben, im größten Maße den Charakter, die Traditionen und das Leben des für die Europäer fremden Volkes zu verstehen. Die deutschen Reisenden übten Kritik an den Vorstellungen über die Kasachen, welche bei den vorangehenden Autoren, die in dieser Region weilten, entstanden. Im Gegensatz zum bekannten englischen Reisenden T. Atkinson, welcher ohne Bedauern ein Volk verliess, „bei dem Räuberei, Mord und Zerstörung ungestraft ausgeführt werden“. O. Finsch und A. Brehm betonten „die größte Zuvorkommenheit und Gastfreundschaft“ während ihrer Reise und fanden die Charakteristik von Atkinson als „ebenso hart als ungerecht“ [6, 130]. Was Diebstahl anbetrifft, „ausgenommen an Pferden, soll ebenfalls selten vorkommen. Niemals ist uns auch das Geringste entwendet worden, immer begegnete man uns in der höflichsten und bescheidensten Weise, und ganz besonders zeigte sich uns gegenüber ihre uneigennützig Gastfreundschaft“ [6, 144-145].

Die Erlernung der geistlichen Kultur des Volkes, im Vergleich mit der materiellen Kultur, bereitete den Reisenden große Schwierigkeiten. Es ist verständlich: der Reisende bemerkt die Besonderheiten der Behausung, der Kleidung, der Nahrung, der Arbeitswerkzeugen in den ersten Tagen seines Aufenthaltes im Land; er kann einige Monate im Land wohnen und die Vielfältigkeit der Tänze, der Hochzeitsbräuche, der Etikette des Volkes nicht kennenlernen, ganz zu schweigen davon, was die Poesie oder Mythologie anbetrifft, dafür braucht man Sprachkenntnis [7, 76]. Den deutschen Reisenden gelang es trotzdem, ein einzigartiges Bild der geistlichen Kultur des kasachischen Volkes darzustellen.

Die deutschen Erforscher begannen das Leben des kasachischen Volkes mit dem Kennenlernen der Redekunst zu erlernen. Die Nomaden beobachteten die Bewegung der Sterne und dadurch schätzten sie die Zeit ab, sie blickten in die unabsehbare Weite der Steppe an und bewunderten sie die Natur, somit erarbeiteten sie ihre eigene Kultur und als Teil dieser Kultur war Wort [5, 38].

Bedauerlicherweise gibt es keine ausführliche Beschreibung der Kleidung der kasachischen Frauen in den Studien der deutschen Erforscher. Gleichzeitig betonte eine Reihe von deutschen Autoren (F. Gellwald, O. Finsch und A. Brehm, A. Petzhold, R. Karutz u.a.) ihre einzigartige Eigentümlichkeit. F. Gellwald wies in seinem Studium auf die einmalige Frauenkleidung von Kayssaken hin und fügte ein Bild zu, wo eine elegante „Saukele“ gezeichnet worden ist. Eine Photographie einer jungen Frau in vollem Staate, mit einer thurmähnlichen spitzen Kopfbedeckung zog die Aufmerksamkeit auf sich von O. Finsch und A. Brehm. Im weiteren betonten sie, „dass die Mädchen und Frauen der Kirghisen, wie bei uns, es an allerlei Putz nicht fehlen lassen, wobei auch Schminke und, nach türkischer Art, Heuna zum Rothfärben der Fingernägeln“ [1, 155]. Bei der Beschreibung der Kopfbedeckung betonte keiner von den Reisenden, dass die Kopfbedeckung ein Zeichen des Familienstandes war. Wie es bekannt ist, die Kopfbedeckung sowie Haartracht der Mädchen und verheirateten Frauen wesentliche Unterschiede hatten. Zugleich war die Kleidung der Frauen aus jener Zeit gleich der Kleidung der Männer.

Die Milchwirtschaft der Kasachen zog die Aufmerksamkeit von O. Finsch und A. Brehm, ihrer Meinung nach, „ist ziemlich eigenthümlicher Art. Der sowohl von Kühen, als Ziegen und Schafen

producirte jedesmalige Vorrath wird zusammen in einen grossen ledernen Schlauch geschüttet und in demselben, mittelst eines Stockes, an dem eine horizontale Holzscheibe befestigt, gebuttert. Das Product heisst Sarmai. Die zurückbleibende Buttermilch – Airan – ist sehr beliebt und bildet eine Hauptnahrung der Kirghisen“ [1, 210].

„Eremtschak“ ist auch förderlich für die Gesundheit, welchen die Reisenden als „einen bröcklichen Käse (Eremtschak) aus Schafsmilch“, „vermischt mit Milch oder Wasser“ betrachten. „Ein oder zwei Tassen sind hinreichend um den Hunger zu stillen“. Im VIII. Kapitel beschrieben O. Finsch und A. Brehm eine detaillierte Technologie der Zubereitung von „Churt“, der ein wichtiger Teil des Winterkostes der Kasachen ist.

Die Vielfältigkeit der Milchnahrung zeugte von ihrer alten Herkunft. O. Finsch und A. Brehm verfügten über umfangreiche Kenntnisse über die nützlichen Eigenschaften der Stuten- und Kamelmilch, welche sie aus den Werken der in der kasachischen Steppe weilten Vorgängern. Zugleich äußerten sie sich nicht eindeutig über diese für die Kasachen wichtigen Getränken. Der erste Eindruck von Kumiss, getrunken in der Familie Poltoratsky in Semipalatinsk, war angenehm, aber im weiteren hatten diese Getränke nicht ganz angenehmen Geruch [1, 93, 127]. Dies begründeten sie durch ihre Aufbewahrung in den Schläuchen aus Füllenhaut (Tursuks). Sie schrieben aber weiter: „aber die Nomaden behaupten und die Erfahrung hat es bestätigt, dass sich das Getränk nur in solchen Lederschläuchen bereiten lässt“ [1, 150].

Auf solche Weise war das umfangreiche ethnographische Material gesammelt. Sie versuchten, den deutschen Lesern das Leben des für die Europäer fremden Volkes mehrere Aspekte der materiellen und geistlichen Kultur eingehend abzuleuchten. Die deutschen Erforscher brachten innige Zuneigung den Vertretern des kasachischen Volkes, seiner Gutmütigkeit und Gastfreundschaft zum Ausdruck.

1. Finsch O., Brehm A. *Reise nach West-Sibirien im Jahre 1876.* – Berlin, 1879.

2. Каруц П. *Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке.* – СПб., 1910. – 188 с.

3. Гелльвальд Ф. *Естественная история племен и народов.* – СПб., 1883. – Т. 1. – 618 с. – Т. 2. – 810.

4. Freund M- *Das Elisteproben in der modernen Politik // Politische Bildung, 1954, Н. 46. - S. 238*

5. Сарсекеев Б.С. *Кочевники Степи.* – Акмола, 1997 – 47 с.

6. Шварц Г. *Средняя Азия и Сибирь // Гельмголь Г. История человечества. Всемирная история. Т. 2.* – СПб., 1902. – С. 112, 115.

Түйін

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы қазақтардың тарихын зерттеуде неміс саяхатшылары Отто Финш пен Альфред Бремнің қосқан үлесі айтарлықтай. Олар өз естеліктері негізінде «Батыс Сібір» атты еңбектерін жазып шыққан. Еңбекте қарастырып отырған кезеңдегі қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары тірәлі қызықты материалдар топтастырылған.

Резюме

Немецкие путешественники Отто Финш и Альфред Брем внесли весомый вклад в изучение истории казахов второй половины XIX-XX вв. На основе своих воспоминаний ими была написана работа «Путешествие в Западную Сибирь», в которой аккумулированы интересные материалы о традициях и обычаях казахского народа в рассматриваемый период.

XIX ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ЖҰТТАР /СЫРДАРИЯ, ЗАКАСПИЙ ОБЛЫСТАРЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ/

С.С. САЙФУЛМАЛИКОВА - т.ғ.д., Академик Т.С.Садықов атындағы
Қазақстан тарихы кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ

XIX ғасырдағы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы жерге және табиғатқа тәуелді болды. Көктің аз шығуы, жазғы ыстықтан шөптің күйіп кетуі, қыстың ерте түсуі, шамадан тыс жауған қар және оның үстінен жауған жаңбыр салдарынан болған табиғаттағы құбылыстардан мал тебіндей алмай қырылды. Қазақ тарихындағы зардап әкелген жұттар он-он екі жыл аралығында қайталанып, көбінесе қоян жылына сәйкес келіп отырған. Мұндай жұттарда малдың 50%, кейде 90% дейін қырылған кездері болды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы жұттар 1867-1868, 1879-1880, 1890-1891, 1898-1899, 1901-1902, 1910-1912 жылдарға сәйкес келді. Бұл жұттардың ішіндегі 1879-1880 жылғы «ұлы қоян жұты», 1898-1899 жылғы «доңыз жұты» Сырдария облысына, ал Маңғыстау, Красноводскі уезіндегі қазақтарға 1890-1891 жылғы «кіші қоян жұты», мен 1910-1912 жылғы «доңыз жұты» өте ауыр тиді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы жұттардың қиын болуы тек табиғат салдарынан ғана емес, сонымен бірге Ресей енгізген әкімшілік реформалардың қазақ қоғамына әкелген жаңа өзгерістерімен және жаппай қазақ жерінің алынуы, қоныстандыру саясатымен басталған қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығының құлдырауымен де ұштасып жатты. Мұны әкімшілік басқару аппаратындағы жекелеген адамдардың сол кезеңдегі сыни көзқарастарынан да байқауға болады.

1867 жылы әкімшілік басқару жүйесіндегі реформалардың негізінде енгізілген болыс, ауылдық бөліну жүйесі қазақ қоғамында рулық құрылым жүйесін жоя бастады. Болыс құрамына бірнеше ру біріктірілгеннен кейін, бұрынғы саяси құрылым жүйесі, яғни қазақ қоғамындағы рулық тұтастық жойылды. Ғасырлар бойы сақталынған рулық жүйенің жойылуы, көшпелі қазақтардың мал шаруашылығының құлдырауына, яғни әрбір қазақтың өз руласына, ағайынына көмек көрсету мүмкіндігін шектеді. Қазақтардың санасындағы өзара «көмек көрсету», «ауызбіршілік», «сауын» «жылу» сынды санаға сіңген ұғымдардың бірте-бірте маңызының бұрынғыдай болмауына, керісінше рулар арасындағы қайшылықтарға алып келді. Рулық құрылым сақталынған кезде әрбір қазақ жұт жылдары малы қырылған өз рулас ағайынына көмек көрсетіп, қиындықтан алып шықса, енді бір ру құрамы әр түрлі рудан және өз руластары, туысқандары басқа болыс, немесе уез құрамына бөлініп кеткендіктен ауқатты отбасылардың жұт кезінде көмек көрсетуге мүмкіндігі болмады. Саяси өмірдігі өзгеріс көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығының құлдырап, қазақтардың экономикалық жағдайының төмендеп кедейленуіне, тіпті кейбіреулерінің қайыршы халге жетуіне алып келді. Қазақтардың экономикалық жағдайының құлдырауының негізгі себептері сол кезеңдегі баспасөз беттерінде сыналыпта жатты.

Н. Васильевтің мәліметіне сүйенсек, Сырдария облысындағы мал саны 1870 жылы 6.388.220 бас мал, 1877 жылы - 4.113.999- бас мал, 1885 жылы- 2.754.700 бас малға жетіп, он бес жыл аралығында 132 % төмендеген [1, 45-б]. Ол қазақтардың кедейленуінің себептеріне мынадай анықтама береді: - «Бұл негізінен құрамдас бөліктерге бөліну салдарынан жүрді; біріншіден, кез келген жеке индивидум қоғам, болыс, ауыл, түземдік әкімшілік алдында толықтай қауқарсыз болып қалды. Оның қауқарсыздығы саяси құрылымның өзгеруінен басталды, рудың саяси-экономикалық бірлік ретіндегі тұтастығы жойылып, қауым жеке адамды қорғау мүмкіндігінен айрылды. Екіншіден, бұрынғы натуралды шарушылық күрт өзгеріп, зекет орнына мал санына қарай ақшалай салық төлей бастады; үшіншіден, қыс айындағы малдың қырылуы; төртіншіден, Закаспий темір жолының салынуымен керуен тасымалы құлдырап, қазақ үшін қосымша табыс көзі жойылды» - деп талдау жасайды [1, 47-б]. Біздер қараған Алматы, Ташкент, Орынбор мұрағат қорындағы деректер де Н.Васильевтің берген объективті бағасының шындығын дәлелдейді. Автор рулық тұтастықтың жойылуы қазақ ауылының саяси

және экономикалық жағынан құлдырауына негіз жасағанына дұрыс анықтама берген. Рулық тұтастықты жоюдың қате болғандығын Аничков та сынаған болатын [2, 87-б].

1867-1868 жылғы реформадан кейін болған ең ауыр жұт 1879-1880 жылға сәйкес келіп, бүкіл Қазақстан аумағын қамтыған фронталды жұт болды. Бұл жұт қазақтардың өмірінде өшпестей із қалдырды. 1879 жылы сәуір айында-ақ, Түркістан, Шымкент уезінің басшылары көктің шықпағанынын хабарлап жатты. Уездегі қазақтар жан сақтау үшін, таулы аймақтарға және Түркістан, Шымкент қаласы мен оның маңындағы қышлақтарға қарай ағылды.

Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман уездегі болыснайларға басқа болыс малы жайылған жағдайда оларға әрбір 100 қойдан 10-20 бас мал алуға рұқсат берді [3, 75-б]. Генерал-губернатордың бұл саясаты таулы аймақтарға қолайлы болғанымен, керісінше көк шықпай басқа болысқа көшіп жан сақтамақ болған қазақ ауылдары үшін аса ауыр болды.

1879-1880 жылы жұтта Сырдария облысының қазақтары қатты зардап шекті. Түркістан уезінің бастығына болыснайлар халықтың жағдайы жөнінде былай деп хабарлады: «Уез халқының мұндай бейшара халге жеткен кезі бұрын болмаған. Мыңдаған адамдар малынан айрылып, егін шықпай өте арзан бағаға киіз үйін сатып, Түркістан қаласы мен оның маңындағы қышлақтарға ағылуда» [4, 88-б].

Жұт жылдарында қазақ аштықтан қырылып, үдере көшіп жатқанда Шымкент, Түркістан уезіндегі сарттардың жағдайы керісінше жақсара түсті. Деректерге жүгінсек, 1879-1880 жылғы жұт жылында сарттар жоңышқа пұдының бағасын 1 рубльге, нанның бағасын 10 есеге дейін өсірген. «Қазақтардың қымбат алуға мүмкіндігі жоқ, сарттар олардың қиын жағдайда қалғанын пайдаланып қанауда» - деп жазды сол кезеннің хроникаларында [4, 90-б].

Торғай, Ақмола облысы қазақтарының дәстүр бойынша Сыр бойындағы қыстауларына көшіп келе бастауы да, осы жылы Перовскі уезіндегі қазақтардың жағдайын одан әрі қиындатты, өйткені 1879 жылы желтоқсанда Перовскі уезінің аумағына қазақтардың үлкен шоғыры түйісті. Перовскіде астық бағасы-3 рубль 50 тиын, Түркістанда- 2 рубль 50 тиын, Шымкентте-2 рубльге жеткенде, Хиуада-40 тиын, Бұхарада 50 тиын тұратын [4, 90-б]. Халық аштықтан қырылып уез басшылығын қиын жағдайда қалдырды. Төмендегі кестеде қырылған малдың пайыздық көрсеткіші [4, 88- б].

1 -кесте

Қырылған малдың пайыздық көрсеткіші

Атау-лары	1879-1880 жылы қырылған мал				1879-1880 жылы жұттан кейінгі қалған мал есебі			
	2	3	4	5	6	7	8	9
	түйе	Жылқы	Қой	ірі қара	Түйе	Жылқы	Қой	ірі қара
Қазалы	<u>49829</u> 53,86%	<u>43084</u> 71,24%	<u>482228</u> 74,02%	<u>7257</u> 43,41%	<u>42681</u> 46,14	<u>17392</u> 28,76	<u>169204</u> 25,98	<u>9449</u> 56,59
Перовскі	<u>59572</u> 50,58%	<u>56806</u> 64,09%	<u>351238</u> 91,69%	<u>13942</u> 35,38%	<u>58198</u> 49,42	<u>31828</u> 35,99	<u>314020</u> 8,31	<u>24923</u> 64,62
Түркістан	<u>24469</u> 72,26%	<u>7657</u> 60,03%	<u>162440</u> 84,85%	<u>7667</u> 70,48%	<u>7615</u> 27,74	<u>5028</u> 39,97	<u>28983</u> 15,15	<u>3210</u>
Шымкент	<u>33748</u> 70,52%	<u>49179</u> 76,45%	<u>767303</u> 80,78%	<u>32519</u> 71,45%	<u>14104</u> 29,48	<u>15141</u> 23,55	<u>182455</u> 19,22	<u>12990</u> 29,22
Әулиеата	<u>3796</u> 68,80%	<u>34556</u> 28,57%	<u>257917</u> 49,39%	<u>37360</u> 40,03%	<u>17211</u> 31,10	<u>86354</u> 71,43	<u>264188</u> 50,61	<u>55334</u> 59,97

2 –кесте

Егіннің түсімі [4, 86-б]

Атаулары	1879 ж. астық Түсімі	1880 ж. астық түсімі	Пайызы
Қазалы	56962 пұд	21733 пұд	72,38%
Перовскі	75775 пұд	25706 пұд	74,66%
Түркістан	42814 ширек	25055 ширек	63,08%
Шымкент	43064 батман	14462 батман	74,86%
Әулиеата	33522 ширек	25749 ширек	56,55%

Сырдария облысында кестеде көрсетілген уездердің өзінде ғана 2,5 миллионға жуық мал қырылды, яғни барлық малдың 64,4%, жеке уездер бойынша Қазалыда-71%, Перовскіде-59 %, Түркістанда- 87%, Шымкентте-79,7 %, Әулиеатада- 43,2 % қырылған, сонымен бірге астық түсімі де төмен болды.

Сырдария облысында ашыққан халықтың басқа аймақтарға көшу үрдісі басталды. 1880 жылы Түркістан уезіндегі Қоңыр-Маңғытай болысынан -51 адам, Сары болысынан-86 адам, Маңғытай-Саңғыл болысынан - 66 адам, Алтыата болысынан-34 адам, Жаманбай болысынан-108 адам Бұхараға көшіп кетті. Негізінен көшкендер уездегі ауқатты қазақтар болатын және көшуге үгіт жүргізген Бедембай Сүгіров, Бақан Шақабеуар болды деп көрсетіледі [5, 15-б].

Жұт жылдарынан кейін қазақтардың салықтарды төлеу мүмкіндігі шектеліп, мемлекетке қарызы көбейді. Мысалы, Қазалы уезі - 8465 рубль, Құрама уезі-325066 рубль, Түркістан уезі - 95264 рубльге жетті. 1880 жылы 13 желтоқсанда Түркістан уезіндегі Божбан болысының би, старшиндары салық бойынша қарызын төлеу уақытын созуға өтініш білдіреді. 1881 жылы Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман олардың өтініштеріне байланысты 53724 рубль қарыз ақшаларын төлеу мерзімін 5 жылға ұзартты [6, 18-б].

Жұт кезінде Қазалы қайырымдылық қоры аштыққа ұшыраған жергілікті қазақтар мен орыстарға көмек көрсетті. Комитет мүшесі И.В. Аничков, уез бастығының көмекшісі капитан Эггерт қаңтардағы қақаған қыста Қарақұмдағы аштыққа ұшырап, қырылып жатқан қазақтарды құтқару үшін астықпен аттанған. Комитеттің келесі бір мүшесі Г.Г. Хусайнов қыс бойы өз есебінен 300 –ге жуық кедей қазақтарды тамақтандырған [7, 162-б].

1882 жылы Қазалы уезіндегі Ақтоғай, Сарытоғай болысының қазақтары жұттан кейін малының қырылуына байланысты болыстағы жердің егістікке қолайсыздығына байланысты басқа болыс құрамына қосылуға өтініш білдірген [8, 1-б].

Жұт тарихында кейбір жұттар тұтастай бүкіл Қазақстан аумағын қамтыса, кейбір жылдары белгілі бір жердің шеңберін қамтыған. Мысалы, 1890-1891 жылы және 1898-1899 жылғы локальді жұтта Қазалы уезінің Қарақұмда қыстайтын қазақтары көп зардап шексе, керісінше қыстауы Қызылқұмдағылар жұттан аман-есен шықты. Қарақұмдағы қазақтар жылқының 90%, қойдың 80%, түйенің 60% айрылды [1, 53-б]. Ауқатты бір қазақтың отбасы 150 жылқы, 80 түйе, 300 қойынан айрылып, бала-шағасымен жаяулатып почта станциясына жеткен. Ашығып жеткен қазақтардың малын Орал казактары 25-50 тиыннан сатып алған [9, 74-75 б]. Жұтта ұшыраған негізінен Қазалы уезінің Қызылқұмдағы қыстауға көшетін Көшербай, Заңғар, Қалымбас, Қарабастоғай болыстары мен Қорғаншы, Қаракөл, Райым, Шыбынды, Ақтоғай, Сарытоғай болыстарының кейбір бөлігі болды. 1889 жылы Амудария бөлімінің Мыңбұлақ болысындағы Қызылқұмда 21000 қой мен 400 түйе қырылды [10, 15-б].

1898 жылы жұтқа ұшыраған қазақ ауылының жағдайы жөнінде мәлімет алуға Түркістан бөлімінің салық инспекторы аттадырылды. Ол негізінен Қарақұмдағы қазақтардың жұтқа ұшырағанын, ал Қармақшы ауданындағы жұттың салдары аса ауыр болмағаны жөнінде мәлімет жеткізді. Қармақшы ауданындағы жұттың аса ауыр болмауының себептері; 1) Қызылқұмдағы

қыс жұмсағырақ болды; 2) малдың қыстық азығына қамыс жиналған; 3) астықтың аздығынан көлдегі балықпен жан сақтаған [9, 75-б].

Салық инспекторы жұтқа ұшыраған Қарақұмдағы қазақтардың тез жағдайының түзелгеніне танданысын білдіріп, мұның себептеріне мынадай анықтама жасайды: «Қардың көп жауғанынан көк мол шығып, мал тез қонданды, жүнді астыққа айырбастаудың мүмкіндігі туды. Мүлдем малсыз қалғандардың басына қайта мал пайда болып, шаруашылығы оңала бастады. Жұтқа ұшыраған қазақтың тез жағдайының түзелуінің себебі маған құпия болды. Уез әкімшілігі қазақтарға берілген ссуда есебінен деп көрсетеді. Қазақтарға берілген 20 мың рубль жәрдем ақы, әрбір түтінге шаққанда 1 рубльден ғана келеді. Берілген ақшаның салықтарды төлеуге, почта жолдарын жөндеуге кеткені белгілі. Шын мәнінде Қарақұмдағы қазақтардың шаруашылығының оңалуының сыры, Қызылқұмдағылардың көмегінің арқасында болды. Қазақ қоғамындағы рулық бірліктен бастау алатын, өз ара көмек оларды қиындықтан алып шықты. Өкінішке орай, жыл өткен сайын, рулық негіз, рулық бірлік құлдырауда, мұның табиғи жағынан жойылуына орыстар ықпал етуде. Олардың қазақтарға өз билігін орната отырып, рулық құрылымды жойып, әртүрлі ру қосындысын болыстарға біріктіруі, бір рудың күшейіп, қалған руларды ығыстыруына, әлсіз рулардың кедейленуіне алып келуде. Әлі де болса жекелеген болыстағы рулық бірліктің сақталынуы өз ара көмек көрсетуге мүмкіндік беруде» [9, 76-б] Салық инспекторларының пікірі жоғарыда көрсетілген Васильевтің берген анықтамасымен бірдей.

XIX ғасырдың соңына қарай жұт кезіндегі қазақтардың қиындыққа ұшыруына рулық бірліктің жойылуымен бірге Ресей үкіметінің жерге қатысты шығарған заңнамалық құжаттары да ықпал жасай бастады. Мұны 1898-1899, 1900-1901 жылғы локальді жұт кезіндегі Ташкент, Әулиеата уезі, Амудария бөлімдеріндегі малдың қырылуынан көруге болады. 1899 жылы жұтта зақым шеккен Ташкент уезіндегі Жаусоғым, Алтын, Болат болысының қазақтары болды. Аталмыш болыстарда 19190 мал қырылса, керісінше тау етегіндегі Кенжеғалы, Хурдан болыстарында 1541 мал қырылған [10, 22-б]. Негізінен жоғарыда малы көп қырылған Ташкент уезіндегі үш болыстағы қазақтарда көшпелі мал шаруашылығы басымырақ болатын. Тоғай мен ормандарға малды жаюға рұқсат берілмеуіне байланысты аталмыш болыстағы қазақтарға малын сақтап қалу қиынға соқты.

Амудария бөліміндегі Шурахан бөлімшесінде мал негізінен Қызылқұмдағы Мыңбұлақ, Дәуқара, Тамды болыстарында қырылған. Тамды болысында ғана 18964 мал қырылса, керісінше сол бөлімдегі тоғайларға жақын жатқан Төрткөл, Шурахан, Шейх-Аббас-Вали, Би-базар болыстарында 3373 қырылған малдың 2000-ы Амудария бөліміндегі малды тоғайға енгізуге рұқсат бермеу салдарынан болған [6, 138-б].

Ташкент уезі мен Амудария бөліміндегі малдың қырылуының негізгі себептеріне берілген есептерде негізінен тоғай, ормандарға малды жаюға рұқсат бермеу салдарынан болды деген анықтама беріледі. Тау етегіне мал жаюға мүмкіндігі болған болыстарда малдың қырылуы азырақ болды, өйткені ық жер малды аман сақтап қалды.

Әулиеата уезіндегі малы көп қырылған Құмарық, Билікөл болыстары болды, олар таудан қашығырақ қоныстануына байланысты малдарын ыққа қарай дер кезінде айдап үлгере алмады [12, 138-б].

Жызақ уезіндегі тоғай мен таулы ормандардың болмауынан 400.000 бас мал қырылды. Аталмыш уез қазақтарының Шымкент уезіндегі сексеуілді аймақтарға және уездің оңтүстігіндегі ормандарға малын айдап үлгендердің ғана малы аман қалды [6, 138-б].

1898 жылғы Сырдария облысы бойынша қырылған малдың саны -533.000 бас мал, шығын көлемі 3.182.650 рубль болды. Жекелеген уездер бойынша алғанда, Ташкент уезінде 118.500 бас мал, шығын 548000 рубль, Әулиеата уезінде 151500 бас мал, шығын 647000 рубль, Қазалы уезі бойынша 111500 бас мал, шығын -712000 рубльді құрады. 1899 жылы облыс бойынша қырылған мал 433100 бас мал, шығын 2412220 рубль, уездер бойынша алғанда Перовскіде 118280 бас мал, Әулиеатада-115080 бас мал, Қазалыда-103450 бас мал. 1898-1899 жылғы мәліметтерді салыстырсақ, 1898 жылы Ташкент, Әулиеата, Қазалыда, 1899 жылы Перовскі, Әулиеата, Қазалыда мал шығыны көбірек болған.

Сырдария облысында 1902 жылы 313 мың бас мал, 1903 жылы 290 мың бас мал, 1904 жылы 230 мың бас мал, 1905 жылы 319 бас мал, 1906 жылы 164 мың бас мал қырылған. 1905 жылы қыстың ұзаққа созылуынан Қазалы уезіндегі Заңғар, Көшербай болыстарында 4 мың түйе, 4¼ мың жылқы, 48 мың қой, 6½ ешкі қырылды. Шығын 600 мың рубль [12,303-б].

Маңғыстау, Красноводскі уезіндегі жұттар 1879-1880, 1890-1891, 1901-1902, 1910-1912 жылдарға келді. Бұл жұттардың ең ауыры 1890-1891 және 1910-1912 жылдары болды. 1890-1891 жылғы жұтта Маңғыстау уезінде 280000 қой, 33000 түйе, 19000 жылқы, яғни қойдың 40%, түйенің 55%, жылқының 30% қырылып, жалпы көлемі 1,5 миллион рубльге шығын келген. Красноводскі уезінде жұттан қойдың 35% (100.000), жылқының 30% (1300) және ірі қараның 40% (1800) қырылды [13,13-б].

1899-1900 жылғы жұт та Закаспий облысы үшін жеңіл болмады. Маңғыстауда 26550 қой, 3422 түйе, 5495 жылқы, Красноводскі уезінде 275.909 қой, 26.567 түйе, 28.885 жылқы, 2206 ірі қара мал қырылды. Бұл жұт Красноводскі уезіндегі қазақтар үшін де қиын болды. Маңғыстау уезіндегі қазақтар Орал облысының Гурьев уезіне көшіп қана малдарын аман сақтап қалған болатын.

Закаспий облысының тарихындағы ең ауыр жұт 1910-1912 жылға сәйкес келді. Жұт теңізден соққан дауылды желдермен басталды. «1909 жылы Каспий теңізінің солтүстік жағынан соққан дауыл теңіз жағалауындағы қамыста қыстап қалған қазақ ауылдарын жалмап кетті, шығыны белгісіз. Олардың өзі де мал, мүлкі де аман қалмады. Барлығы да қалың мұз астында қалды. Көктем басталып, мұз ерігеннен кейін сұмдықтың беті ашылады» деп жазылды Туркестанские Ведомости газетінде [14, 82-б].

1910 жылы да дауылды желдермен басталды, 13-14 қарашадағы соққан дауыл салдарынан далада жайылған мал жаппай қырылды. Маңғыстау уезі бойынша қырылған малдың есебі 498.090 қой, 37197 жылқы, 29279 түйеге жетті. 1910 жылы мамырдағы Красноводскі уезінің қазақтар тұратын приставтан тыс аймағындағы 14500 қой, 1221 түйе, 830 ешкі, 35 жылқы қырылған [15, 258-б].

Табиғат апаты 1911 жылы да қайтalandы, наурыз айында соққан дауылдың биіктігі 28 метрге дейін көтерілген. Дауыл 11000 малды теңізге ықтырып жұтқызған. 1912 жылы қаңтарда қырылған ұсақ малдың саны 1 миллионға жеткен [15, 257-б].

1911 жылы сәуірдегі мәліметке сүйенсек, Жармыс, Жангелді ауылдары аштық кезінде өсімдік тамырларын талғажу еткен. Ірі қара малдың терісі сатылып біткендіктен, қой терілері арзанға сатылды. Сарытаста қазақтың ұсақ саудагерлері 1 қанар ұнды 7 рубль 50 тиыннан 10 рубльге дейін сатып алуға мәжбүр болған [15, 20-б].

1912 жылғы есеп бойынша Маңғыстау уезіндегі 15997 түтіннің 6 мың түтіні барлық малынан айрылған. Әсіресе, табиғат апатынан қатты зардап шеккен Қаратау, Ақтау және Бозащы жарты аралы болды, өйткені олар қойдың 90% , жылқы мен түйенің 70% -нан айрылды [15, 253-б].

Жұт салдары халықтың салықты төлеу мүмкіндігін азайтып, мемлекетке қарыздануға, аштыққа және жұқпалы аурудың індетіне алып келді. 1911 жылы тырысқақ ауруына 46 адам, шешек ауруына 97 адам, құрқұлақ ауруына 670 адам шалдыққан [15, 28-б]. Бозащы жартыаралындағы Қаратөбе құдығы маңындағы ауылдан екі апта ішінде құрқұлақ ауруынан 50 адам қайтыс болған. Александровскі фортының маңында басталған сүзек ауруына 8 адам шалдыққан [15, 20-б]. Сонымен бірге, халық өкпе ауруы, іш сүзегі, көкжөтел, қотыр, құлақ безінің асқынуы сынды ауруларға шалдықты.

Халықтың жаппай аштықтан қырылуына байланысты патша үкіметі мынадай шаралар жүргізді. Біріншіден, қазақтарды уез аймағынан тыс жерлерге жұмысқа аттандырды, екіншіден қайтарылатын және қайтарылмайтын жәрдем ақша берілді. Үшіншіден, Ресей Қызыл Крест қоғамы арқылы дәрігерлік және халықты тамақтандыру жағынан көмек көрсетті [15, 36-б].

Оларды Астрахан (Астрахан губерниясы), Дербент, Баку (Закавказье – С.С) және Теджен қаласы мен Мургаб имениесіне Мерв уезінде, Байрам-Али (Түрікменстан) және Мырзашөлге (Сырдария облысы-С.С) жұмысқа аттандырды. Жұмысқа аттанатындардан кемеге төлейтіндей жол қаражаты талап етілді, ақшасы жоқтарға рұқсат берілмеді. 1911 жылы Маңғыстау уезінен 2 мың адай Байрам Алиге мақта теруге аттандырылды [402, 102-б]. Осы жылы Мургаб имениесіне 20 тамызда - 423 адам, 27 тамызда - 300 адам, 3 қыркүйекте - 350 адам, барлығы 1013 адам

кеткен [16, 107-б]. Мургаб мемлекеттік именовінде қазақтар мақта жинау жұмысына қатысты. Мақта жиналып біткеннен кейін, олардың негізгі бөлігі қайтып кеткенімен, қалған бөлігі подрядчик Гегешидзенің шаруашылығында еңбек етуге қалды. Оларға жинаған бидайдың десятинасы үшін 8-10 рубль төленді [17, 56-б].

1912 жылы Байрам Алиге жұмысқа аттанғандардың саны 2105 адам болса, ересегінің жасы-60 жаста, ең кішкентайы – 1 жаста болатын [18, 71-б], өйткені 1911 жылдан бастап оларды отбасымен аттандыру жөнінде шешім қабылданды. Көп отбасылар Байрам Алиге атану сапарында үй жихаздарын, заттарын арзан бағаға сатуға мәжбүр болды. Олардың кейбіреулерінің Байрам Алиден тапқан ақшалары Маңғыстауға кері қайтқанда, тек Красноводскі уезіне дейінгі жол сапарына ғана жетіп отырған.

Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ үшін мақта теру, оны отау, канал қазу жұмыстары аса қиынға түсті.

1911 жылы 28 желтоқсандағы Маңғыстау уезі бастығының мәліметінен: - «Текелер (түрікмендер-С.С.) десятина жер мақта алқабының тікенегін отағаны үшін 3 рубль төлейді. Жұмысқа жалданушылар шартқа келіспей 3 рубльге қосымша тегін тамақ берілуін талап етуде. Текелер қазақтардың шартына келіспей жұмысқа ауған, берберлерді алуда. Олар десятина жердегі тікенекті 3 күн тазаласа, қазақтарға бұған 10-15 күн қажет. Қазақтардың жұмыс істей алмауына байланысты текелер олардан бас тартуда. Арендаторлардың шаруашылықтарында жұмыс болғанымен де қазақтарды алғысы келмейді» [18, 72-б].

1912 жылы Маңғыстау, Красноводскі уезіндегі қазақтардың аштықтан қырылуына байланысты уездегі үкімет орындары оларға қоғамдық жұмыстар ұйымдастырды. Соның бірі-Красноводскі уезінде отын дайындау. Красноводскі уезінің саяжайлық ормандарында қазақтар мен түрікмендерге қазыналық мекеме, әскери бөлімдерге және жекелеген адамдарға отын дайындауға рұқсат берді. Красноводскі уезінде саяжайлық орманнан қазақтар мен түрікмендер темір жол станцияларына отын дайындаған. Мысалы, Белек станциясында -274 куб. саж. Ягманда-116 куб. саж, Перевал-320 куб. саж, Ахча-куй-185 куб.саж, 21 разьезде-320 куб саж. Алайда тұрғындар отын дайындаудан пайда таба алмады, өйткені қыстың жылылығына байланысты сұраныс болмай, бағасы төмендеген. Тұрғындар пайда табудың орнына керісінше шығынға батқан [19, 198-б].

1911 жылы ақпанда берілген мәліметте Маңғыстау, Красноводскі уезінде қырылған мал шығыны, 10 ½ миллион рубльге жеткен. Зардап шеккен Маңғыстау, Красноводскі уезінің тұрғындарына азық-түлік капиталы қорынан 107.120 рубль, имперлік қордан 300.000 рубль және қазынаға қайтарылмайтын 25000 рубль жәрдем ақша берілді. [15, 204-б]. Азық-түлік капиталынан бөлінген 300.000 рубль Маңғыстау, Красноводскі уезіндегі ашыққандар үшін қыстық, жаздық бидай тұқымын алуға жұмсалса, кері қайтарылмайтын 25 мың рубль жәрдем ақы Байрам-Алиге мақта жинауға атанған 2 мың адамның жол қаражатына жұмсалған.

Жұттың ауыр болғаны сондай ашыққан қазақтарға берілген жәрдем кейбір отбасыларына көмек бола қоймады. 1911 жылы Райымберді болысы Мамыртая Мая ауылындағы Елемес Аймағамбет мемлекеттен алынған 10 рубль жәрдемақының 9 жанды, Төлеміс Айымбетов 30 рубльдің 10 жанды асырауға жетпей қолда қалған бір түйеден басқа ешнәрсенің қалмағанын жазады [20, 333-б].

1912 жылы сәуірде Қызыл Крест қоғамының арнайы ашқан дәрігерлік және тамақтандыру орындарында 9-10 мың адамды тегін тамақтанды.

1910-1912 жылғы жұт Заворот және Орта Еспедегі қазақ балықшылары үшін де ауыр болды. Қарызға батқан қазақ балықшылары үйіндегі кілем, текемет және т.б. жарамды заттарын кепілдікке өткізді. 1912 жылы балықшылар болысының болыснайы Маңғыстау уез басшылығынан ашыққан балықшылар үшін 1000 пұд астықтың әрбір отбасына 10 пұдын -7 рубль. 75 тиынан беруге өтініш білдірген [19, 37-б].

1911 жылғы мәліметке сүйенсек Маңғыстау уезіндегі қазақтардың түтін салығы бойынша қарызы 59.953 рубльге жеткен. Өлкелік азық-түлікке -80.000 рубль, имперлік азық-түлікке -230.000 рубль қарыз болған. 1914 жылға қарай қазақтардың жалпы қарызы 600000 рубльге жеткен. 1914 жылы Маңғыстау уезіндегі экономикалық жағдайдың қиындығына байланысты болыснай, старшин, елуліктер мен уездегі ықпалды адамдар қатысқан арнайы кеңес те өтті.

Қорыта келе, XIX ғасырдың екінші жартысындағы аймақтың Ресей құрамына қосылуымен болыстық құрылымның рудың саяси бірлігін жоюға бағытталған саясат, қазақтардың жұт жылдарында дәстүрлі келе жатқан қорғану мүмкіндігі шектеді, мұның өзі ауылдың экономикалық жағдайының құлдырауына алып келді.

1. Шкапский О. Некоторые данные для освещения киргизского вопроса //Русская мысль.-1897.- №6.- С.45, 47.
2. Аничков Забытый край //Сборник материалов для Сыр-Дарьинской области. Ташкент.-1894.
3. Мельниченко «Народные бедствия в Сыр-Дарьинской области в 1-ой половине 1880 г.»//Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. -Т. 2.- 1892.- С.75-86
4. ӨРОММ, 1-қор, 11-тізбек, 146-іс.
5. ӨРОММ, 1-қор, 29-т, 538-іс.
6. ӨРОММ 17- қор, 13955-іс.
7. Туркестанские ведомости.- 1892.-№35.- 162 с.
8. ӨРОММ, 1-қор, 11-тізбек, 255-іс, 255-п
9. ӨРОММ, 17-қор, 1-тізбек, 15384-іс.
10. ӨРОММ 1-қор, 11-т, 1685-іс, 138-п
11. ӨРОММ 17- қор, 32750-іс.
12. ӨРОММ, 1-қор, 11-тізбек, 1685-іс.
13. ӨРОММ, 1-қор, 12-тізбек, 2-іс.
14. Туркестанские Ведомости.-1909.- №12.- С. 82.
15. ӨРОММ, 1-қор, 13-тізбек, 1014-іс.
16. ҚРОММ, 40-қор, 1-тізбек, 918-іс.
17. ҚРОММ, 40-қор, 1-тізбек, 943-іс.
18. ҚРОММ, 40-қор, 1-тізбек . 945-іс.
19. ӨРОММ, 1-қор, 27-тізбек, 396-іс.
20. ӨРОММ, 17- қор, 1009-іс.

Резюме

В данной статье автор на основе архивных материалов и дореволюционных источников подробно освещает о фронтальном джуте 1879-1880 года и локальном джутах 1890-1891, 1898-1899, 1910-1912 гг. в Сырдарьинской и Закаспийской областях.

Автор анализирует последствия джутов, ухудшение экономического положения, голод, уменьшение поголовья скота, миграцию, а также изменения в хозяйственной структуре казахов. Одновременно приходит к выводу, что управление волостной системы разрушает родовую структуру, а также уменьшение противостояния против джута.

Summary

In this article the author on the basis of archival materials and pre-revolutionary sources in detail shines about frontal jute of 1879-1880 and local jutes of 1890-1891, 1898-1899, 1910-1912 in Syr-Darya and Zakaspisky oblasts.

The author analyzes the consequences of jutes, deterioration at economic situation, hunger, and reduction of a livestock of the cattle, migration, and the changes in economic structure of Kazakhs. Simultaneously comes to a conclusion, that the management by volosts system is destroys generic structure, and also reduction of opposition against jute.

ЖАППАС ТАЙПАСЫНАН ШЫҚҚАН БАТЫРЛАР ТАРИХЫ

Ғ.А. МЕНІЛБАЕВ - т.ғ.к., Абай атындағы доценті, ҚазҰПУ

Батыр (парсы тілінде; бәһадур - ержүрек, батыл, батыр) - әскери өнерді жақсы меңгерген, жау түсірер ерлігімен аты шыққан, қаһарман адамға берілетін құрметті атақ. Батыр атағы мирасқорлық жолымен берілмейді, оған әрбір адам жеке басының ерлігімен ие болады. Батырларды қазақ халқы ежелден құрмет тұтқан.

Көшпелі халықтарда бүкіл өмірі соғыста өтетін, соғыс ісі атадан балаға жалғасқан негізгі кәсібі болған, мемлекеттік билікті қолына ұстаған қоғамдық топ-әскери ақсүйектер болды. Осы топта соғыс ісінің тәжірибесі жинақталып, әскери өнер дамып, қару-жарак жасаудың, оны қолданудың биік деңгейі қалыптасты.

Батыр көбінесе осы әлеуметтік жіктің өкілдері арасынан шықты. Олардың бар өмірі елдің қонысын кеңейту, халықты жаудан қорғау жолындағы жорықтарда өткен. Ел үшін жанын қиған.

Батырлардың есімі ел ұранына айналып, халық олардың аруақтарына табынған. Ата-бабаларынан бері қарай Батырлар атанып келе жатқан, ауыр жараланса да ұрыс даласын тастамағандар қара Батыр, не қара берен Батыр, қауып-қатерді елемей, ұрысқа жалғыз кіріп ерлік көрсеткен адам жеке Батыр атанған. Қазақтың қаһармандық эпостарында Алпамыс, Ер Тарғын, Қобылан -ды, Қамбар, т.б. жауына жалғыз аттанған осындай батырлар болды. Талай рет қақпа бұзып, жау қамалына ойран салған ерлерін қазақ «қамал бұзған қас батыр» деп мақтан еткен.

Батырлық - дәстүрлі қазақ қоғамында болатын ерекше әлеуметтік топ- батырларға тән қасиеттер мен өмір салты. Қазақ батырларының әлеуметтік ерекше топ ретінде өзіндік мұраты, қоғамдық қызметі, соған сай өздеріне тән салт-дәстүрі, басқа қоғамдық топтармен арақатынасын реттейтін этикасы, т.б. ерекшеліктері болған.

1) Олардың ең басты ерекшелігі-тек әскери кәсіппен айналысу болған. Батырлар елді басқыншылардан құтқаруды, тұтқында кеткен отандастарын азат етуді, жау қолынан қаза тапқан ата-баба кегін қайтаруды өмірлік мақсат тұтынған.

2) Олар үшін әскери іс ата кәсіп саналған, әкеден балаға мұра болған. Батырлар әулетінде туған бала жастайынан әскери кәсіппен айналысуға міндетті деп есептелінген.

Батырлық жырлардағы Ер Қосай, Едіге, Ер Тарғын, батырлармен қатар, 17-19 ғасырлардағы Райымбек, Бөгенбай т.б., батырлар тұқым қуалаған батырлар болғандықтан, оларды «шынжырлы тұқым» деп атаған. Мұндай батырларды бала кезінен әскери өнерге баулып, 13-15 жасынан-ақ шайқастарға қатыстырған. Әскери әулеттен болғандықтан батырлар алғашқы ерлік жолын көбіне соғыста өлген әкесінің, туысының кегін алудан бастаған. Әке кегін қумау батыр үшін ұят. Артында ұл болмаса, кек алу қызына да міндет болған. Батырлар ата кегін қууды кең ұғымда, елдің кегін қуу мағынасында да түсінген.

3) Әскери кәсіптің басты мақсаты елді сыртқы жаудан қорғау және ішкі тәртіпті сақтау болғандықтан, ел мен мемлекет билігі де солардың қолында болды. Басқа елдердегідей, көшпелі халықтарда да хандар, әміршілер, ел билеушілері батырлар әулетінен шыққан, осы қоғамдық топтың өкілі болған. Кейін хандық тақ бір әулеттің ұрпағына мұрагерлікке қалғанмен, бұл байланыс жойылған емес. Шыңғыс хан, Әмір Темір, Едіге, Мамай, Абылай, Кенесары, т.б. батыр болған және батырлар әулетінен шыққан. Олар өздерінің жұрттан асқан ерлігінің, батырлығының арқасында билеушілік дәрежеге көтерілген. Тарихта ханның батыр, батырдың хан болуы жиі кездесетін еді. Көшпенділер ханда елдің құты болады деп, елдің амандығын ханмен байланыстырып, ерекше батыр адамды қадір тұтқан, хан көтерген. Өз билеушісіне сенімді бола білу - Батырлық қасиеттердің бірі. Айқас кезінде атынан айрылған Абылай ханға қаптаған жаудың ортасында қалса да, атын берген Жәнібек батыр сияқты сенімді серіктер қазақ тарихында көптеп кездеседі. Әйгілі батырлар ханына құлдық ұра бермей, қажет болғанда ханның қателігін бетіне айтып, дұрыс бағыттан адасса жолға салып, онымен терезесін тең ұстаған.

4) Батырлар меншік иелері болған. Олардың меншігінде қалалар, елді мекендер, ұлыстар, аймақтар қараған. Бұл меншікке батырлар мұрагерлікпен не әскери қызметі нәтижесінде иелік еткен. Жаудан олжа түсіріп, әміршілерден сый-сыяпат көрген батырлардың барлығы бірдей байлық иесі болмағанын да айта кету керек. Олардың арасында да байы, орташа ауқаттысы, кедей болды.

5) Батырлардың өздеріне тән жауынгерлік этикасы, адамгершілік ережесі, діни ырымдары мен салттары болған. Қазақ батырлары алғашқы жорыққа аттанарда, батырлық жолына түсерде әулиелерге сиынып, атакты батырлардан не әке-шешелерінен бата алып шыққан. Жауынгерлер қару-жарағын, киімдерін өз руларының, өз әулетінің тотемдік бейнелерімен әшекейлейтін болған. Қазақтың батырлық жырларында, аңыздарында сақ, сармат батырлары кие санайтын бүркіт, жылан, айдахар, жолбарыс, қасқыр, бура, қабан, т.б. аң-құстардың бейнесін өздерінің қару-жарағына, әшекей заттарына, киімдеріне салғаны айтылады. Олар зұлым күштерден қорғап, айқаста жаудың құтын қашырып, жеңуге көмектеседі деп есептелген. Батырлардың, жалпы аруақты адамдардың киесіне сену халық жадында әлі күнге сақталып қалған. Қарсыласын жеңіп, атын, қару-жарағын олжалау да Батырлықтың ерекше көріністерінің бірі болған. Ата кәсіп ұрпаққа жалғасатындықтан, батырлар әулетінің қару-жарағы атадан балаға мұра болып, егер мұрагері қалмаса, батыр өлгенде қаруын бірге жерлеген. Батырдың жаны мен қарудың өзара байланысы бар деген сеніммен, кейде өлген батырдың қарулары сындырылып, арнайы бүлдіру ырымын жасаған. Археологиялық қазбалар кезінде обалардан адам сүйектерімен бірге қару сынықтарының табылуы осы ырыммен байланысты. Әскери топ ретінде қалыптасқан батырлар жауынгерлік этиканы өте қатаң ұстанған. Үлкен айқастар әрқашан жекпе-жекпен басталатындықтан, жекпе-жекке шығу батырлардың басты міндеттерінің бірі саналған. Жауынгердің шын мәніндегі батыр атануы осы жекпе-жекте жеңіске жетуден басталған. Елінің, өзінің намысы үшін, ханы үшін, әскери парызын өтеу үстінде жан қию - даңқ, нағыз Батырлықтың өлшемі. Өлімге мұндай көзқарас көшпелі халықтарда батырлық рухты тәрбиелеудің бір шарты болған[1].

Кіші жүз құрамындағы Байұлы тайпасының жаппас руынан да тарихи әр кезеңдерде көптеген батырлардың шыққаны белгілі. Олардың көпшілігінің жасаған ерліктері осы күнге дейін ескерусіз қалып келген болса, мен осы ғылыми сараптамалық жинағымда сол олқылықтың орнын толтырғалы отырмын. Осы тақырыптың басында Батырларға және Батырлыққа байланысты ғылыми талдауды атап өткенді жөн деп ойладым. Себебі, біз әлі күнге дейін кімдерді Батыр деп атауымыз керек деген сұраққа толық жауап бере алмас едік .

Сонымен, Байұлы тайпасы жаппас руынан шыққан батырлар туралы біздің қолымызда қандай ауызша және жазбаша келіп жеткен түп-деректер бар?! Олар жөнінде не білеміз?

Бұл жерде жаппас руынан шыққан батырлар жөнінде бізге келіп жеткен мағлұматтар өте аз екенін айта кеткім келеді. Сол себепті, қолымдағы бар мағлұматтарға ғылыми талдау жасап көрейін. Осы жерде, біздің бабаларымыз Батыр болған еді, ол туралы ешқандай дерек келтірілмеуі деген өкпе-наздың қажеті жоқ. Менің бар тапқаным осылар ғана болды: **«Ақберді батыр»** (17 ғасырдың соңында дүниеге келген, қайтыс болған жылы белгісіз), 18 ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген, тарихта аты қалған белгілі қазақ батыры, Байұлы тайпасының жаппас руынан шыққан. Жонғарларға қарсы 1729 жылы мамыр айында болған «Аңырақай шайқасында» өзінің ұйымдастырушылық қабылеті, батылдығы мен батырлығы арқылы көзге түскен аға батырлардың бірі. Бөгенбай батырдың ұрыс тәсілдеріне байланысты ақыл қосатын сегіз аға батырларының бірі болған. Олар туралы Шапырашты Қазыбек Бек Тауасарұлының «Түп-тұқианнан өзіме дейін» атты кітабында деректер кездеседі... - Бөгенбай батырдың да көбінесе желкесінде Қанжығалы Бозым мен Жанай батыр жүреді. Ал ұрыс тәсілдерін көбіне Байұлы - Ысық Бітікпен, Шеркеш Баспанмен, Жаппас - Ақбердімен, Жетіру - Орал батырмен, Қарауыл Қанаймен, Атығай Жәпекпен, Сүйіндік Айдабол, Толыбаймен ақылдасады.

Бұлардың барлығы да өздерінің ойларын ірікпей айтады, қателесе, артынан іреніш болмайтынын біледі». Осы жерден көріп отырғанымыздай, жаппас руынан шыққан Ақберді батыр да Бас сардар Бөгенбай батырға өз ойын батыл айта алатын батырлардың бірі болғандығы көрініп тұр .

Қазақ батырларының жонғарларға қарсы соғыс кезінде қолданған ұрыс тәсілдері дегенде нені айтуға болады? Бұл жөнінде «Қазақстан ұлттық энциклопедия»[2], ..көптеген қазақ батырлары соғыс өнерін жетік білетіндіктерін көрсетті. «Айқораланды», «Құйрық жеу»,

«Ашамай» т.б. қазақтың байырғы ұрыс тәсілдерін кеңінен қолданды. Осы ұрыс әдістеріне қысқаша тоқтала кетейік:

«Айқораланды» ұрысы-жауды айналдыра сыртынан қоршап алып, сонан соң біртіндеп қыса түсу. Кім сыртқа ұмтылса, сонымен соғыс салу. Мұндай кезде қалмақтардың қашар жері қалмайды. Ендігі амалдары - орнынан тұрып садақ тарту. Айнала қоршап тұрған, қатарлары сирек қазақ сарбаздарына қалмақтардың атқан садақ оғының оннан бірі де тимейді. Ал, тығыз шоғырланып тұрған қалмақтарға әрбір атқан жеті мың оқтың бір мыңы тигеннің өзінде үлкен шығынға ұшыратады. «Аңырақай шайқасында» солай болды да...

«Кұйрық жеу» ұрысы да қазақ халқының ежелден қолданып келе жатқан ұрыс әдістерінің бірі болып табылады. Бұл тәсіл бойынша, ұрысқа кетіп бара жатқан жаудың ең артқы қосынының артынан, екі бүйірінен тию. Жаудың алдыңғы қолының беті алда, сондықтан тыныштықпен өткен жерден арттан жау күтпейді. Ал арттағылардың алдыңғы қолға хабар беруіне мұрсасы болмайды...

Міне, жаппас руынан шыққан Ақберді батыр да осы ұрыс әдістерін қолданған, оны Бөгенбай батырға айтып ақыл қосқан бас батырлардың бірі болып тұр. Сондай-ақ осы жерде мына жағдайды да естен шығармаған дұрыс деп ойлаймын. Осы қазақ халқының тарихындағы атақты «Аңырақай шайқасында» өзге де ру-тайпалармен бірге Ақберді батыр бастаған жаппас руының сарбаздары да қатысқандығына ешкімнің күмәні болмас деп ойлаймыз.

Соның бір өкілі, жоғарыдағы қазақ жасағының бас батырының бірі - Ақберді батыр !!!

Байұлы Бітік, Баспаным,
Қатарынан асқаным .
Жаппастан келген Ақберді,
Түтеткен жаудың аспанын ...

Осы өлең жолдарының өзі де біздің ұстанған бағытымыздың дұрыстығын дәлелдей түседі. Атап айтқанда, қалмақтарға қарсы ұрыста жаппас руының сарбаздарын Ақберді батырдың өзі бастап шыққандығы, оның ұрыс кезінде үлкен ерлік көрсеткендігі көрініп тұр. Бұл жерде жаппас сарбаздарының да жанқиярлықпен шайқасқандығы айдан анық болып тұр.

2) **«Баймұрат батыр»** (17 ғасырдың соңында туылған, қайтыс болған жылы белгісіз), 18 ғасырдың 1-ші жартысында өмір сүрген қазақ халқының батыры. Байұлы тайпасының жаппас руынан шыққан. Баймұрат батырға байланысты Қазақстан ұлттық энциклопедиясында[3] төмендегідей мағлұматтар келтірілген: «Баймұрат Есенбайұлы(т.-ө.ж.б.) - батыр. 18 ғасырдың 1-ші жартысында өмір сүрген. Ел аузында «Електің басы Есенбай» деген қанатты сөздегі Есенбай Баймұраттың әкесі. Баймұрат батыр Әбілқайыр ханның Ресейге бодан болу ниетіне белсенді қарсылық көрсетіп, 1731 жылы қараша айында жаппастардың өзіне бағынышты сарбаздарымен хан ордасын, М.Тевкелев басқарған Ресей елшілігі түскен үйді қоршап алды. Хан ауылынан жылқы айдап әкетеді.

М.Тевкелев батырмен оңаша кездесіп, оны көндіреді. Әбілқайыр ханның қайтыс болғанын естіген Баймұрат батыр 1748 жылы қазан айында анасы Бопайға бара жатқан Нұралыға ерген 12 адамның бірі болып көңіл айтуға хан ордасына барады. Кейін Баймұрат батыр хан кеңесінің мүшесі болады. Оның есімі қазақ жерін сыртқы жаулардан қорғауда асқан ерлік көрсеткен батыр, белгілі би ретінде ел есінде сақталған .

Бүкіл жаппас руының ұраны болған Баймұрат батыр Қалқаманнан шыққан. Оның тікелей ұрпағы Нағи Ильясов Кеңес Одағының Батыры, соғыстан кейін Кеңес және шаруашылық жұмыстарында басшы қызмет атқарды. Жаппас руынан шыққан Баймұрат батыр туралы біздегі бар мағлұматтар төмендегідей: Біріншіден - Баймұрат батырдың жаппас руынан шыққаны туралы Қазақстан ұлттық энциклопедиядағы жазбаша түп-деректерде қателіктер кеткен. Яғни ол туралы мардымсыз мағлұматтар берілген, тіпті оның жаппас руынан шыққаны туралы ешқандай мағлұматтар берілмеген. Бұл Баймұрат батырға байланысты ғана емес, басқа да жаппас руынан шыққан тұлғалар осылайша елеусіз қалдырылған...

Екіншіден - Баймұрат батырдың әкесінің есімі Есенбай емес (Есенбай атасы болып келеді), Байбөріұлы Баймұрат болып жазылу керек. Ал Қазақстан ұлттық энциклопедиясында[4] ...Баймұрат Есенбайұлы деп жазылған. Мүмкін, Есенбай атасы немересін өзі тәрбиелеп, өсіріп, соңынан өз атына ауыстырып алған ба деген ой келеді. Үшіншіден - Жаппас руынан шыққан

батырлардың қазақ жерін сыртқы жаулардан қорғаудағы ерліктері туралы ешқандай мағлұматтар келтірілмейді. Соның бірі қалмақтарға қарсы шайқастарға жаппас руынан шыққан батырлардың қатысуы дер едім. Мысалы, Ақберді мен Баймұрат батырлар туралы осыны айтуға болады...

Төртіншіден - Баймұрат батырдың қазақ халқының тарихында алатын орны, атқарған қызметі, тарихи ролі туралы жазып, оның әділ бағасын беретін кез келген секілді. Соның бірі, қазақ жерінің Ресей қоластына қарауына тікелей қарсы шыққан, оны Кіші жүздің ханы Әбілхайырға ашық айтуы, жаппас руының сарбаздарын бастап қарсылық көрсетуі, т.б. ерліктері күні бүгінге дейін өз бағасын алмай келе жатыр.

1731 жылы 10 қазанда Әбілқайыр хан кіші жүздің әр руының билері мен батырлары, ақсақалдары, т.б. басын қосып, Ресей империясының қол астына қарау жөнінде мәселе қозғағанда, осы кеңеске жиналған жаппас руының билері мен батырлары, олардың ішінде, әсіресе Байбөріұлы Баймұрат батыр бастаған билер тобы «ашқан ашу-ызамен» М.Тевкелевтен қазақ даласына не үшін келгенін сұрап, оны шақырған Әбілқайыр ханға да қатты шүйлігіп өздерінің империя құрамына кіруден бас тартатындықтарын жеткізеді. Осындай қызу таластардың кезінде ортаға Бөкенбай батыр шығып, өзінің Әбілқайыр ханмен бірге Ресейдің қол астында болғысы келетінін және оған ант қабылдайтынын мәлімдеген. Ол Әбілқайыр ханнан да ант беруді сұраған. Атақты батырдың ұстанған бағыты сол жердегі орын алған жағдайға қатты әсер етіпті.

Қысқасы, алдымен Әбілқайыр хан, одан кейін Бөкенбай батыр, Есет батыр, Құдайназар, барлығы 27 би құран ұстап Ресейге ант қабылдайды. Осы билердің бәріне 110 сомның сыйлықтары үлестіріледі. Соған қарамастан, жаппас руының батыры Байбөріұлы Баймұрат бастаған көпшілік билер ант беруден бас тартып, хан тобына қарсы шығады. Осы кеңестен кейін бір апта өткен соң, Ресейдің қол астына қарауға қарсы топ өкілдері күшейіп, Жаппас руынан шыққан Байбөріұлы Баймұрат батырдың бастауымен М.Тевкелев бастаған елшілік өкілдерін өлтірмек болып шабуыл жасайды. Баймұрат батыр бастаған жаппас руының сарбаздары М.Тевкелевпен бірге келген башқұрттың Қаратабын руының белгілі биі Таймас Шайымовты қолға түсіргенде, онымен бұрыннан таныс Бөкенбай батыр өз башқұрт руласының тағдырына алаңдап, жаппастармен келіссөз жүргізуге інісі Құдайназар мырзаны жібереді. Бөкенбай батырдың інісі - Құдайназар, ағасының тапсырмасын бұлжытпай орындап қайтады... Үлкен күшті құраған жаппас руының белгілі билері мен батырлары, келесі 1732 жылы қаңтар айында Әбілқайыр ханды халықтың мүддесімен санаспады деген айып тағып, Әбілқайыр хан мен елші М.Тевкелевті өлтіруге шындап бекінеді. Бірақ, Баймұрат батыр басшылық етуімен, жаппас руының билері мен батырлары бастаған топтың қаңтардың 20 күні Хан ордасы мен орыс елшілері тұрған жерді шаппақ болғанын бір адам келіп Әбілқайыр ханға жеткізеді. Олардың бұл жолғы іс-әрекеттері де жүзеге аспай қалады.

Байбөріұлы Баймұрат батыр бастаған жаппас руының жасақтары Ресей елшісі Тевкелевті Арал теңізінің бір шығанағынан өтпек болған кезде, оны өткел үстінде өлтірмек болады.

Соңынан Баймұрат бастаған жаппас руының билері мен батырлары, ақсақалдары, т.б. ақылдаса келе өз өкілдерін Әбілқайыр ханға жіберіп, өздерінің бастапқы пиғылдарынан қайтып, енді оларға қастандық жасамайтындықтарын, қауып-қатер тудырмайтындықтарын айтады.

Оларды ештеңеге алаңдамай өздерімен бірге көшіп қонуын сұрап, өз мекендеріне қонаққа шақырады. Осы екі жақты келісімнен соң, Әбілқайыр хан екі жақтың да адамдарын жинап кеңес өткізеді. Бұл бас қосқан кеңесте, кіші жүздің Ресей қол астына қарауын қолдағандар және қолдамағандар да біржақты келісімге қол жеткізгендей болды.

Бұл жерде, Кіші жүз ханы Әбілқайыр мен табын руынан шыққан атақты Бөкенбай батырдың, жаппас руының билері мен батырлары, оның ішінде Байбөріұлы Баймұрат батырдың да тарихи ролі зор болғанын атап өткеніміз дұрыс[5].

3) **«Байғара батыр»** (т.ж.б.- 3.11.1731ж.) Арал теңізінің солтүстігі маңайында жерленген). Ресей империясының отарлау саясатына қарсы күрескен қазақ батыры. Кіші жүздің Байұлы тайпасының жаппас руынан шыққан. Әбілқайыр ханның Ресей қол астына қарау туралы шешіміне қарсы болған бірқатар ру басшылары, батырлары, т.б. қатарында болған. Олар Хан ордасы мен М.Тевкелев бастаған Ресей елшілігіне қарулы қарсылық көрсеткен .

Баймұрат батыр бастаған жаппас руының жасақтары 1731 жылы 22 қазан күні хан ордасы мен орыс елшілігі тұрған жерді қоршап, 15 жылқыны барымталады. Сырлыбай Қожасұлы бастаған топтың хан ордасына қарсы күресі бір жылдан астам уақытқа созылды.

Хан ордасы мен елшілік күзетінің осы тобымен 1731жылы 3 қарашада болған қақтығысы кезінде Байғара Қожасұлы оққа ұшады. Байғара Қожасұлының қазасының арты үлкен дауға айналып, қарсылық күшейе түсті. Байғара Қожасұлының артында Атабай, Жангелді, Сарт есімді үш ұлы қалды. Осы жерде орыс мемлекетінің отарлық саясатына қарсы қолына қару алып қарсылық көрсеткен тағы да бір жаппас руының батыры Сырлыбай Қожасұлы деген топ жетекшісінің есімі белгілі болып отыр. Оның қол астында шайқасқа қатысқан бауыры Байғара Қожасұлы осы қақтығыс кезінде оққа ұшады...

4) «**Сырлыбай батыр**» (т.ж.б.- ө.ж.б.). Сырлыбай Қожасұлы 18 ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген қазақ халқының батыры. Кіші жүз құрамындағы Байұлы тайпасы жаппас руынан шыққан батыр. Ресей мемлекетінің қазақ даласын отарлау саясатына қолына қару алып қарсы шыққан топ басшысы. Сырлыбай Қожасұлы бастаған жаппас руының көтерілісшілері 1730-1731 жылдар аралығында Хан ордасына қарсы, Ресей мемлекетінің қазақ даласындағы отарлау саясатына, М.Төвкелев бастаған орыс елшілігінің жұмысына қарулы қарсылық көрсеткен. Көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі, басшысы, батыр...

5) «**Бөрібай батыр**»(шамамен 17 ғ.соңы - 18 ғасыр) Кіші жүз құрамындағы Байұлы тайпасының жаппас руынан шыққан. Жоңғарларға қарсы шайқаста жаппас руы қолын басқарған. Бөрібай батыр туралы халық аузында аңыз-әңгімелер сақталған. Бөрібай батыр қалмақтарға қарсы шайқастарда жаппастар қолын басқарып, Ақберді батырдың (Бөкенбай батырдың серігі, кеңесшісі болған). Жаппас руы жасақтарының біріккен қолының аға басшысы қоластында болған. Шайқас кезінде өзінің ерлігімен сарбаздарды рухтандырып отырған.

Бөрібай батыр туралы М.Тынышбаев жазбалары бар, оның айтуынша Қызылорда облысы, Сырдария ауданы мен Шиелі аудандары шекарасындағы (Қызылорда-Жезқазған автомобиль жолынан 40км жерде) Телікөл көлі маңайындағы 18 ғасыр кесенесі осы Бөрібай батырға арнап салынған дейді. Бұл кесене туралы 1988ж. Алматы сәулет және құрылыс институтының экспедициясы (жетекшісі- Е.Бәйтенев) зерттеген[6].

6) «**Жалбыр Бөрібайұлы**» (шамамен 18 ғ.соңы - 19 ғ.ортасы) Кіші жүз құрамындағы Байұлы тайпасының жаппас руынан шыққан батыр. Сыр елі мен жері үшін күрескен. Жалбыр батыр жөнінде Қостанай, Торғай, Ақмешіт (Қызылорда) өңірінде әңгіме-жырлар, ел аузында аңыз болып тараған. Жаппас руынан шыққан Ораз, Кеншімбай секілді ақындар мен жыраулар өздерінің жырларына қосқан. Жалбыр батыр туралы ел арасындағы тараған аңыздар мен деректерге қарағанда атақты Қойлыбай бақсының қызын қарт батыр Бөрібайға қосады. Одан Ақбай, Байсал (лақап аты Жалбыр) атты екі ұл туады. Ақбай нағашыларына тартып бақсы, Байсал алып денелі, зор дауысты батыр болады. Ол 12 жастан бастап көпшіліктен қалмай жауға жалпылдап шаба берген соң «Жалбыр батыр» деп атанған екен.

Бір соғыста Жалбыр батыр үлкен ерлік көрсетеді, өзі де жаралы болады. Оның серіктері найзадан көтергіш жасап еліне алып келеді. Бұл жағдайды естіген әкесі қарт Бөрібай батыр «Найза алдынан тисе алып келіңдер, артынан тисе ауылға алып келмеңдер, мен көрмеймін» деген хабар жібереді. Жаралы Жалбырға найза алдынан тиіп, көкірегінің үстінен қадалған үңгінің түбі ғана қалғанын көріп баласының соғыста аянбай ерлік жасағанына көзі жеткен екен. Бөрібай батыр қыл шылбырды найзаның ұңғысына байлап күшпен суырып алғанда Жалбыр батыр қыңқ деп дыбыс шығармапты.

Әсіресе Қоқан хандығының Сыр бойында жүргізген билігі мен Орыс империясының озбырлығына қарсы күрестегі Жалбыр батыр ерліктері халық арасында аңызға айналған[7]. Бір жылдары жаппас ағайынының көп жылқысын қоқандар алдарына салып айдап кетеді. Жалбыр батыр жайдақ атқа міне салып, қарусыз барымташылардың соңынан қуа жөнеледі.

Жауларына жақындаған батыр зор айқаймен шетінен барымташыларды аттарынан қағып түсіре беріпті. Бір топ қоқандықтар жабылып Жалбыр батырды аттан құлатады, оның қарынының көк етіне тиген найза ұшына ілінген ішкі майы аударылып жерге түседі. Оның қарнына қайта салып көк етін тігіп жатқан батырдың ерлігіне таңырқап тұрған жаулары көмекке үлгірген Жалбырдың інісі Мәмбет бастаған қолдан қорқып тым-тырақай қашқан көрінеді.

Орыс империясының жүргізген саясаты кезінде қазақ рулары арасында алауыздық етек алып, Жалбыр батырға қастандық та жасалған. Оның көзін жоюға Сумырын Жаппастан болған управитель Өткелбай көп әрекет жасаған екен. Сондағы Жалбыр батырдың жазығы бір бет о жарлығы, кедейлерге жақтасып, ұлықтарға, әсіресе орыстарға бас имегендігінде.

Бір үлкен жиында Өткелбай өз қолымен ет асатқанда қойдың бел омыртқасын қоса Жалбырдың аузына салып жіберген екен. Батыр оны сезбей жұтып жібереді. Тағы бірде Өткелбай тамаққа қосып Жалбырға у берген. Жалбыр оны ішіп алып, аттанып бара жатып, лоқсып құсқанда, құсығы аттың жалын жидіткен екен, бірақ ол аман қалған.

Жалбыр қартайған шағында Өткелбай управитель оны жолбарысқа қарсы жіберіп көрген екен. Батыр соғып алған жолбарыс орасан болған, оны Өткелбай Ақмешіттің ояз басшысы Панкратовқа сыйға тартқан екен. Орыс ұлығы жолбарысты жалғыз соққан шал Жалбырды шақыртқан. Жалбыр патша өкіліне бас имегеніне ашу шақырған кезде батыр қылышының беспегін ағытып оны шауып тастауға ыңғайланғанда, арадағы тілмаш жалынып-жалбарынып, кешірім сұрап уезді (оязды) ажалдан арашалап қалыпты.

7) **«Жанғабыл батыр»** (шамамен 1805 ж.т.- ө.ж.б.) Кіші жүз құрамындағы Байұлы тайпасының жаппас руының батыры. Жаппас руының Қаракөз тармағынан тарайды. Жанғабыл Төлегенұлы 1840 жылдардан бастап билікке араласа бастаған. Орынбор шекара комиссиясымен қарым-қатынас орнатқан. Райым бекінісін салуға көмектескен. 1844 жылы зауряд-хорунжий атағын атағын алған. 1846 жылы № 46 дистанцияның бастығына тағайындалып, ел басқарған. Ағасы, Би Алтыбай Көбековтың аулын шапқан Кенесары Қасымұлына қарсы шыққан. 1844 жылы жаппас руынан салық жинауға келген Наурызбай батыр бастаған 100 адамдық жасаққа түн ішінде тұтқиылдан шабуыл жасап, оның 95 адамын өлтірген. Осы қырғыннан Наурызбай батыр қашып құтылып, Байтабын батыр т.б.салық жинауға келген Кенесары Қасымұлының жасақтары қырғынға ұшыраған. Бұл жөнінде және жаппастар туралы халық ақыны Н.Ахметбековтың «Жасауыл қырғыны», О.Шипиннің «Жеті батырдың оқиғасы», Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастанында айтылған.

Осылайша, Кіші жүз құрамындағы Байұлы тайпасының жаппас руынан тарихта болған, күні бүгінге дейін халқымызға белгісіз болып келе жатқан көптеген батырлар шыққан. Олардың қазақ жерін сыртқы жаулардан қорғауда көрсеткен ерлігі әділ бағаланып, өзінің шынайы бағасын алғандары дұрыс. Жаппас руынан шыққан батырлар елдің ішіндегі әртүрлі тарихи оқиғалардың да басы-қасында болған.

Біздің басты мақсатымыз, жаппас руынан шыққан батырлардың аты-жөндері, жасаған ерліктерін, қызметін кейінгі ұрпаққа таныстыру болды. Бұл жерде, біз жаппас руынан шыққан батырлардың бір тобының ғана есімдерін жарыққа шығарып, оларды халыққа таныстырып отырмыз. Біздің білмейтініміз қаншама десеңізші !!!

1. Қазақстан ұлттық энциклопедия. 2-том. \Ә-Г\.- Алматы, 1999. 184-185-бб.

2. Қазақстан ұлттық энциклопедия 1-том, Алматы, 1998 жыл, 389- бет.

3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 2-том. Алматы, 1999 ж., 65-бет.

4. Алаш тарихи-этнологиялық журнал. №1(4), 2006 жыл., 78-79 беттер.

5. Жаппас ата шежіресі . Қызылорда қаласы, 1994. 22-23 б.

6. Мұхамеджан Тынышбаевтың «История казахского народа» - Алматы, 1993.

7. Қазыбек Бек Тауасарұлының «Түп-тұққаннан өзіме дейін» - Алматы, 1989.

Резюме

В данной статье автор впервые излагает о роль народных батыров которые ранше не упоминались в истоии Казахстана, а также мы можем увидеть огромную роль джаппаских батыров которые внесли свой большой вклад в развития казахского обществ на рубеже XVIII-XIX веков.

Summary

In this article the author first expounds on the role of the warriors who ranshe not mentioned in the history of Kazakhstan, as well as we can see a huge role dzhappaskih warriors who have made a great contribution to the development of Kazakh companies at the turn of the XVIII-XIX centuries.

LANGUAGE POLICY IN MODERN KAZAKHSTAN

SH. ISHMUKHAMEDOV - *Senior lecturer,
candidate of political science of KazNPU named after Abai*

1. INTRODUCTION

The modern Republic Kazakhstan is a recognised democratic state on space of Eastern Europe and the Central Asia. Kazakhstan is celebrating the 20th anniversary of independence in 2011. For a short time of independence, the country has undertaking various reforms mainly in the economy, political, social spheres. Widely regarded as a significant issue of political action, attracting attention of scientists, researchers and government officials, the language policy is an extremely interesting topic for countries with a complex linguistic situation.

In the modern Republic of Kazakhstan different ethnic groups and nationalities live and work together. There are over 130 different nationalities and ethnic groups, with two dominated ethnic: Kazakhs and Russians. In addition, according to the latest national census (2009), Kazakhstan is ethnically, culturally, religiously diverse country: Kazakhs, the largest group, represents a 63,1% of the total population; Russians, 23,7%; Uzbeks, 2,8%; Ukrainians, 2,1%; Uighurs, 1,4%, Tatars, 1,3%; Germans, 1,1%. In addition, there are ethnic groups, like Koreans, Kurds, Meschetian Turks, Chechens, who have been forcibly displaced during the mass deportations to the country during the Soviet era (see chart 1). In such circumstances, the formation and implementation of language policy is a political challenge for the government and political elite.

As a proof of the high results achieved in this area -Kazakhstan had no language policy and strategy in the first years of independence- the state currently guarantees not only free right to use languages, but also the protection and the development of all languages, nationalities, ethnic groups in Kazakhstan.

In this paper a report on the situation of language policy in Kazakhstan will be shown, paying attention particularly to the constitutional, normative, institutional arrangements which are supporting political actions in the country in this field.

2. CONSTITUTIONAL BASIS OF LANGUAGE POLICY OF KAZAKHSTAN

It is important to note that the language policy of protection of rights and interests of ethnic groups and minorities is a very relevant and significant question for the people and scientists of Kazakhstan. There are many scientific studies that confirm the presence of a link between a large emigration of people from Kazakhstan and the implementation of language, ethnic politics (Olcott, 2002; Sadovskaia, 2001).

Trying to show the background of the developments on the language policy, it is necessary first to start commenting the constitutional basis.

In its modern history, Kazakhstan has had two constitutions (1993, 1995) which differ on the issues of separation of power between the president, executive, legislative and judiciary; system of checks and balances, the electoral system and others. But one significant difference rises from issues like the political and legal space of the state language and the political rights of the majority and minorities.

The first Constitution of the Republic of Kazakhstan was adopted in 1993. Although a first a step towards the building of a democratic state, it was canceled for various political, legal reasons, and among them, the most important cause was the language policy and the ethnic orientation and sense of the clauses and provisions.

The preamble to the Constitution of 1993 stated that "We, the people of the Republic of Kazakhstan ... based on the inviolability of Kazakh statehood ... accepting this Constitution" [1]. Thus, the Constitution stated that an independent and sovereign Kazakhstan is the result of only the Kazakh statehood, the result of actions and desires of the Kazakhs. This assertion has determined that the Constitution is ethnically oriented, which caused a lot of heated debates and conflicts in society, including political organizations, and NGOs. The site in the preamble, which identified Kazakhstan as monoethnic state, respectively, reduced the political situation, the role of other nations of Kazakhstan, thus reduced the political role of the languages of other ethnic groups.

One of the most controversial articles of the Constitution was the question of state language, an old, long-standing problem in Kazakhstan.

In Soviet times, the government neglected and reduced the role of the Kazakh language, which led to a situation when knowledge of a Kazakh language dropped almost completely (30-40% among the Kazakh people). Independence in 1991, gave ample opportunity to resolve the problems of the Kazakh language, for its revival and development. At least, for that moment, the right solution for enhancing the role of the Kazakh language in state and society was to adopt it as the official language in the Constitution.

The text of the first Constitution of 1993 claimed that "In the Republic Kazakhstan a state language is the Kazakh language. Russian is language of international communication. Restriction of the rights and freedom of citizens by sign not possession of a state language or language of international dialogue is forbidden [1] the Republic Kazakhstan provides free functioning of Russian, along with state language. The right of use of a native language is guaranteed to citizens" [1]. The concept "international language" was used in terms of interethnic communication between different nationalities in Kazakhstan. Thus, the second largest language, Russian, had no official status or official recognition. This rule caused widespread discontent among the citizens of Kazakhstan - Russians in origin. Various non-governmental, Slavic, Russian organizations, through public hearings and gathering signatures of the population, have tried to establish in the Constitution state status for Russian.

Most contemporary scholars and political observers have concluded that, along with economic, social challenges, the protracted process of creating and implementing the language policy was one of the reasons for the high emigration of Russian-speaking population from Kazakhstan (Sadovskaia, 2001) (see charts 1 and 2).

Chart 1. Kazakhstan population (Census 2009)

	1959	1970	1979	1989	1999	2009
Total ('000)	9,283.2	13,013.6	14,688.3	16,260.7	14,981.9	16,004.8

Source: The Statistics Agency of Kazakhstan [2].

Chart 2. Ethnic groups in Kazakhstan (Census 2009).

	Population ('000)		%	
	1999	2009	1999	2009
Kazakh	8.011.5	10,098.6	53,5	63,1
Russian	4.481.1	3,797.0	29,9	23,7
Uzbek	370,8	457,2	2,5	2,8
Ukrainian	547,1	333,2	3,6	2,1
Uighur	210,4	223,1	1,4	1,4
Tatar	249,1	203,3	1,7	1,3
German	353,5	178,2	2,4	1,1
Other	758,4	714,2	5,0	4,5
Total	14981,9	16004,8	100,0	100,0

Source: The Statistics Agency of Kazakhstan [2].

Demographic changes in Kazakhstan were very serious and significant. Emigrants from Kazakhstan were mostly Russian, Germans, Ukrainians and Belarusians, mostly Russian speaking population of Kazakhstan. Besides that, during the political, economic and social reforms in the early 90's there was a deep economic crisis which also influenced the process of emigration.

Various political and legal shortcomings of the 1993 Constitution became reasons to adopt a new Constitution. President of the Republic, Nursultan Nazarbaiev, after a lengthy national debate, presented in 1995 his own draft constitution to the people, political parties, civil society and international organizations. Articles about the Kazakh nation, self-determination of the Kazakh people were excluded from the new Constitution. Much attention was paid to the language issue (Article 7). Kazakh language was adopted as the state language and Russian language has equal official status in official state institutions and local governments.

“1. The state language of the Republic of Kazakhstan shall be the Kazakh language.

2. In state institutions and local self-administrative bodies the Russian language shall be officially used on equal grounds along with the Kazakh language.

3. The state shall promote conditions for the study and development of the languages of the people of Kazakhstan” [3].

The Constitution of the Republic of Kazakhstan was adopted at the all-national referendum on August 30, 1995, and amended on May 21, 2007.

Kazakhstan's Constitution fixes that both Kazakh and Russian are officially used in state and local government institutions. The state takes care of learning and development of the languages of the population of Kazakhstan. Discrimination on the grounds of language is not allowed. Everyone has the right to use his native language and freely choose the language of communication, education and creativity. Under the Constitution, knowledge of the Kazakh language to work in the public service is not required, but preferred. Only the President and the Chairmen of Upper House of Parliament, Senate and Lower House of Parliament-Majelis are required to know the state language.

The Law of the Republic of Kazakhstan “On Languages in the Republic of Kazakhstan” adopted in 1997 by President Nazarbayev fixes complete and overall bilingualism in all spheres of Kazakhstan. Both Kazakh and Russian are used in governmental organizations, local government institutions, documentation of state and governmental institutions, courts, military, science; names of state institutions, labels of goods, and, in general, in all texts of visual information. Moreover, both Russian and other languages may be used in areas of compact residence of ethnic groups [4]. In addition the Law fixes special opportunities in financial center of Kazakhstan – Almaty city. English is the third official language for the implementation of economic and financial relations, contracts with foreign companies and firms in the city of Almaty. Thus Kazakhstan has all important and major constitutional and legislative bases which fix language diversity, bilingualism, protect interests, rights of ethnic groups and minorities.

In Kazakhstan there are various governmental, non-governmental, public and international institutions for the protection and development of languages. They are responsible for the implementation of different national, regional programs, projects of language learning, development, and promotion of culture and traditions of ethnic groups in Kazakhstan. The most famous public institution is the Assembly of people Kazakhstan. It brings together all the major ethnic and cultural centers in the country. According to the Constitution of Kazakhstan, Assembly delegates its representatives to serve as deputies to the lower House of Parliament. Parliamentary quota allows ethnic groups to be necessarily represented in the legislative power (Sultanov, 2009).

It is important to note that in 2010 Kazakhstan chairmanships in OSCE. One reason for this was the highest achievements, progress in language policy and interethnic relations. Constitutional, normative, institutional bases became real state, political mechanisms to stabilize and implement efficient interethnic relations in republic.

3. PROBLEMS AND CHALLENGES OF THE LANGUAGE POLICY

Despite the successes, it is difficult to say that the language problem in Kazakhstan is completely solved. The basic problem is the lack of a strategy. All stages in the brief history of the language policy of independent Kazakhstan show the absence of a strategic direction for the implementation (Malinin, 2002; Kozirev, 2009).

These problems have led to wrong and hasty decisions on the state level. It was clear to the government and society that it is urgently needed to raise the status of the Kazakh language. But level of understanding of practical approaches, tools, unfortunately, was not enough to do it.

There are different public opinions on the state status and political relevance of the two major languages of Kazakhstan: Kazakh and Russian. There are two main viewpoints on the topic:

- From the first point of view, the situation of the Kazakh-Russian bilingualism should be considered only as an emergency measure during the transition period. The strategic goal is giving Kazakh the status of state language and communication tool of the vast majority of citizens. Kazakh monolingualism is the ultimate goal. But this goal is only supported by the power, government and is the main goal of the Kazakh national-patriotic organizations. Most of the Russian-speaking population of the country strongly oppose such a future, and call it as a totally radical variant of the future.

- From the second, current Kazakh and Russian bilingualism should be retained. Both languages must fully comply with all the social functions in the state. Kazakh and Russian languages do not have to compete and displace each other, and both will have their own place in society. Because of ethnic, national, territorial diversity, bilingualism should be the norm of the language situation. Supporters of this view argue that monolingualism is a radical measure that would lead to mass emigration of Russian and Russian-speaking population and would rise also conflicts on the basis of language.

Obviously, both directions represent a challenge for the country and its people. Each option requires time, state and community efforts, funding and power support. Both options have their supporters and opponents among the society, NGOs, media and political parties, but only the first one has an official, state and presidential support [5].

Analyzing both points of view can be confirmed that each one has its advantages. However it must be remembered that Kazakhstan is a unitary republic, without self-ruled areas or districts. The Constitution of the Republic of Kazakhstan also confirms that the creation and existence of self-managed areas is unconstitutional and contrary to national security and sovereignty. It is obvious that in a unitary state, only the first direction is politically and legally realistic and possible. The practical equality of the two languages in one republic is impossible, since the majority language will still prevail and grow.

There are other arguments which are used to support the first option - Kazakh as the state and the native language of the majority of the population. First, territorial. Kazakhstan is a large country with most of cities and districts (and its population) isolated from the continuous monitoring of center. There are many towns, districts and villages where ethnic groups live compact and isolated. Kazakh language is still not dominant in the major regions and cities in northern and eastern part of the territory. To prevent raising of separatism and linguistic isolation of regions, the only solution is the dominance and of the Kazakh language as a state and as a tool of interethnic communication in the country. That would help preserving the unity of territory and would guarantee the building of a single civic nation.

4. POLITICAL RISKS OF MODERN LINGUISTIC SITUATION IN KAZAKHSTAN

Modern linguistic situation in Kazakhstan is stable and sustainable. Kazakhstan has two official languages, which are on equal terms and with almost equal status are used in various spheres of society-political, economic and other relations. Kazakh and Russian languages on an equal constitutional, legal right to develop and protected by the laws of the country. Modern situation of bilingualism, equal official status of both languages show a harmonic picture, but modern linguistic situation has future political risks of the linguistic unity and stability in the country.

From the first, there is complete and overall dominance of the Russian language. It is currently the most popular language among citizens of Kazakhstan. Currently, the Russian language is dominating in all spheres of social, public, political, economic and scientific relations between people and in the media, and in international relations. Russian language is almost completely conducting the role of interethnic communication tool for the most citizens. Russian language is dominant especially in big cities. North and East Kazakhstan are almost completely using Russian as lingua franca.

From the second, overall dominance of Russian language in society lasts in situation when Kazakh language, the language of the ethnic majority, needs support from the state and society. The linguistic space of Kazakhstan has a serious process of reducing interest of young people to learn and speak on the Kazakh language. The Kazakh language is not lingua franca even among the Kazakh people itself.

There are many laws and the government programs on the language policy in republic which prove existence of problem of low interest among people, to study and to develop the knowledge on the Kazakh language. The latest government program of development of the Kazakh language in Kazakhstan is - State program of functioning and development of languages for 2011-2020 (*Gosudarstvennaia programma funkcionirovaniia I razvitiia iiazikov na 2011-2020 godi*)[6]. It affirms that there are serious problems of the study and distribution of the Kazakh language in society. It was planned that in 2020 95% of the population needs to know and speak the Kazakh language. There is currently no more than 60% of the population speak or know the Kazakh language.

From the third, economic reason is the most significant reason for the weak interest of young people to explore and develop knowledge of the Kazakh language. Competition for jobs, better education represents the highest demands for young people. Future success in work, career development, training opportunities in Russia, Eastern Europe, determines the necessity of knowledge of Russian. Much of the information on such promising areas as nuclear, computer, nano technology, textbooks on medicine, legal, economic, political and other subjects are primarily in Russian, English.

From the fourth, there are many government programs that aim to develop and support teaching the Kazakh language, but which do not have high results and not so effective. One of the main reasons of the low efficiency of state language programs is the high level of corruption among some government officials and agencies.

For example, during the conduction of population census in Kazakhstan, had been stolen or inefficiently expended some state finances. Thus in May 2009 Vice-president of Agency for Statistics has been arrested for waste of the budgetary funds assigned for general population census of the country.

According to the chairman of the State Agency for Combating Economic and Corruption Crimes (Financial Police) from 1.144 billion tenge allocated budget funds only 379 million tenge were spent on conducting the census. The remaining 764.8 million tenge were stolen by a criminal group, which included government officials and directors of private enterprises [7].

From the fifth, the importance of urgent implementation of the new language policy in Kazakhstan is determined by several problems that occur now in society. The most serious socio-linguistic problem in society is increasing separation among young people who only speak Kazakh or Russian language, which is clearly seen from the newspapers, articles in which Kazakh speaking journalists apply only to its Kazakh speaking audience. In addition there are growing part of the Russian speaking youth who do not know and can not even understand the Kazakh language, and they have no desire and reasons to learn the language.

Globalization and open information boundaries, yet another new objective pressure on the Kazakh language, which is reflected in the growing influence of English language on the Kazakh youth. And they objectively know about the fact, that the success and prosperity in work, in reception of good education depend on knowledge of foreign languages, but not from knowledge only the Kazakh language. Mobility and success mean now knowledge of foreign languages as English, Spanish or Chinese languages.

All these factors indicate, that the current bilingualism in Kazakhstan is objective result, which will continue to grow without regulation of this process within the limits of government language policy.

It is obvious that Kazakhstan needs adequate and effective language policy.

These factors are the main possible reasons which can create political risks of linguistic instability which would interfere with uniting people together into a single, unified civil nation.

Division of society on linguistic grounds, the most dangerous factor of linguistic separation and increase linguistic break up between citizens of one country.

It is possible to claim that this is more than a linguistic problem, but threat for linguistic stability and unity in Kazakhstan.

The situation will not change itself; Kazakhstan needs a new language policy, effective mechanisms for learning and development of the Kazakh language among the population. Of course an increase in knowledge and learning the Kazakh language does not mean the limitation the role of the Russian language. Russian language, like English give youth an opportunity to learn the Russian world, culture. Russian is the language of world class, allowing all citizens to obtain information,

develop and get an education abroad. It is become impossible even to imagine and present Kazakhstan without Russian language. The problem is not Russian itself, but in the reality that citizens of one country speak different languages. Division of society into the Russian-speaking and Kazakh-speakers - this is a danger to the future of the country and its unity. Division of society by language poses a real danger when citizens of one country do not understand each other and coexist in a different language spaces and not related, do not have contacts to each other.

5. TWO OPTIONS IN RESOLVING LINGUISTIC POLICY

There are two, but the most real options for addressing the issue of language policy, and preserve the unity, to ensure the future stability of the Republic of Kazakhstan.

For the first, the Kazakh language should become the language of interethnic relations in Kazakhstan. The Kazakh language should dominate in society. For this purpose the modern language policy should be changed. It should include realization of national programs for research of the Kazakh language by all citizens, without restrictions of programs of studying of Russian. Modern bilingualism in the state and a society should be changed on Kazakh monolingualism. One dominating language for all becomes a primary factor of building of the united civil nation. In turn, it becomes a primary factor to contradict language, territorial split in a society.

The second variant consists in keeping current bilingualism where the Russian dominates. The Kazakh language will remain the state official language, but will not be widespread in society. Moreover, insufficient support from the state will reduce further distribution and development of the Kazakh language.

It is necessary to choose one of the two of variants for the further development and carrying out of a language policy in Kazakhstan. The situation becomes complicated because each of variants has the support in a society, among the population and politicians.

The implementation of each option is quite difficult in the current linguistic situation and processes in society. The first option is theoretically possible, although it is also very difficult technically and involves high social risks. Implementation of the second option, only in the form of a scientific experiment at the moment would be disastrous for Kazakh language and ethnos.

6. POSSIBILITIES OF FORMATION OF MONOLINGUAL KAZAKHSTAN

The increase in a role of the Kazakh language, expansion of space of its use, is the main decision for strengthening of unity, preservation of interethnic stability in republic. It is important to mention that the current demographic, linguistic, political, educational processes in the country contribute to the conduction of this strategic goal. Modern situation in comparison with the beginning of the 90s significantly changed, in order to forming and implementing a new language policy that will lead to the ultimate goal, when the Kazakh language will act as inter-ethnic, and language of the vast majority in practice. There are many factors that can predict the success of shaping the future of Kazakhstan, as a monolingual civic nation.

1) For the first, the demographic processes in Kazakhstan show the considerable changes that determine that the Kazakh speaking population is growing, while the Russian-speaking population in Kazakhstan is reducing, due to objective processes. Birth rate among Russians, Ukrainians, Belarusians, Germans, as elsewhere in the world is falling, while the Kazakh, Uzbek, Uighur families have 2 or more children. In addition, in the middle and late 90's of the twentieth century in Kazakhstan, there was a huge emigration among Russians, Ukrainians, and Germans, which is currently small, but still continues today; in comparison with the Kazakh population, who prefer to stay in the country. In addition, there are significant processes of internal migration of the Kazakh people, especially youth, from the villages to big cities. In addition, the Government of the Republic of Kazakhstan supports the Kazakh population, who lives and is citizens of China, Mongolia, Uzbekistan, in their desire to be citizens and to immigrate to Kazakhstan in accordance with the program - "oralman".

2) For the second, geographical factor has become a serious basis for the occurrence of the Kazakh language majority. Geographic presence of Kazakh speaking population has changed significantly in

recent years. Kazakh population is growing rapidly in most of the key northern and eastern regions and in large cities such as Almaty, Astana, and the percentage of Kazakhs are still rising compared with the early 90's, when the Kazakhs were a minority in those areas. Almost equal presence of the Kazakh population in all regions of Kazakhstan stabilizes interethnic relations and the situation, and this prevents any possible separatist opinions and actions.

3) For the third, there is a huge generation of young people in Kazakhstan who have gained education and training in the Kazakh language, in the Kazakh schools and universities since independence. Mostly from rural and suburban areas, these youth are willing to study and work using Kazakh and Russian languages. In comparison to their parents, who were raised and grew up in Russian schools and universities, they are fluent in both languages. This young generation connects their future and success with Kazakh, Russian and foreign languages. Moreover, they are very critically concern to a situation when their compatriots do not speak on-Kazakh. They speak in two or three languages and are capable to stop language division of a society. The new generation of youth which freely speaks in several languages, will be as the mechanism of realization of an ultimate goal of a language policy - the Kazakh language is the language of majority.

4) An important factor acting in the same direction is the growing influence and professionalism of the media, television channels broadcasting on the Kazakh language compared to the Soviet period, when the Kazakh speaking-writing journalists were working basically only as interpreters from the official Russian language. Well as modern secondary, higher education on the Kazakh language corresponds to the modern requirements of preparation of students and scientists, and it allows to prepare the new generation of Kazakh speaking youth for the implementation of state and social programs in the country and society. Despite the fact that Kazakh language did not became completely dominant in society, but its scope has expanded significantly through education, broadcasting, mass-media and public policy. In this sense, there is a great influence of popular culture, which expands the space of the Kazakh language. New Kazakh songs, music, television programs, actors and singers have become the most powerful force in the dissemination and expansion of the Kazakh language among young people, especially in rural and countryside areas.

Thus it is possible to summarize that Kazakhstani society, elites, political parties and power faces difficult challenges in linguistic sphere which demand definite decision and choosing right variant between two.

The first option is to preserve the current bilingual language situation, where Russian is the dominant language of the majority and where the Kazakh language has state status with limited circulation. This variant is simple, but will have catastrophic consequences for the future of Kazakhstan and for the Kazakh language. There is a second option where the Kazakh language is a real practical tool for cooperation and relations of all citizens, of the majority. This variant is more difficult, but it accords with the strategic tasks to strengthen and preserve the sovereignty and unity of the republic.

Obviously, the language policy in Kazakhstan should be aimed to achieving the ultimate goal. And within a strategic and long-term forecasting, the Kazakh language as the language of the majority should increase its role and distribution in Kazakhstan. The realization of this ultimate goal will be a very difficult task for government and society, but it should be started as fast as it is possible. It is clear that the second option requires participation of all political, public organizations and the efforts of government and others, but basic success depends on Kazakh, Russian people and other ethnic groups. Significant responsibility lays upon youth, on implementation of youth, educational policy of government. The youth is the main object of a policy of the state in increase in their knowledge in the Kazakh language.

It is clear that significant and major efforts must be done by and among the Kazakh population, youth who do not know or never spoke Kazakh before.

The question about the future and preserving the Kazakh language is a question of stability and unity of Kazakhstan. Delaying the implementation of language policy is dangerous situation that can lead to uncertainty and loss of confidence of the public for their future and their language. People want to be sure that the Kazakh and Russian languages will be protected by government, by law and will co-exist together without any tensions.

7. CONCLUSION

It is obvious that in Kazakhstan, on the direction and ultimate goal of language policy are the two most clear views and positions among the public, political elites and political organizations. The first point supposes the preservation of modern linguistic situation - bilingualism in Kazakhstan at the state and community level without significant changes. This position provides for the continuation of the overwhelming influence in the society of the Russian language, which performs the major role of the mechanism of intercommunication, information dissemination in Kazakhstan. Under these conditions, the Kazakh language - the language of the titular ethnos, majority, which has limited distribution, will be constantly under pressure from the domination of the Russian language and the danger of extinction. The second option calls for the need to enhance the practical role of the Kazakh language. Most of Kazakhstan's population must be fluent in Kazakh. The analysis showed that the most appropriate, from the viewpoint of the country's future stability and unity of society, need only be the second option. Only Kazakh as interethnic language would create a unified civil society. Currently, there are already two separate societies that speak different languages.

But this option should include the most important thing - the Russian language should be preserved and develop freely in Kazakhstan. Russian language enriches and contributes to the success of every citizen. But the inculcation of the Kazakh language is impossible to carry out by radical measures. The first step should be a mandatory study of Kazakh language for school children. School children must have the knowledge and skills to be fluent in Kazakh language. Adult population need state, social help in their desire to learn languages: books, textbooks, advanced interactive technologies. A big role in achieving this target lies with the media. TV channels should have their broadcasting professionals, interesting, exciting sport, news, culture, discovery programs, especially for youth, on the Kazakh language. It is clear - that the future of the Kazakh language depends on the actions of the Kazakh people, from their desire to speak native language.

1. *The Constitution of the Republic of Kazakhstan*. – Almaty, 1993. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**>

2. *The Statistics Agency of Kazakhstan*. http://www.stat.kz/p_perepis/Pages/n_04_02_10.aspx

3. *The Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted at the republican referendum on August 30, 1995, as amended on May 21, 2007*. <http://www.constcouncil.kz/rus/norpb/constrk/>

4 *The Law of the Republic of Kazakhstan “On Languages in the Republic of Kazakhstan” N 151-I*. <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00054>

5 *Speech by President of Kazakhstan N. Nazarbayev at the XIV session of the Assembly of Peoples of Kazakhstan (2008)*. Official site of executive power of Kazakhstan. <http://city-pavlodar.gov.kz/index.php?do=cat&category=38>

6 *Gosudarstvennaia programma funkcionirovaniia I razvitiia ijazikov na 2011-2020 godi*. Speech by President of Kazakhstan N. Nazarbayev at the XIV session of the Assembly of Peoples of Kazakhstan (2008). Official site of executive power of Kazakhstan. <http://city-pavlodar.gov.kz/index.php?do=cat&category=38>

7 *Informational agency of Kazakhstan*. <http://www.nomad.su/?a=13-200906040334>

8 *Cummings Sally. Kazakhstan: Power and the Elite*. - London: Tauris, 2002.

9 *George Alexandra. Journey into Kazakhstan: The True Face of the Nazarbayev Regime*. - Lanham: University Press of America, 2001.

10 *Kozirev T.A. Linguistic situation in modern Kazakhstan: in the middle of ford. Materials of science practical conference*. - Almaty, 2009: KISI. – P.67-76.

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасының халықтарының тілдерді дамыту мен қорғау жағдайы зерттеледі. Республика тәуелсіздігі кезеңінен бері мемлекеттік тіл саясаты көптеген өзгерістерден өтіп, оның қазіргі ахуалы бойынша талдау жасалынады. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне иеленуі, қазақ тілінің өсіп өркендеуіне оң ықпал етті. Бірақ ендігі кезде экономикалық, әлеуметтік, әлемдік жаһандану процестері, қазақ тілінің Қазақстан қоғамындағы қолдану процесіне айрықша әсер етеді. Оған қоса қазіргі Қазақстанның тілдері ахуалы, тілдер мәртебесі мен қазақ тілі болашағы қоғамдағы ең көкейкесті мәселерінің бірі болып саналады.

Резюме

Данная статья рассматривает сложный процесс развития языковой ситуации в Республике Казахстан. За время суверенитета и укрепления независимости произошли важные изменения в языковой политике государства по развитию и защите языков народов Казахстана. Языковые процессы в стране претерпевают важные изменения трансформации в повышении роли и места казахского языка, как государственного языка. Современные экономические, демографические, глобальные глобализационные процессы в стране значительно влияют на темпы изучения и использования казахского языка в обществе. Языковая ситуация остается сложным вопросом, который требует постоянного внимания со стороны государства и общества.

ТРАДИЦИОННЫЕ ДОРОГИ ТЕРРИТОРИИ ЮГО-ВОСТОЧНОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

КЯЛЬБИЕВ ХАШЫМ - *Старший преподаватель Ленкоранского
Государственного Университета (Азербайджан)*

Юго – восточный регион Азербайджанской Республики отличается от других регионов не только своими природно – географическими условиями, рельефной структуре, способу экономической жизни, но и по традиционным дорогам, по назначению и использованию этих дорог, по их особенностям и типам также. Они являются своеобразными, однако, традиционные дороги региона с историко-этнографической с точки зрения до сих пор еще полностью не изучены. Из-за распределения региона на зоны горные и предгорные, а также равнинные и низменные здесь это привело к разнообразию видов и особенностей дорог. Разделение сельских населенных пунктов, расположенных в горном районе друг от друга горными перевалами, отвесными скалами, а иногда глубокими ущельями оказало свое влияние на структуру здешних традиционных межсельских дорог. По этой причине традиционные коммуникативные дороги между горными селами, которые находятся близко друг к другу были тропы на горных склонах и по долинам. Между такими горными селами существовало мало тележных транспортных дорог или вообще их не было. В основном люди сами несли необходимый груз. Поэтому не случайно, что человек сам считается самым древним транспортом [1, 3]. Для таких дорог также использовали ослов, которые являлись основным средством транспорта, поэтому что трудно проходимые горные хребты затрудняли проложение благоустроенных дорог, которые были необходимы для работы средств «транспорта» [2, 278]. В этом направлении С.Магеррамова в своем произведении под названием «Материальная культура и экономика юго-восточного региона Малого Кавказа в XIX – в начале XX вв.» предоставляя подробную информацию об этом регионе отметила что в XIX и в начале XX вв. в зависимости от рельефа региона дороги имели названия тропы, тропинки, караванные пути, всенародные пути, почтовые пути, пути кочевья и т.д. [3,87].

В данной статье мы постараемся с историко-этнографической точки зрения последовательно анализировать дороги, которые в своё время существовали в юго-восточной части Азербайджанской Республики. В первую очередь, надо отметить, что основа традиционных дорог начинается с междомных и межквартальных дорог. И эти дороги сами по себе делятся на временные (путь в целях радости и горя) и постоянные (всенародный путь). Здесь важная особенность принадлежит временным путям между домами и кварталами. Эти короткие пути соседями использовались для выхода на другой квартал и всенародный путь переходя через дворы друг друга. Например, жители квартала Ибрахим села Шилавар Ленкоранского района с целю быстро добраться до сельской мечети проходя через дворы квартала. Садах, квартала Мирзевек, которые находятся между их кварталом и кварталом мечети достигают назначенного адреса, раньше, чем когда они выходят на главный путь и приходят туда окольными путями [4, 51].

В селе Пенсар Астаринского района чтобы укоротить выход со двора Гаджи Ахундова на главный путь села и добраться туда быстрее следует отправиться по направлению главного пути переходя двory Алиева Сафара и Тариела Алиева [5].

Чтобы выйти из села Каггалан в квартал Карамоба Ленкоранского района на сельскую мечеть и шоссе Ленкорань – Лерик жители переходя через двory кварталов Хасаноба и Алихасаноба добирались до места назначения быстрее чем по главной дороге проходящей через Хасаноба, Муслиба, Исмаиллы [6, 34].

Такие короткие межквартальные дороги «радости и горя» используются во всех селах региона и они укорачивая расстояние вместе с тем постоянно служат появлению дружественных отношений между людьми. Даже в общении людей проживающих на разных территориях дороги имели большую роль [2, 278].

А всенародные дороги использовались с целью для выхода из одного квартала на другой квартал или для перехода на главный путь, который соединяет одного села с другим селом. И так если мы определим назначение дорог межсельских и межквартальных, тогда можем по нашим полевым -этнографическим наблюдениям разделить эти дороги на следующие виды.

1. Дороги между домами
  - а) постоянные
  - б) временные (дороги чрезвычайные, радости и горя)
2. Межквартальные, всенародные дороги
3. Лестные, огородные и садовые дороги
4. Родниковые, кяризные, речные дороги
5. Мечетские, кладбищенские дороги

Что касается межсельских дорог, связанных со соседними селами, то эти дороги обязательно проходили перед основными общественными зданиями. Население называло такие дороги «тележной дорогой», «черной дорогой», «всенародной дорогой» [2, 182]. И это обстоятельство создавало необходимые условия для человека использовавшего главную дорогу и переходящего из одного села в другое село во время совершения молитвы. Начиная со времён раннего средневековья путешественники, дервиши (мусульманские странствующие отшельники), извозчики (погонщики) использовали сельские мечети одновременно как место молитвы и так место отдыха и ночёвки. Это содействовало передвижению путешественников еще в средние века. Именно межсельские главные дороги помогали людям проходя отдельные деревни добраться до больших населенных пунктов, торговых центров. В то же время человеку, которому приходилось проходить десятки километров и использовать именно межсельские главные дороги, а не укороченные пути обеспечивалась безопасность. Межсельские дороги на равнине и низменности региона в осенний и зимний сезон иногда были грязные и непроходимы. В связи с этим Х.Мамедов в своем произведении под названием «Материальная культура Мугана» отмечает, что «В дождливые времена так как солончаковая почва превращалась в труднопроходимую грязь она становилась неблагоприятной» [7, 145]. В юго-восточном регионе это случилось во время осени и зимы когда пропускали воды из водоемов и шел ливневый дождь. Во время наших полевых – этнографических исследований стало ясно, что использование межсельских дорог по району Лерик и выход на межрайонные главные дороги преодолевая это расстояние происходил в следующей форме. С целью приходиться в Лерик и Ленкорань территорий сёл Кёмюркей и Дигах Лерикского района, которые находятся вблизи границы Ирана, население переходя дороги Кялахана, Калваза, Амбурдяра, Лелехирана, Дивагаджа, Ховери, Нысли (Дверь гор), Мондигах и проходя мимо территорий сёл Барзаву, Билабанд и Джангямиран входит в Лерикский район. Эти дороги проходят от Кёмюркея до Калваза через вершины, от Калваза до Нисли по наскалистым дорогам, от Нисли до Лерика по горным склонам [2]. Чтобы из села Разгов добраться до Лерика население проходя через территории Рикабанд, Низоли, Рваруд, Чайруд использовали дороги Мондигаха, Барзаву и Джангямирана. Или можно было из села Пирасора Зувандского округа приходиться и в село Бузейр, отсюда в Нисли, и проходя по дороге Оранд, Синабанд, Блабанд, Джангямиран в Лерик. А межсельские дороги из села Верхняя Билна в Лерик проходили по лесной дороге через территории Мурия и Хирана. В свое время жители Зувандской зоны могли переходить на

территорию села Пиран проходя через село Тангиван Ленкоранского района и войти на Ленкоранскую часть шоссе Лерик-Ленкорань с приходом в город Ленкорань. Преодоление этого расстояния происходило в следующей форме. Чарвадары – (извозчики, погонщики) (человек который возит межпункт-тывые важные грузы на транспорте) выходя из села Перзакуф проходили через речные села Мистан, Джонни, Тули, Гышлаг, Вазналякер, Лода и отсюда к вершине с преодолением села Вылыг, Качой, Хамарат, Сийов, Вери, Зарикумеджо добирались до села Пиран и оттуда выходили на село Тянгиван на Ленкоранской дороге. Эта дорога была короче чем Зуванд-Лерик-Ленкорань. Население Зуванда и Лерика приходило в Ленкорань по нынешнему шоссе, которое в прошлом был тележный и караванный путь. Этот путь проходил через такие села Лерикского района как Лерик, Гюнашли (Азербайджан), Бобогил (Сейдлар), Табризин, Хамармеша, Бибихони, Аран, Пиран и обогнав села Тянгиван, Шову, Моллакенд, Риво, Нарбагы (Анарбаг), Гурунба, Шаглакюча, Каргалан, Даргуба и пункт Сабир Ленкоранского района достигал города Ленкорань. Чтобы держать оттуда связь с центром Бакинской губернии жители использовали связную дорогу Ленкорань, Гызылагадж, Пришиб, Нового-ловка, Саялы. В вышеназванном произведении Х.Мамедова отмечается что, - «юго-восточной ветвь главной связной дороги Бакинской губернии проходя через Саялы, Новоголовка, Пришиб и Гызылагадж достигал Ленкорани» [5, 144]. Становится ясно, что главная связная дорога районов Астара и Лерик также проходила через уездный центр Ленкорань. О гладкости этой дороги есть сведения в произведении С.Бороневского «Новейшие географические и исторические известия о Кавказе». Здесь дорога Гейтепе-Гызылагадж упоминается в числе важных дорог Кавказа по своей сравнительной гладкости большому количеству перевезённых грузов.

Население сёл зоны Дырыг Лерикского района посредством сёл Алибад и Ашагы (Нижняя) Билна выходя на шоссе Лерик-Ленкорань до 10 км от города Лерик имело возможность двигаться в направлении и Лерика и Ленкорани. Жителями пограничных сёл Вамазгон, Нуджу Лярмалуд Лерикского района, (несмотря на то, что все экономические связи этих сёл в основном были с районом Масаллы) чтобы добираться до центра Лерикского района приходилось преодолевать сравнительно большее расстояние. Население этих сёл проходя лесные, речные, предгорные дороги посредством сёл Нуджу, Лярмаруд, Ордахан, Киравуд, Гюрдасар, Алибад и Ашагы Билга достигало города Лерик [1].

Население пограничных сёл с Исламской Республикой Иран, районами Ярдымлы, Масаллы, Лерик рассеянное по просторной территории Лерикского района (175 сёл в 12-ти направлениях) использует традиционную дорогу своих отцов и дедов и по сей день. Несмотря на то, что большинство этих дорог проходит через глубокие долины, густые леса, вершины гор население продолжает жить в этих сёлах и заодно не покидает свои тысячелетние обычаи и традиции.

Вышесказанные мысли касаются горных сел районов Ярдымлы, Астара и Ленкорань также. В каждом селе кроме междомных, межквартальных и межсельских дорог существовали еще свой водяной (путь до родника или кяриза), путь, путь пастбища, путь лесной которых можно назвать дороги экономики. По верованию местного населения дороги можно разделить на удачные и неудачные. Например, путь Алтыгаджа от Губы до Дагестана считали «путь дьявола» из-за его слишком труднопроходимости[2, 179].

На основе материалов юго-восточного региона и других регионов Азербайджанской Республики кроме вышеуказанных пяти видов дорог еще можно выделить следующую классификацию дорог:

1. Межсельские дороги
  - а) путь пешеходный
  - б) путь тележного транспорта
2. Путь межпунктный, караванный
3. Путь почтовый
4. Путь кочевья или всенародный
5. Путь водяного транспорта
6. Шоссе и железная дорога

Широко использованные водяные дороги на территории низменности так же древни, как дороги кочевья и каравана. О древних водяных дорог Азербайджана писали греческий географ Страбон, римский автор Большой Плинии в первом веке нашей эры [1, 18]. М.Велили (Бахарлы) в своем произведении рассказывая о древности водяную дорог Азербайджана писал, что по водяной дороге «Из Астрахани (или ил Ирана и Туркмении) через море ехали в Баку, Шабран, Дербент, Ленкорань, Астара или через реку Кур ехали в Сальян или Джавад [8, 179]. Как мы отметили выше, так как рельефная структура региона горная, равнинная и низменная здешние дороги разнообразны. В этом направлении вместе с тропами внутренними и межсельскими необходимо подчеркивать более специфичность дорог водяного транспорта нежели древний караванный и всенародный путь. Водяные дорогу в основном были в низменности региона и одновременно водяные дороги использовались в прибрежных сёлах. В низменных сёлах региона где занимались рисоводством использовали мощь воды, которая текла из канав и каналов чтобы приводить в движение мельниц и водяных дингов (динг-специальная мельница которая используется для очистки рисов). Такие источники воды играли большую роль в обеспечении населения региона дикими пиццами и рыбными продуктами.

Что касается дорог кочевья или всенародного их использовали в основном население занимающееся скотоводством в процессе перехода в яйлаг (летний лагерь) и гышлаг (зимний лагерь). Они были короткие безопасные и их можно называть сезонные дороги по своему назначению. М.Мамедов и С.Кяримов в произведении «Размышления районов Астара, Лерик, Ярдымлы использовали две дороги кочевья и территория на которой находятся эти районы в древних источниках назывались горы Алгарда [5, 5].

Наш информатор житель чела Шингадылан Лерикского района 80 летний Сохбат Тахмазов рассказал нам о летних лагерях и пастбищах населения зоны Лерик-Зуванд [9].

По сведениям конца XVIII века только земли зимних лагерей в уезде Ленкорань составил 3886 десятин. Процесс кочевья с яйлага в гышлаг в основном начинался в конце сентября и длился до начала ноября. Каждая община использовало свою землю [10, 168]. А кочевье с гышлага в яйлаг начиналось после праздника Новруз – с конца марта и продолжалось до начала мая. Скотоводы сёл Тули, Джонни района Лерик и Оснагакаран, Хамушам района Астара использовали вторую дорогу юго-восточного региона. Так как последние села находились в подлесье, иногда скотоводы этих сёл не использовали гышлаг и проводили зиму в близких селах.

1. *Бабаев И. Великий Шелковый путь и Азербайджан. Журнал «Шелковый путь», Баку, 1997 № 1-2 (на азерб. языке)*

2. *Этнография Азербайджана. В трех томах, Баку, 2007(на азерб. языке)*

3. *Магеррамова С. Материальная культура и экономика юго-восточного региона Малого Кавказа в XIX- в начале XX века. Баку, 2007(на азерб. языке)*

4. *Шафиев Ш. Лицом к лицу с историей. Баку, 1999(на азерб. языке)*

5. *Мамедов М., Каримов С. Наши раздумья об Азербайджане. Баку, 2002(на азерб. языке)*

6. *Велили М. (Бахарлы). Азербайджан. Географические, этнографические и экономические соображения. Баку, 1993 (на азерб. языке)*

7. *Мамедов Х. Материальная культура Мугана. Баку, 2001 (на азерб. языке)*

8. *Велили М. (Бахарлы). Азербайджан. Географические, этнографические и экономические соображения. Баку, 1993 (на азерб. языке)*

9. *Джафарзаде И. Об экспедиции Зуванд НАНА. ТПЕА.тп .496 (на азерб. языке)*

10. *Джавадов Г.Талышы, Баку, 2004 (на азерб. языке)*

ИНФОРМАТОРЫ

1. *Алигейдар Абдул оглы Алиев, родился в 1940 году. Село Билбонд Лерикского района*

2. *Баламирза Кяльбиов, родился в 1907 году. Село Бузейр Лерикского района*

3. *Гюльгасан Заки, год рождения 1948 год, в 60-е годы XX века был инженером в районах Астары, Лерика и Ярдымлы в электрификации сел. Село Дигях, Лянкяранский район*

4. *Сохбат Тахмазов, родился в 1930 году, село Шингядилен Лерикского района.*

5. Девлят Курбанов, родился в 1916 году. Гюдасар Лерикского района

6. Гаджи Джавад оглы Гасанов, родился в 1931 году, село Пенсар (Бутасар) Астаринского района.

Түйін

Азербайжан Республикасының оңтүстік-шығыс аймағы басқа аймақтардан тек қана табиғи-географиялық жағдайымен ғана емес, бедерлік құрылымымен, экономикалық өмір тәсілімен, дәстүрлі жолдарымен, оның ерекшеліктері және түрімен ерекшеленеді. Бұл мақала Азербайжан Республикасының оңтүстік-шығыс аймағындағы дәстүрлі жолдар туралы жазылған.

Summary

The Southern-Eastern Region in Azerbaijan Republic differs from other regions by its natural-geographical conditions, economy relief etc., as well as its traditional roads, appointment of these roads, peculiarities and types of them. The paper is dedicated to the traditional roads and their importance in the economy, culture and daily life of the people in the above-mentioned region. The author analyses the enormous material belonging to the region and comes to common – scientific general conclusions which are of great importance for our national ethnography.

Key words: Region, Southern-Eastern, traditionalism, roads, communication, transport

ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА В 1970-1980 ГОДЫ

К.Т. КАШАКБАЕВА – к.и.н., ст.преподаватель
КазНПУ им.Абая

В духовной жизни Казахстана значительное место занимало образовательный, научный и культурный потенциал.

Главные тенденции духовной жизни республики: школьное и высшее образование, наука и художественная культура, культурно - просветительная работа, подготовка кадров специалистов и социальное развитие интеллигенции, духовная общность и международные культурные связи Казахстана.

Первостепенным вопросом культурной революции являлась широкомасштабная компания по ликвидации неграмотности и введение всеобщего обучения. Интенсивная работа по ликвидации в 20-х-30-х годах, начала давать свои результаты. По переписи 1939 года среди населения Казахстана было 76,3% грамотных.

В области образования существовавшая на протяжении десятилетий советская система сочетала в себе позитивные и негативные стороны. За годы советской власти Казахстан достиг впечатляющих успехов в области образования. Ликвидация в исторически короткие сроки неграмотности, обеспечение доступности среднего и высшего образования сочетались с широкой системой социальных льгот. В 70-е годы происходили важные изменения в системе школьного образования.

Если в 50-60-х годах наиболее существенным завоеванием было осуществление всеобщего 7-летнего образования, то 70-е годы характеризовались переходом на всеобщее среднее образование. В связи с этим перестраивалась вся система школьной подготовки, менялся профиль школ, но численность их существенно не изменилась, ибо указанная перестройка происходила в основном на базе уже функционирующих школ. Одновременно существенно изменилась и техническая оснащенность школ с точки зрения преподавания в них специальных предметов. Был также достигнут высокий уровень знаний выпускников учебных заведений.

Определенную роль в переходе ко всеобщему среднему образованию молодежи сыграли постановления ЦК КПСС и Совет Министров СССР "О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы", "О дальнейшем совершенствовании системы профес-

сионально-технического образования", "О мерах по дальнейшему улучшению условий труда сельской общеобразовательной школы"[1].

В 1964г. некоторые положения этой реформы были пересмотрены, и вводилось обязательное среднее десятилетнее обучение, разрабатывались новые учебные программы и планы, а в 1970г. утверждался Устав средней общеобразовательной школы, по которому вводилось три ступени обучения - начальное (до 3 класса), восьмилетнее и среднее (10 лет). Выпускники восьмилетних школ могли продолжать обучение в десятилетней школе или профтехучилищах и средних специальных учебных заведениях, после чего имели право поступить в вуз. В 70-х годах происходило уменьшение числа школ при увеличении числа учащихся.

Так, в 1966г. в 10 728 общеобразовательных школах обучалось 2 852 тыс. учеников, в 1976г. в 9 604 школах - 3 346,4 тыс. учеников, а в 1970г. 8 910 школах – 3 257,2 тыс. учеников. С середины 70-х годов наблюдалась тенденция уменьшения количества учащихся, что было вызвано демографическими причинами[2].

За два десятилетия с 1960 по 1980 годы, число учащихся в общеобразовательных школах республики увеличилось в 1,8 раза, в сельской местности в 1,7 раза. Число учащихся сельских средних школ в 1980/81 учебном году в сравнении с 1960/61 учебным годом увеличилось в 3,6 раза[3].

Быстро развивалась система профессионально - технического и среднего специального образования.

Важным звеном получения среднего образования являлось средние профессионально - технические училища. В 1977 году в таких училищах обучалось 14,0%, окончивших восьмые классы, в 1986 году - 23,7%. С каждым годом увеличивалось число учащихся, обучающихся и в средних специальных учебных заведениях. Так, в 1977 году в них обучалось 7,5 % выпускников восьмых классов, а в 1986 году - 9,8% [4].

Определенную роль в осуществлении всеобщего среднего образования играли вечерние (сменные) и заочные средние школы. В период между съездами учителей в республике усилилось внимание к охвату обучением работающей молодежи. Она перешла на усовершенствованные программы, в её жизнь вошли зачетная система, разнообразные, более гибкие и динамичные формы обучения, внедрялись проведение экзаменов в порядке экстерната за курс средней школы. Все это было направлено на то, чтобы удовлетворить запросы и потребности всех желающих учиться без отрыва от производства. К концу 1960-х годов без отрыва от производства в республике смогли завершить учебу в средних специальных учебных заведениях 10,3 тыс. человек, а вузовское образование получили 6,5 тыс. молодых рабочих. Если, в 1969 году аттестаты в школах рабочей молодежи были выданы свыше 77 тыс. юношам и девушкам[5].

То, в 1977-е годы в вечерних и заочных средних школах получили полное среднее образование 709,3 тыс. человек[6]. К середине 1980 годам высшие учебные заведения без отрыва от производства окончили - 14,0 тыс. человек, техникумы - 26,5 тыс. молодых специалистов, вечерние школы – 73 тыс. рабочих[7].

Вместе с тем в развитии школьного образования нарастали недостатки.

Партийный диктат над школой нарастал. Идеологизация учебно-воспитательного процесса дополнилась погоней за валовыми показателями, формализацией учебного процесса, безразличием учащихся к учебе. Усилилась деэтнизация школьного образования. Если в 1948/49 учебном году 48% школ системы Министерства просвещения республики были казахскими, хотя дети коренного населения составляли 36% всех учащихся, то в 1955/56 учебном году 43% общеобразовательных школ функционировали на русском языке с охватом 66% учащихся, более 100 тыс. казахских детей посещали русские школы. За 20 лет (1950-1970 годы) число казахских школ сократилось с 3891 до 2577, тогда как число русских школ с преподаванием на русском языке увеличилось на 1,5 тыс. В 1989/90 учебном году 49% общеобразовательных школ Министерства народного образования Казахстана, где училось 67% учащихся, вели обучение на русском языке, 32% школ - на казахском языке[8].

В системе народного образования, также, приобретали все большую актуальность проблема обеспеченности детей дошкольными учреждениями. Министерство просвещения и культуры и его организации на местах целенаправленно осуществляли развитие сети яслей, яслей садов, детских садов.

Дошкольные учреждения республики были укомплектованы квалифицированными специа-

листами, свыше трех тысяч заведующих детскими садами и воспитателей имели высшее и среднее педагогическое образование. Так, в 1970-е годы педагогические училища республики выпустили 826 специалистов дошкольного воспитания, а 1980-е годы сеть дошкольных учреждений в республике увеличилось на 1363 единиц, контингент детей возрос на 268 тысяч, 85 % расходов на их содержание оплачивалось государством[9].

Что касается вопроса в успешном претворении в жизнь реформы общеобразовательной и профессиональной школы очень важна роль учительских кадров.

Коллежиями Министерства просвещения было проведено определенная работа по обеспечению общеобразовательных школ и дошкольных учреждений квалифицированным педагогическими кадрами. Педагогические кадры готовились в КазГУ, 13 педагогических и учительских институтах и 23 педагогических училищах[10].

В эти годы в школы республики было направлено 76,1 тыс. выпускников педагогических институтов, большая часть из них были распределены в сельские школы. Поэтому количество учителей с высшим образованием на селе возросло за период с 1977-1986 годы на 12,7%, тогда как в целом по республике этот рост составил 10,7% [11].

Образованность сельских учителей заметно сближалось с образованностью городской. В 1970 - 80 годы 62,2% сельских учителей имели высшее образование. Качественный состав учителей с высшим образованием в республике составляло всего 66,4% против 74,2 % по Союзу [12].

В таблице № 1 приводятся статистические сведения о численности выпускников высших учебных заведений и средне-специальных заведений культуры республики за 1970-1980 годы.

Таблица 1.

Статистические сведения о численности выпускников высших учебных заведений и средне-специальных заведений по подготовке специалистов работников культуры республики за 1970-1980 годы.

Годы	Выпуск специалистов (человек)	
	Из высших учебных заведений	Из сред. спец. заведений
1970	27481	48022
1975	31274	57508
1977	33624	60527
1979	36028	66728
1980	38616	70292

В исследуемые годы за успехи, достигнутые в коммунистическом воспитании подрастающего поколения 14007 педагогических работников республики были награждены Государственными премиями, орденами и медалями СССР, почетными званиями. В их числе шесть Героев Социалистического Труда. Этого высокого звания были удостоены Абсаматов Кудыс – директор Каргалинской средней школы №1 Джамбулского района Алматинской области, Кадилбеков Мажен - директор средней школы села Жолкудук, Ермаковского района Павлодарской области, Нуртазина Рафила Бекеновна - учительница русского языка и литературы средней школы №12 города Алма-Аты, Полтавец Нина Гавриловна - учительница начальных классов средней школы №12 города Костаная.

Почетного звания "Народный учитель СССР" были удостоены Айткалиев Кусейн Айткалиевич – директор Алгинской средней школы Гурьевской области, Нурғалиев Кумаш - директор Бурановской средней школы Маркакольского района Восточно - Казахстанской области. 1456 человек были удостоены звания "Заслуженный учитель Казахской ССР", 18 человек были награждены медалью имени Н.К.Крупской, 2833 человека награждены значком "От-личник просвещения СССР", 60 человек медалью имени И.Алтынсарина, 18 являлись лауреатами премии имени Н.К.Крупской, 45833 человек "Отличник народного просвещения Казахской ССР"[13].

Успешно развивалась и система высшего и среднего специального образования. Казахстан стал одним из крупнейших центров высшего и среднего образования в стране. В различных городах республики разместилось до 200 специальных учебных заведений.

К примеру, если в 60-е годы открылось 13 институтов: зооветеринарный и медицинский в

Семипалатинске; медицинский, политехнический и педагогический в Караганде; педагогические институты в Гурьеве, Кустанае, Чимкенте и другие а, в 70 - 80-е годы открылось ещё 27 высших и свыше 100 средних специальных учебных заведений, то есть почти столько же, сколько за весь предыдущий период. Также, увеличился и перечень специальностей, по которым готовились кадры. В 1986 году в 55 вузах и 246 техникумах и училищах обучались 550 тыс. студентов и учащихся более 200 специальностям. В 1989г. было подготовлено 211 тыс. специалистов высшей и 383,5 тыс. средней квалификации. Осуществлялись меры по дальнейшему улучшению материальных условий студентов и учащихся. На обучение одного учащегося в техникуме было затрачено 710 руб., а в вузе -1005 рублей[14].

Итак, к концу 1980-х годов численность специалистов с высшим и средним специальным образованием в системе экономики Казахстана составляло 1 307, 5 тыс. человек или 11,5% от всего населения Казахстана[15].

Около трети всех специалистов, с высшим образованием и четвертую часть специалистов со средним специальным образованием составляло лица казахской национальности[16].

Однако, ощущалась острая нехватка квалифицированных кадров в высших учебных заведениях. Квалификационный состав профессорско-преподавательских кадров не соответствовал предъявляемым требованиям. В 1960 году лишь 99 человек, или 2,2% штатных преподавателей вузов имели звание профессора или степень доктора наук. Доцентов, кандидатов наук насчитывалось 921 человек - 20,3% от всего профессорско - преподавательского состава вузов[17].

Ситуация менялась медленно. К 90-м годам более половины профессорско – преподавательского персонала вузов не имели ученых званий и степеней. Количество докторов наук, профессоров не превышало 2% общей численности вузовских педагогов. В шести высших учебных заведениях, докторов наук вовсе не было[18].

Крупнейшим событием после войны стало открытие Академии наук Казахстана, которое состоялось 1 июня 1946 года. В состав действительных членов (академиков) АН Казахской ССР вошли выдающиеся учёные М.О.Ауэзов, А.Б.Бектуров, М.И.Горяев, А.К. Жубанов, Н.Г.Кассин, Н.Т.Сауранбаев, членов - корреспондентов - Н.У.Базанова, Р.А.Борукаев, А.Х.Маргулан, М.И.Усанович и другие. Первым президентом Академии наук Казахской ССР был избран видный ученый – геолог, член – корреспондент Академии наук СССР, академик АН Казахской ССР Каныш Имантаевич Сатпаев[19].

Ученые Казахстана участвовали в восстановлении и дальнейшем развитии народного хозяйства, приложили немало усилий и труда, чтобы результаты научных исследований внедрялись в производства.

Благодаря огромной постоянной помощи ЦК Компартии и Совмина республики Академии наук, значительно улучшилась деятельность её научных учреждений. Были организованы и созданы Центрально – Казахстанское отделение Академии в Караганде, возникли новые институты сейсмологии, географии, молекулярной биологии и биохимии, уйгуроведения, органического синтеза и углехимии.

Вышли в свет многие труды математиков, физиков, металлургов, химиков, биологов, обществоведов и других специалистов, получивших высокую оценку общественности, также серьезных успехов добились ученые и в области биологии, генетики и микробиологии.

Работники биологических и сельскохозяйственных наук вывели новые сорта озимой и яровой пшеницы, кукурузы, проса, люцерны, картофеля.

В планы развития народного хозяйства прочно вошли работ учёных Казахстана по химии и технологии высококонцентрированных фосфорных и сложных удобрений, технологии получения плавленных обесфторенных фосфатов, весьма ценных не только как удобрение, но и как средство подкормки животных. Эта технология была внедрена на Джамбулском суперфосфатном заводе, где построен первый в мире цех кормовых фосфатов.

Казахстан являлся одним из крупных научных центров. К концу 70-х годов в многочисленных научных учреждениях Академии наук республики, в отдельных ведомств республики плодотворно трудились 35 тысяч научных работников, непосредственно занятых разработкой важнейшими направлениями современной науки. Среди них 710 докторов и 11 тысяч кандидатов наук, из которых около половины - представители коренной нацио-нальности, а 80-е годы в 30 научно-исследовательских институтах и научных подразделениях, работало 11 тысяч человек, в том числе 200 докторов и 1 500 кандидатов наук[20].

1. Народное образование в СССР. Сб. документов. 1917-1973гг. – М: Педагогика, С.219,226, 243-246.
2. Культура Советского Казахстана. Сб. статей. - Алма-Ата, 1957, С.239.
3. Рассчитано по стат.сборнику «Народное хозяйство Казахстана» в 1980 г.-Алма-Ата: Казахстан, 1981, С 252-271.
4. Народное образование от съезда к съезду. - Алма-Ата: Мектеп, 1987. - С.5.
5. Народное хозяйство Казахстана в 1988г. Стат.ежегодник. - Алма-Ата, 1989. С.99. 102. 110.
6. Народное хозяйство КазССР. Юбилейный стат.ежегодник. - Алма-Ата, 1987. - С. 276,286.
7. Абжанов Х.М. Культурная жизнь Казахстана (1917-1992гг.) История Казахстана, очерк, Алматы, 1993. С.389.
8. Народное образование от съезда к съезду. - Алма-Ата: Мектеп, 1987.- С.6.
9. ЦГА РК, ф.1890, оп.3, д.851, л.14.
10. Народное образование от съезда к съезду. - Алма-Ата:Мектеп, 1987. - С.6.
11. Там же. С.38.
12. Народное образование и наука Казахской ССР. Ст. сборник. Алма-Ата, РИИЦ, 1990. С.38.
13. Даулетова Н.К. Научные универсальные библиотеки Казахстана. Алма-Ата, Казахстан, 1976. С.21.
14. Народное хозяйство Казахстана в 1987г. Стат.ежегодник. - Алма-Ата, 1988. - С. 268.
15. Народное хозяйство Казахстана в 1980г. Стат.ежегодник. - Алма-Ата, 1981. - С. 175
16. Мечтова И.И. Социально-экономические проблемы перестройки высшего образования.- Алма-Ата, 1990. С.169.
17. Народное образование и наука Казахской ССР. Ст. сборник. - Алма-Ата,1990. - С.81; Партийная жизнь Казахстана. 1985. № 9. - С.65.
18. Вестник АН Казахской ССР. 1980. № 8. С.9,10.

Түйін

Бұл мақалада оқу – ағарту мекемелерінің даму сатылары, белсенді қызметкерлерінің элеуметтік жағдайлары, атқарған жұмыстары, олардың істеген еңбектерінің марапатталуы жайлы айтылады.

Summary

In given article questions of development of culture and education establishments are considered, a social status of workers education and also as supported and estimated their work during the considered period in Kazakhstan.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚУ АҒАРТУ САЛАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ДАМУЫ

М.М. МУРАТКАЗИН - т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы

Қоғам дамуының қай кезінде болмасын, білімнің орны мен арқалар жүгі ерекше болған. Революцияға дейін Қазақстанның Шығыс аймағындағы Семей, Өскемен, Зайсан, Аякөз, Көкпекті қалаларында халыққа білім беру және халықтың сауаттылығы Қазақстанның басқа қалаларындағы сияқты төменгі жағдайда болды. Әсіресе мұсылмандардың арасында олардың ішінде мұсылманша сауаттылары қазақтың басшы феодалдары және мұсылмандық әдет-ғұрыпты орындаушылар еді.

Шығыс Қазақстандағы халық ағарту ісі аталған кезеңде екі бағытта – діни және азаматтық білім алу бағытында дамыды. ХІХ ғасырдың екінші жартысында қалалық училищелер, шіркеулік училищелер, кәсіптік гимназиялар, орыс-қазақ және орыс жергілікті халық училищелері мен мектептері, ауыл және бастапқы сауат ашу мектептері ашылды.

Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін мектеп ашудың негізгі екі мақсаты болды. Бір жағынан, қалада орыс мектептерін ашу жергілікті орыс тұрғындарын сауаттандыру болса, екіншіден, патша үкіметіне жергілікті халықтың әдет-ғұрпын, тілін білетін адамдар қажет болды. Патша үкіметі Қазақстанда өзінің қанаушылық және элеуметтік аппараттарына жұмыс

істейтін азаматтарға мұқтаж болды. Сондай-ақ мектептер ашудың тағы бір қажеттілігі шаруашылық мақсат үшін қажет болды. Тұрғындар балалары қажетті орысша білім алмай қарапайым жұмыстарды істеуге ұсыныс білдіре алмайтын еді [1].

XIX ғасырдың 60-70 жылдарында мектептерде негізінен сауатты хатшылар, тағы басқа қызметке қажетті адамдар дайындау мақсатында білім берілді. Тек 1868 жылғы және 1875 жылғы мектеп реформалары негізінде казактарды Омбы мұғалімдер семинариясына оқытуға жіберілгеннен кейін ауылдық және станициялық мектептер саны облыста біртіндеп өсті.

Жергілікті, станициялық, поселкелік және ауыл шаруашылықты мектептер отырықшы уездерде сауат ашудың басты көздерінің бірі болып табылды. Облыстағы мектептер екі түрге бөлінді. Біріншісі – орыс тілді казак поселкелеріндегі мектептер, екіншісі – мұхаммедтік мектептер (казактарға, татарларға арналған мектептер). Ауыл шаруашылықты мектептерді қамтамасыз етуге 1887 жылы Семей облысы бойынша 23421 сом 28 тиын қаржы жұмсалған [2].

Шығыс өңірлерінде де алғашқы мектептер ашыла бастағанын білеміз. Мысалы 1865 жылы 4-қазанда Омбы қаласында Сібір казактары облыстық басқармасы жанынан казак балаларын оқытатын мектеп ашылды. Оған 8-14 жас аралығындағы балалар қабылданып, 6-7 жыл дәріс алатын болған. 1854 жылғы есеп бойынша аталған өлкеде барлығы 12 мектеп (оның ішінде казак-орыс, жеке мұсылман мектептері де кіреді) жұмыс істеген. Оларда 372 оқушы білім алған яғни жан басына шаққанда, аймақтағы әрбір 977 тұрғынға бір оқушыдан келіп отырды. Ал, 1861 жылғы есеп бойынша, барлығы 14 орыс–казак мектебі тіркелген, олардағы оқушылардың саны да өте аз болды [3].

Семей облысы әскери губернаторының 1872 жылы берген есебінде «облыстағы халыққа білім беру ісі өте төменгі дәрежеде тұр» - деп көрсетілген. Осы жылы Семей облысындағы әр түрлі 68 оқу орнында 2107 оқушы білім алса, олардың 438-і қыз балалар болған. Осы аз оқу орнының өзіне мұғалімдер жетіспеді. Мысалы, С.Марусин «Қырғыз даласындағы халық мектебі» мақаласында: «Қырғыздардың өз өлкелерінде тұрақты мектеп ашуы туралы тілегіне Өскемен уезі қырғыздардың өз ауылдарында орыс мектептерін ашу туралы жазған өтініші дәлел бола алады. Алайда орысша, татарша сауатты мұғалімдердің болмауынан олардың бұл өтініші қанағаттандырылмады» деп жазады. 1888 жылы № 67 «Сібір хабаршысы» газетіндегі «Семей облысы Өскемен уезіндегі халыққа білім беру жағдайы» - деген мақаласында «халыққа білім беру саласында Өскемен уезі қанағаттанғысыз жағдайда. Бүкіл уезді құрайтын 11 казак болысында бір ғана ауыл шаруашылық мектебі жұмыс істеді. Оқытушылар саны 8-10 –нан аспайды. Аталған мектепте ауыл шаруашылығы негіздерінен басқа негізгі пәндер оқытылмағандықтан казактар бұл мектепке балаларын бергісі келмейді» - деп жазады [3].

Сондай-ақ осы кезде Семей облысының Семей, Өскемен, Павлодар, Қарқаралы, Зайсан уездерінде ер және қыз балаларға арналған мектеп-интернаттар жұмыс істемеді.

Семей облыстық есептеу басқармасының мәліметі бойынша XIX ғасырдың аяғында осы облыстағы 814 мектепте 3219 шәкірт оқыған. Ал осы кезде аталған облыс тұрғындарының жалпы саны 685 197 адам болса, әрбір 213 тұрғынға 1-оқушыдан келген екен. Яғни, мектеп жасындағы 19-баланың біреуінің ғана оқуға мүмкіндігі болған, қалған 58449 бала немесе мектеп жасындағы барлық баланың 95%-ы оқи алмады. Бұл көрсеткіш XIX ғасырдың аяғы, нақтырақ айтатын болсақ 1898 жылғы есеп бойынша ешбір өзгеріссіз болған [5]. Мысалы: Семей облысындағы 82 – оқу орнында 3299 оқушы білім алса, олардың 85%-ы әскери оқу орындары мен шіркеулік мектептер болды. Ондағы оқушылар саны 2010 немесе барлық білім алушылар 62 %-ы құрайды. Яғни 84 259 адамға 1 мектептен келіп, 213 адамның тек біреуі ғана оқи алатын болған. Жалпы облыс халқының 0,5%-ы, ал 61668 мектеп жасындағы балалардың 3%-ы ғана оқуға тартылған. Сондай-ақ 58 449 бала ешқандай білім ала алмады. Демек барлық балалардың 95 %-ы, әсіресе қыз балаларының 98 %-ы мектептен тыс қалған [6].

XIX ғасырдың басында Аякөзде, Көкбектіде, Мақаншыда, Ұржарда, Өскеменде, Зайсанда бірнеше мектептер мен медреселер болған. Онда молдалар ескіше сабақ берген. Кейіннен осы аталған мектептердің ашылуы негізінде қалаларда қоғамдық кітапхана ашу ұйғарылған. 1913 жылы қаланың орыс-казак кітапханалары ашу жөнінде жөнінде “Дала генерал-губернаторымен Семей Казак атаманына өтініш берілген. Көкбекті уезінің тұрғындарынан да өтініш келіп түседі. Онда біздің осы өтінішті берген күнімізден, бір ай ішінде Көкбектілік

кітапханалық қоғамын ашып берулеріңізді өтінеміз-деп жазған. Қоғамдық мақсаты жергілікті халық кітаптар мен мерзімді басылымдарды қолдануына жағдай жасау. Көкпектілік кітапхана қоғамы өз шығармашылығын Көкпекті станициясының болыстықтарына таратпақ болды.

Мұндай кітапханалар Аякөз қаласында да 1913 жылы ашылады. Ю. Насыров пен И.Вербин 1913 жылы 8 мамыр күні губернаторға: 2 көкектегі № 8399 және 8600 жарлық бойынша Аякөздегі қоғамдық орыс-мұсылман кітапханасын бақару үшін көпес Ю. Насыровты, кітапханашы қызметіне демалыстағы подполковник А. Жеребьятевті бекітуіңізді сұраймыз” – деген өтініш жолдайды [7]. Осы өтініштердің негізінде Аякөз халқының сауатын ашуға талпынысы нәтижесінде, кітапхана қоғамы ашылып, қоғамдық-ағарту ісінде жергілікті халыққа игі қызмет атқарды.

Семей уезі 1880-жылдары қала және уез орталығы болғаннан кейін, қала халқының саны күннен-күнге өсіп, онда көптеген мектептер ашыла батайды. Бұл мектептерге оқу-құралдары қажет болады. Осы кезде уезде кітап сатумен айналысатын саудагерлер тобы шыға бастайды. Қалада жоғарғы бастауыш училищесі ашылады [8].

1911 жылы Семейде мектептер мен училищелерде журналдарға жазылу артқандығы байқалады. 3 класстық қалалық училище 1911 жылға “Вестник воспитания”, “Нива”, “Современный мир”, “Русская школа”, “Русский начальный учитель”, “Вестник Европы”, “Родник” журналдарын жаздырып алып отырғандығын мұрағат деректеріндегі құжаттарда кездеседі [9].

1916 жылдарға қарай Семейде бірнеше кітапханалық қоғамдар – Семей уезінде және шіркеу қауымдығы Бахтыда болған. Бахты кедендік басқармасында Семейде орыс-қазақ кітапханасы және Семей қалалық басқармасының қоғамдық кітапханалары жұмыс атқарды [10].

XIX ғасырдың аяғында Шығыс Қазақстандағы зерттеуші-этнограф және өлкетанушылардың бірі, 1846 жылы Шығыс Қазақстанда туылған Құрбанали Халиди болған. Ол Семей медреселерінің бірінде оқыған. Қазақ, татар тілдерін білген адам. Қ. Халиди бір уақыттарда Бахты бекінісінде тұрып, 1874 жылдан Шәуешек қалаларының біріне имам болып кеткен. Ол Меккеге қажылыққа және таяу шығысқа, Түркияға, Еуропаға дейін барған. Сонымен қатар Н.Ф.Катанов, В.В. Радлов, А. Вамбери еңбектерімен таныс болған. Қ.Халиди Қазан қаласында өзінің – “Тарих-и Джарида-и Джадида” (жаңа тарихи хаттар, 1889 ж.); “Тауа-и хамса-и шарки” (бес шығыс халқының тарихи очеркі, 1910 ж.) – атты екі еңбегін жазған. “Өрнек” басылымынан шыққан екінші еңбегінде қазақ халқының тарихы, этнографиясы, мәдениеті ерекше орын алған.

Өз халқының жағдайын ойлаған Шығыс Қазақстандық Жұмахан Кудерин 1893 жылы орта-дәулетті жанұяда дүниеге келген. Алайда, жұт жылдарында барлық малынан айырылған әкесі үлкен ұлы Жүніспен бірге батырақ болып, он жасар Жұмаханды байларға мал бағуға жалға береді. Ол 1903 жылы К.Мұсабековтың, 1904 жылы Е.Мұстафиннің, 1906 жылы М.Байжігітовтың малын бағады. 1907 жылы ауыл молдасы Мұқаш Бәкеновтің, 1909 жылы мұғалім Жабағытаевтың малын баға жүріп, сауатын ашқан. 1914 жылдың басында осында сабақ береді, мектеп құрылысын одан әрі жетілдіруге атсалысты.

Жұмахан Кудерин жұмыстан қолы бос кезінде “Әліппе” (1919 ж.) жазып, халық әдебиетінің жинағын, 5-сынып үшін хрестоматия құрастырады. 1926-1928 жылдары ғылыми зерттеу экспедициясының құрамында Қазақстанның өсімдік ресурстарын зерттеумен шұғылданады. Өсімдік тану және ботаника бөлімінде кітаптар мен кітапшалар, ауыл шаруашылық тақырыптарына мақалалар жазады. 1927 жылы оның Мәскеуде араб әріпімен «Өсімдік өмірі» атты кітабы шығады. Бұл қазақ тіліндегі алғашқы ботаника оқулығы еді. “Өсімдік өмірінің” екінші кітабы 1930 жылы латын әріпімен шықты. Осы жылдары оның “Кендір”, “Кенеп”, “Қой және жүн” кітаптары жарық көреді.

XIX ғасыр аяғындағы Шығыс Қазақстандағы мектеп жүйелерінің көпшілігі Уфа қаласындағы Ғалия медресесіне ұқсас ұйымдастырылған еді. Уфадан оқу жоспары алынып, мұғалімдер шақырылады. Бұндай мектептердің оқытуы негізінен діни тұрғыда өтетін еді. Оның алғашқы мұғалімдері Уфаның башқұрттары мен Қазанның татарлары еді. Мектепте оқитын қазақ балалары үшін интернат ұйымдастырылып, мұғалімдерге пәтер беріледі. Ал олардың жала-

қысын оқушылар төлейтін болған. Аталған санаттағы мектептер патшаның қазақ даласындағы мектептер санағынан құпия түрде тізімге ілінбей қалып отырған.

Семей уездінің шенеунігінің мектептер ашу мәселесінде болыстықтарда өткізілген съездер туралы Көкпектінің бөлімшелік приставына жолдаған рапортындағы баяндама нақты аударылған. Ол қазақ: «Мектеп салу, тақсыр, жақсы ой, бірақ дәл қазір ол бізге қатты қажет емес-ау. Біз әлі өзіміздің отырықшы немесе көшпелі болатынымызды білмейміз, алдағы 3-4 жылда қайда тұратынымыз да белгісіз. Отырықшылыққа көшу керектігін де көре алмай отырмыз: барлығымызға жерде жетпейтін шығар. Көшпелі болып қала беруіміз де қолымызда емес, шабындық та аз, бүгінгі барымызды ертең тартып алуы да мүмкін. Бір ғана малмен қайда барамыз. Қыс бойы біз малымызды жалға Қытай жерінде бақсақ, жазда да өз жерімізге ақы төлейміз. Бізден мемлекеттік бөлімшелер де, орыс шаруалары да, кімнің қолынан келсе, солардан салық алады. Барлығы заң негізінде талап етеді. Жайлауға көшкенше дейін, мемлекеттік жерге деп қаншама ақша төлейміз. Бұның барлығы біздің бір нәрсеге сенуімізге қорқыныш әкелді және өзіміздің келешегіміз не болатынын білмейміз», - деп жазған. (Бұл бір байдың немесе орташа жағдайдағы байдың арызы деп түсінеміз. С.А.)[11]. Бұл тарихи кезеңде отарлық саясаттың езгісінде болған қазақ халқының басына түскен жағдай еді. Дегенмен де, жоғарыда келтірілген деректерде Шығыс қалаларында мәдени мекемелердің жұмыс істеуі барысында уездер мен уездік қалалар халқының білім деңгейінің көтерілгендігін көрсетеді. Бірақ осы жетістіктердің өзі орталықтың тікелей араласуымен, олардың басым бағыттарымен жүзеге асырылды.

1. Касымбаев Ж. К. *История города Семипалатинска (1718-1917 гг.)*. – Алматы: Өлке, 1998. – 276.
2. ҚРОММ. 64 қ., 1 т., 338-іс (102-104).
3. ҚРОММ 369-қор, 454 – іс, 160-170 беттер
4. Тәжібаев Т. *Посвящения в школы Казахстана во второй половине 19 века. 1984 жыл, 42-280 б.*
5. ҚРОММ. қор 144, тізбе 1, іс 41, п. 97
6. ҚРОММ. қор 44, тізбе 1, іс 1200, п. 17
7. Галиев В. З. *Караванные тропы*. – Алматы: Ата-мұра, 1994. С. 103-104.
8. Галиев В. З. *Библиотека дореволюционного Семиречья. А., Нац. библ. РК. 2003. С. 3.*
9. Асфендияров С. *История Казахстана*. – Алматы: Қазақ Университеті, 1993. - С. 281,282.
10. ЦГА РК фонд 3, д. 696, С-32 Об открытии уездных училищ.
11. *Торговля в Семепалатинске. II Сибиреная газеті 1888, №26)*

Резюме

В этой статье рассматриваются состояние и развитие образовательной, просветительской деятельности в Восточном Казахстане во второй половине XIX века. Дается сравнительная степень культурно-просветительских деятельности в уездах, а также образовательный уровень населения.

Summary

In this article are taken development of education teaching state in the East Kazakhstan in the second part of the 19th century. It is given the comparative degree of cultural and educational level of population in uesds at that time.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

ҰЛТ ТАРИХЫНЫҢ ТАРЛАНЫ

Х.М. ӘБЖАНОВ - *т.ғ.д., профессор, Ш.Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының директоры*

Қазақ қазақ болғалы арғы-бергі өткенді таразылаған ұлт тарихшыларының әлденеше буыны өсіп шықты. Есте жоқ ескі замандарда қалыптасқан бірегей салт-дәстүр мен ұстанымдарымыз – шежіре тарқату, жеті атаны білу, ауызша әдебиет пен тарихты ұрпақтан ұрпаққа жалғастыру Ұлы даланың өмір салтындағы, интеллектуалдық әлеуетіндегі өзіндік ерекшелік қана емес, қоғамдағы тарихи сананы және танымды анықтаушы субстанциялар. Міне, тап осы және басқа да қасиет-құндылықтарымызды тереңінен ұғынған тарихшылар ғылыми ізденістерімен іргелі нәтижелерге қол жеткізе алды. Төл тарихымызды ұлттық мүдде биігінен толғап, әлемдік тарихи ақыл-ой маржанымен қатар қонған парасатпен көмкерген тұлғалар шоғырында Манаш Қабашұлы Қозыбаев бар.

Ол екі дәуірдің перзенті еді. Дәуірлер тынысы шығармашылық мұрасы мен өмір жолында тайға таңба басқандай көрініп тұр. Шыр етіп дүниеге келген сәттен 60 жыл бір ай ғұмырын кеңестік уақыт пен кеңестік аясында өткізсе, 10 жыл екі ай өмірі тәуелсіздік тұсына дөп келді. 2002 жылғы 31 қаңтарда 71 жасқа қараған шағында дүниеден озды.

Өркениеттік тұрғыдан қарасақ, бір-біріне жалғасып жатқан екі дәуір мақсат-мұраты, мазмұны, болмыс-бітімі бойынша мүлде үйлеспейтінін, бірін бірі бекерлейтінін оңай байқаймыз. Адамдарды жарқын болашаққа жеткізуге уәде берген кеңестік билік түптеп келгенде жақсылығынан гөрі жаманшылығы зорайып, тарих сахнасынан абыройсыз сыпырылып қалды. Тоталитарлық темір құрсаудан босаған Қазақстан әлем назарындағы мемлекетке айналып, биыл тәуелсіздіктің бейбітшілік пен жасампаздыққа толы 20 жылын тойлауда.

Адам құқығы тапталған, ұлттық зиялылары қынадай қырылған, шығармашылық еркіндік тырп етпестей ауыздықталған тоталитарлық отар республикада есейген, білім алған, ғылым қуған Манаш Қабашұлы әлеуметтік әділетсіздікті, әсіресе ұлт теңсіздігін ерте сезінді. Тіпті балалық шағында көрген қызығы да шамалы. Кейініректе сол күндерді былайша есіне алған екен: «Бізге үйдің бір бұрышы тиетін, іргесі сыз, тіпті жаз айларында дымқыл тартып тұратын. Сығырайған терезелерді сыртынан шөппен, қармен жауып, жылуды сақтауға тырысатынбыз. Мен сондай өмірден қалай тірі қалғаным әлі күнге таңғаламын».

Қиыншылық оны жасытпады, қайта ширата түсті. Педучилищеден кейін қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін 1953 жылы бітірген соң Қостанай педагогикалық институтында табан аудармай бес жыл еңбек еткенде жас қазақтың сапалы білімі де, ұйымдастырушылық қабілеті де, әділдік үшін күресе білетін қасиеті де көрінді. Өлкетанулық зерттеулерін жариялады, Қостанайдың ономастикасын ұлтсызданған мазмұннан арылтуға үлес қосты, Ы. Алтынсариннің есімі мен ісін ұлықтады. Қара бастың қамы емес, ел мүддесін көбірек ойлады. «Қостанай кезеңі мені өсірді, шынықтырды, шыңдады, - деп еске алыпты жастық жалынға толы жылдарды. – Мен азамат болып, есейдім. Өзімнің бақытым Сара Пішенбайқызымен отау құрдым, тұңғышым Илияс дүниеге келді. Ең ғажабы, Қостанайға интернационалист болып келген мен Алматыға ұлтшыл болып оралдым. Тың игеруге келгендердің зорлық-зомбылығы көп болды. Ашықтан-ашық біздерді баса көктеп, жанышқысы келді... Л. Середкин, Давыдов сияқты жандайшап шовинистерді барынша әшкерелеп бақтым, олардың тепкісінен бірен-саран отандастарымды қорғадым. Алайда менің мүмкін-дігім аз еді».

Сонымен, 1958 жылы М. Қозыбаев өмірінің Алматы кезеңі басталды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы институтының директоры Серікбай Бейсембайұлының шақыруымен келген жас жігіт бірыңғай ғылыми жұмысқа жегілді. Қысқа

мерзімде кандидаттық диссертациясын қорғады. 1963 жылы жарық көрген «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктері» ұжымдық еңбекті жазуға ат салысты, келер жылы «Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны» монографиясы оқырмандар қолына тиді. Отандық тарих ғылымының аспанында Қозыбаев есімді жарық жұлдыз пайда болғанын қазақстандық ғалымдар қауымдастығы мойындады, одақтық әріптестері таныды. 1969 жылы Мәскеуде докторлық диссертациясын қорғаумен қоғамдық пікірдегі биік мәрте-бесін заңды түрде бекемдеді.

Ғылыми ізденіс үдей түсті. 1970 жылы тарихшылардың Халықаралық конгресінде баян-дама жасады, 1971 жылы «Қазақстан – арсенал фронта» монографиясы үшін Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш. Уәлиханов атындағы сыйлығымен марапатталды.

Бірақ «жау жоқ деме жар астында, бөрі жоқ деме бөрік астында» деген халық даналығы бекер емес екен. Пысықайлардың ұйымдастыруымен 1973 жылы М. Қозыбаев пен З.А.Голикова бірлесіп жазған «Золотой фонд партии (из опыта кадровой политики КПСС)» монографиясын «тезге» салу басталды. Еңбекте басшы партия кадрларын қалыптастыру кемшіліксіз еместігі, қажетсіз қайта құрулар мен кадрлық ауысулар ұйымдастырушылық қарым-қабілетті ашуға бөгесін екендігі айтылған еді. Осыны тілге тиек еткендер жеңіл-желпі сынаушыларды жоғары жаққа құбыжық қылып көрсетуге тырысты. Ақыры, Қазақстан Компартиясының XIV съезінде кітап Д. Қонаевтың аузымен сыналып, автор басына туған ауыр күндер 1979 жылға дейін созылды.

Партия тарихы институтынан кеткен Манаш Қабашұлы алғашқыда Алматы малдәрігерлік институтында, кейін Қазақ университеті жанындағы Қоғамдық пәндер оқытушыларының мамандығын жетілдіру институтында кафедра меңгерді. Қабырғалы ғалымның жазықсыз жапа шеккенін біздер - сол жылдарғы жас буын тарихшылар жақсы білдік. Әділетсіздікке ол да сыр бермеді, дұшпандарын төбесіне шығармады. Қайта одақтық, республикалық конференциялардағы өзекті баяндамаларымен, институт қабырғасында оқыған тамаша дәрістерімен күстанаушылардан оқ бойы алға шығып, бұрынғыдан да зорая түсті. Нағыз аңыз адамға айналды.

1979 жылы биліктің қырын қараған қабағы жібіп, жұлдызды сәт туды: Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып сайлануымен ғылыми элита тобына кірді. Келер жылы Қазақ совет энциклопедиясына бас редакторлыққа тағайындалды. Уақыт көрсеткендей, мансабы өскен қайсар қазақ Қостанай кезеңіндегі «ұлтшылдығынан» әлі ажырамаған екен. Оған шәкірті, бүгінде мәдениет министрі Мұхтар Құл-Мұхаммедтің мына жолдары бұлтартпас айғақ: «1983 жылдың 9 тамызында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросында Қазақ Кеңес Энциклопедиясының жұмысы да қаралды. Бұл еліміздің тоқырау тұманынан әлі арыла қоймаған кезі еді. Бюрода бас редактор М.Қозыбаев «Қазақ КСР» Қысқаша энциклопедиясына А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Мұстафа Шоқай, т.б. қазақтың ардагер азаматтарының өмірбаянын енгізу туралы мәселе қойды. Ол кездері жазуды қойып, есімдерін айтуға тыйым салынған қазақтың біртуар перзенттерінің өмірін энциклопедияға кіргізу туралы мәселе көтеру ерлікпен пара-пар еді.

Бюро болардың алдында Мәкең біздерге өзге республикалардың ұлттық энциклопедияларында, Үлкен Кеңес Энциклопедиясының басылымдарында басылған контрреволюциялық қозғалыс басшылары, сол кездері жаппай «ұлтшыл» деген желеумен айыпталған ақын-жазушылар, ақ казактар қозғалысының жетекшілері туралы материалдар жинауды тапсырды. Солардың негізінде қанша кеңес үкіметіне қарсы болса да ел тарихында елеулі із қалдырған қазақ қайраткерлерінің қызметіне сын көзбен әділ бағасын беріп, энциклопедияға енгізу қажеттігі туралы ұсыныс әзірледі. Онда қазақ оқырмандары аталған азаматтар өмірін шет елдерде басылған, кей жағдайда бұрмаланып көрсетілген басылымдардан емес, республиканың өз энциклопедиясынан оқығаны жөн екендігі дәлелденді».Әрине, ұсыныс қабылданбады.

Тоқырауға бой бермей атқарылған ірі жобалардың бірі – Ұлы Отан соғысы жылдарғы Қазақстан жайлы 40 сериялы құжатты фильмнің шығарылуы. Бас кеңесші-сарапшы ретінде әр

серияның сценарийін мұқият оқып, әр фильмді байыптап көріп, тележурналистермен, режиссерлермен тығыз жұмыс жүргізеді. Сол 40 фильм қазақ теледидарының алтын қорына кірді.

Кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында, нақтылап айтсақ, 1989 жылы Манаш Қозыбаев ғылыми атақ-дәреженің асқар шыңына көтерілді: Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі – академигі болып сайланды. Сонымен, отызында орда бұзып, ғылым докторы, профессор атанған талантты қазақ қырықында корреспондент мүше мәртебесімен қамал алса, ердің жасы елуінде ғұламалар қатарына қосылды. Бағындырмаған асуы қалмағандай көрінді. Сөйтсек, тағдырдың басты сыйы алда тосып тұр екен.

Бәрі горбачевтік қайта құрудың кеңестік жүйені, социалистік лагерді қақыратуымен басталды. Әу баста социализмнің болашағына қалтқысыз сенген көңіл бірте-бірте күдікке толғаны рас. Көзқарас эволюциясы 1985-1988 жылдарғы шығармаларында анық көрініп тұр. Ал Кеңестер Одағының, демек Қазақстанның да тағдыры қыл көпір үстінде қылпылдаған тұста, республика басшылығына Н.Назарбаев келгеннен кейін тарихи майданның алғы шебіне тәуекел деп тас жұтқан нағыз ұлт перзенттері шықты. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры М. Қозыбаев Алаш зиялыларын ақтайтын комиссия құрамында белсенді еңбек етті, қандықол Ермақтың бетпердесін сыпырды, Қазақстанның мемлекеттік шекарасына қатысты дерек пен дәйекті методологиялық биік өремен сөйлетті, байларды кәмпескелеудің (1928 ж.), кулактар мен байларға қарсы күрестің (1930ж.) заңсыздығын әшкерелеген комиссия жұмысына жетекшілік жасады. 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған Егемендік туралы декларацияда, 1991 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған Мемлекеттік тәуелсіздік туралы Конституциялық Заңда қайраткер тұлғаның үлесі бар.

Азаттық алпыстағы ел ағасының қуатын тасытты, бұрыннан шапшаң қимылын тіпті үдетті, қаламына қанат бітірді, аузына дуалы сөз салды. Өмірінің соңғы 10-15 жылында қаламынан қисапсыз мол қазына туындады. Көзінің тірісінде 600-ге жуық еңбегі, оның ішінде 16 монография, 21 ұжымдық еңбек, 48 кітапша, жүздеген мақала жариялаған екен. 1992-2001 жылдары шыққан «Ақтандақтар ақиқаты», «История и современность», екі томдық «Тарих зердесі», «Жауды шаптым ту байлап», екі томдық «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» кітаптары, бүкілқазақтық тұңғыш құрылтайда оқылған «Ата тарихы туралы үзік сыр (қазақ халқының тағдыры туралы)» баяндама оның есімін әлемге мәшһүр етті. Үзеңгілес інісі Кенжеғали Сағадиевтің 2001 жылы, яғни осыдан аттай он жыл бұрын айтқан: «Манаш ағаның қайта құру және тәуелсіздік кезінде жазған еңбектері одан бұрынғы 33 жыл бұрын жазған еңбектерімен саны жағынан тең. Ал сапасы жөнінен бұл тұстағы еңбек-тер автордың ашылып та, көсіліп те жазғандығын байқатады. Бұл еңбектер тың идеяларға толы, концептуалды толыққанды туындылар», деген пайымы әлі де маңыздылығын, шынайы-лығын бір мысқал жойған жоқ.

Азаттық таңы атысымен Кеңес дәуірінің тарихы ауқымынан шығып, әлемдік тарихи үдерістер мен өркениеттегі қазақ халқының орнын анықтауға күш салды. Ата тарихты дәуірлеу, қазақ хандығы мен мемлекеттілігінің тағдыры, Ресейге бодандықты қабылдаудың «ақтандақтары», ұлт-азаттық қозғалысының қазақстандық ерекшеліктері, кеңестік саяси қуғын-сүргін қасіреті, Ұлы Отан соғысының беймәлім беттері, КОКП Орталық Комитеті Бас хатшыларының Қазақстанға ұстанған саясатының қисыны мен эволюциясы, әр ғасырдағы ұлттық тарихи тұлғалар бейнесі, Отан тарихының тарихнамасы мен деректануы - міне, осының бәрі жаңаша ойлау биігінен талданды. Репрессия құрбандарын еске алу, ұлттық тарих жылдары, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев мерейтойларының ЮНЕСКО күнтізбесіне енуі, шетелге іссапарлар төл тарихымыздың тарланын интеллектуалдық шырқау биіктерге алып кетті. Әсіресе тәуелсіздік тарихын мейірлене зерделеді. Толық емес есептеуіміз бойынша, тәуелсіздік мәселесіне арнаған 50-ге жуық мақаласы бар екен. Олардың тақырыптары да оқыр-манын ойлантпай тұрмайды: «Тәуелсіздік жолы – үміт жолы», «Тәуелсіздік даңғылы», «Тәуелсіздік рухы», «Тәуелсіздік самалы», «Егемендік декларациясы – тәуелсіздіктің алдың-ғы баспалдағы», «Тәуелсіздік толғаныстары», «Халқым, қайда барасың?», «Қандай елміз? Қандай болуға тиіспіз?», «Аман болсын халқымыз» ... Кеше ғана мәңгілік сапарға аттанған ақын

Т.Молдағалиев ғалымның 70 жылдығына арнаған өлеңінде осының бәрін жыр жолдарына сыйдырыпты:

Қазақ үшін не сыйы бар тағдырдың,
Алдымызға жүрсің тартып әрбір күн.
Талай-талай өлгенімді тірілттің,
Өшіп қалған мың ошақты жандырдың.
Өткені өшкен елде елдік бола ма,
Әрбір айтқан болжамдарың – жол, аға.
Тарихымның түріп қойып есігін,
Тіл бітірдің ел деп туған данаға.

Тәуелсіздік мұратын нығайту мен тарихи-методологиялық негіздерін бекемдеу жолындағы адал да жанкешті мейнаты лайықты бағаланды. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының, ҚР Президентінің бейбітшілік және ұлтаралық келісім сыйлығының, «Парасат» орденінің иегері атанды.

Ғасырлар тоғысында Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтын басқара жүріп ұлттық тарихнамаға салған екі олжасын айрықша атап өткеніміз ләзім. Бірі – «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы» (1995ж.), екіншісі – бес томнан тұратын «Қазақстан тарихы» академиялық басылымның алғашқы үш томын жарыққа шығаруы.

Тұжырымдамада тарих білімінің негізгі басымдықтары, тарих ғылымының өтпелі кезеңдегі басты мәселелері мен оларды шешудің мүмкін бағыттары, тарих білімі мен оқу-ағартуды реформалау жолдары дәйектелді. Артта қалған 16 жыл ішінде қозыбаевтік тұжырымдама талаптары негізінен атқарылды. Таяуда ғана Астанада өткен Қазақстан тарихшыларының I Конгресі ұлттық тарих ғылымындағы жаңа дәуірді ашты. Демек, жаңа дәуірге сай екінші тұжырымдаманы қабылдайтын уақыт туды.

М.Қозыбаев бастап берген 5 томдық «Қазақстан тарихының» 4-ші, 5-ші томдары ұзаққа созылған үзілістен кейін 2010 жылы ғана жарияланды. Өкінішке орай, бұлар диттеген мақсатына жетпеді. Түрлі сала мамандары жазғандықтан тәуелсіз Қазақстан тарихы үзік-үзік баяндалған. Жаңа бас редактор өзін өзі дәріптеуді қаперден шығармапты. Әйтпесе 4-ші томның 27-бетінде: «Кеңестік қуғын-сүргін мен қатаң идеологиялық қысым кезеңі тұлғаларының тарихи келбетіне баға беру тарихнамадағы жаңалық саналады. Мұның алғашқы сүрлеуі әйгілі тарихшы Е.Б.Бекмахановтың қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы мәселесіне қатысты ғылыми тұғырнамасын саралаған С.Ф.Мәжитовтың зерттеуі арқылы салынды» деген жолдар тасқа басылмас еді.

Жинақталған тәжірибе мен тағылымды қорытындылай келе, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғалымдарды «Отан тарихы» атауымен 20 кітапты топтас-тыратын 10 томдық академиялық басылымды даярлау міндетін күн тәртібіне қойып отыр. Бастамаға Білім және ғылым министрі Б.Жұмағұлов, Қазақстан тарихшыларының I Конгресі, Алматы мен Астана тарихшылары қолдау білдірді. Жауапкершілігі жоғары идеяны жүзеге асырушылар тобында М. Қозыбаев шәкірттері жүретіні күмәнсіз. Ал олардың қатарындағы тарих ғылымдарының докторлары мен кандидаттары 100-ден асып жығылады.

Тарихтың дөңгелегін айналдыратындар – адамдар, Тұлғалар. Манаш Қабашұлы зерттеулерінде тарих үдерісіндегі халық пен тұлғаға зор көңіл бөлінген. Қайтыс боларынан бірер ай бұрын «Қазақ әдебиетінде» жариялаған «Бізде ұлттық элита бар...» атты мақаласында осынау қауымға төмендегідей анықтама беріпті: «Ұлт элитасы деп ұлтына сенетін, оның басына түскен қиындыққа көнетін, өз мүддесін ұлт мүддесіне жегетін, тығырықтан жол тауып беретін, әлемдегі 2000-нан астам ұлт пен ұлыстардың ішінен «қазақ» деген ұлттың өркениет-тік орнын тауып қана қоймай, оны өркениеттік дамудың даңғыл жолына салып беруге өнерін, білімін, күш-қайратын, ар-намысын төгетін, керек кезде ең қымбаты - өмірін беретін ұлт асылдарын айтса керек... Ұлт элитасы - қайраткер, жасампаз, дауылпаз жан». Осы орайда «азамат», «интеллигенция» ұғым-түсініктеріне берген анықтамалары да танымдық байтақ пайым екенін айта кетсек, артық емес.

Ол мұның бәрін жалаң оқумен-тоқумен ғана дәйектеген жоқ. Жарты ғасырға жуық уақыт бойы халқымыздың элита, азамат, интеллигенция қауымымен етене араласқандықтан, өзі де дүлдүл өкілі болғандықтан көргенін, көңілге түйгенін ой қазанында қорытып, сары алтындай жарқыраған нұсқада халқына ұсынды. Сонысымен тарихи санамызды жаңғыртты, өміршең-дігі дәлелденді.

Туған елі де еш тарылмастан құрметін көрсетуде. Есімі Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетіне, Қостанай қаласындағы орта мектепке, Алматыдағы көшеге берілді. Шығармалары қолдан-қолға өтуде, сілтемелер индексінде мәртебесі биік. Нағыз ғылым да, ғалым-ның нағыз бақыты да осы.

Академик М.Қозыбаевтің партиялық, таптық көзқарастан ада зерттеулері, депутаттық және институт директоры қызметіндегі елішілік, жаһандасулық қайраткерлігі азаттық мұра-тымен үндесіп, ұзақ жылдар бойы КОКП-ның «қолбаласы» болып келген ұлттық тарих ғылымын ресми идеология шырмауынан құтқаруға, бүгінгі саяси идеологияның, иннова-циялық дамудың пәрменді құралына айналуына септесті. Ә.Х.Марғұлан атындағы Археологикалық институты, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты шаңырақ көтерді. КОКП заманында социалистік идея мен құрылыстың жаманын жасырып, жақсысын асырудан әріге бармаған қазақстандық тарихшы ғалымдар енді шығармашылық еркіндіктің артықшыл-ықтарын кәдеге жаратуда. Тарихи санасы кемел қоғам ғана ұлттық қауіпсіздікті барынша нығайтып, әлемдік бәсекеге төтеп бере алатынын қапысыз ұқтық. Осының бастау-бұлағын ашқандардың алдыңғы легінде халқымыздың біртуар ұлы Манаш Қозыбаев бар. Жақсымызды жақсы дей алатын күнге азаттық арқасында жеттік.

1994 жылғы 6 қазан күні өзінің бүгіні мен ертеңін таразылаған мына жолдар жазылған екен:

Жауға шаптым ту байлап,
Жорықта жазып жарамды.
Келемін сермеп семсердей,
Ұшқыр өткір қаламды.
Жауға келем дес бермей,
Қызғыштай қорғап анамды.
Күндері бір күндерде,
Айналайын Отаным,
Есіңе ал Манаш балаңды!

Отаны дана баласын ұмытқан жоқ. Есімін мәңгі есте қалдырып, аялы алақанында тербеп келеді.

Резюме

В статье автор на основе большого фактического материала рассматривает роль и место выдающегося ученого-историка, академика, Манаша Кабашевича Козыбаева в развитии исторической науки Казахстана за годы тоталитарного режима и Независимости республики.

Автор анализирует жизненную позицию ученого, его вклад в объективное исследование и принципиальное освещение «белых пятен» истории Казахстана.

Summary

The author based on a large factual material examines the role and place of the outstanding scientist, historian, academic, Manasha Kabashevicha Kozybayev in the development of historical science in Kazakhstan during the years of totalitarian regime and of the Independence of the Republic.

The author examines the life position of the scientist, his contribution to the objective study of the fundamental light and the "white spots" in the history of Kazakhstan.

THE ACADEMICIAN TULEPBAEV B. A – THE SCIENTIST-HISTORIAN, THE HONOURABLE PROFESSOR OF THE KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY NAMED BY ABAIY

K.R. NESSIPBAEVA – *the doctor of historical sciences, professor,
a chief of World history department KazNPU named by Abai*

The historical science of Kazakhstan endures the difficult period meaning that one behind one masters of a science leave. Among them it is necessary to note Tulepbaeva Bajdabeka of Akhmetovich - the known public figure, the honored worker of a science of Republic Kazakhstan, the corresponding member of Academy of Sciences of the USSR, the academician of NAN PK, the doctor of historical sciences, the honourable professor of the Kazakh national pedagogical university of a name of Abai. With a name of the academician of B. A Tulepbaeva it is connected more than the 50-year-old period of a historical science of Kazakhstan.

Tulepbaev Bajdabek Akhmetovich - outstanding the Kazakh historian, the expert of the broadest outlook to which focus of interest during the different periods of his life such different areas of scientific research as, for example, problems of the theory and practice of noncapitalistic development, theoretical problems of an agrarian policy, socially – economic transformations to agriculture of the Soviet East, the biography state and politicians of Kazakhstan, questions of agrarian transformations in republics of Central Asia, Kazakhstan and the decision of national problems and in foreign countries - hardly probable not in all from them it has brought extremely important contribution in the USSR got.

Variety of its works such, for example, as monographers «the Celebration of Lenin ideas of socialist transformation of agriculture of Central Asia and Kazakhstan», «Socialist agrarian transformations to Central Asia and Kazakhstan», «Realization of the Lenin agrarian policy of party in Republics of Central Asia and Kazakhstan», were included into "gold fund" domestic historical science. For the first time in B. A. Tulepbaev 's fundamental historiographic research has shown all many-sided nature and necessity of studying of agrarian questions of the countries of Central Asia and Kazakhstan. Certainly, not all and not with all told in these works of the academician of B. A. Tulepbaev agreed then will agree today. But it is necessary to recognize: intellectual, its culturological saturation and live interest of the author in judgment of cardinal historical problems impresses. And the questions designated by B. A. Tulepbaev. Questions remain — and, most likely, "questions forever" which in different genres — from historians to philosophers will answer, in process of the development, more and more substantially, deeply, interesting, continuously coming nearer to never achievable True ...

B. A. Tulepbaev lived in difficult and in many respects the difficult period of history of Kazakhstan, nevertheless and during this period it kept advantage and the intellectual independence shown, both in personal scientific creativity, and in behavior in historical community.

B. A. Tulepbaev's all life as and the professor has passed the scientist in conditions of absolute domination "only the true doctrine". Whether there was Tulepbaev B. A the convinced and its consecutive adherent? And if was, how it has affected its scientific creativity? Uneasy questions; and hardly there can be simple answers to them. Undoubtedly, B. A. Tulepbaev well knew, recognized and accepted Marxist philosophy, Marxist political economy, Marxist-Leninist ideology. Productive forces and productive relations, basis and a superstructure (and primacy of an economic system of a society under the relation to all "superlinear" institutes), class struggle as one of defining factors of historical development (in the societies divided into classes), known формационная the scheme of historical process — all these (and others) and categories we can find concepts in its works; also I think, they were at B. A. Tulepbaev. Completely not formal tribute to an official fashion and official ideological installations of that time. To it, definitely, the materialistic understanding of history was peculiar. But it never, I am convinced, didn't accept so-called dogmatic Marxism. To it the given reason acknowledgement is given by its fundamental works and scientific articles.

B. A. Tulepbaev 's scientific researches deserve very attentive analysis. To it has really had the luck to put into practice variety of initial positions at treatment of concrete problems which time and again those years were designated as eclecticism, but actually were defensible expression of a wide sight at history of the people of Central Asia and Kazakhstan, the cultural world of mankind, on its history. As I remember, Badajbek Akhmetovich anywhere didn't write about multifactories of historical process, but, probably, this concept deeply penetrated its scientific essence, therefore it was so is wide and free in a choice of means of research.

In character of Bajdabek Ahmedovich, and in its adherence to a principle to check the theory the facts, observed the historical approach to the studied phenomena. I think, has put in it. On the one hand, in deep internal independence ("spiritual freedom"), Tulepbaeva B. A as person, the person; in any its special "autonomy", I would tell (at all external "вписанности" in "environment"). On the other hand — acquired by it from the university teachers sincere respect, the attentive relation to history and culture of the people in all its infinite variety and the variety, the convinced relation to a historicism principle as defining at studying of social and spiritual history, culture and a life of the people of Central Asia and Kazakhstan.

As Bajdabek Ahmedovich Tulepbaev – the scientist of a new formation successfully combining theoretical and practical activities, valuable qualities of the talented scientist is marked on one of Internet resources «. It is allocated by ability to concentrate the main attention and energy a system of the thoughts on« a direction of the main blow »[1].

Academician B.A.Tulepbaev (in the co-authorship with the spouse) has let out the monography «D.A.Kunaev - outstanding state and the politician» which became significant event in political and historical thought of Kazakhstan. Authors have paid the deserved tribute of memory of D.A.Kunaev as to one of the largest state and politicians of Kazakhstan, fairly and to honesty serving people and the Native land. Academician B.A.Tulepbaev opens the major marks of activity of Dinmuhamed Ahmedovich Kunaev in 60-80 x XX century not only as its contemporary, but also as the active participant of all major events during that historical period of Kazakhstan. If authors of the monography about D.A.Kunaev warmly write that D.A.Kunaeva's name will serve deservedly as a symbol of pride of our people I would like to tell the following. The name of academician B.A.Tulepbaev is for my generation of historians a symbol of faultless service to a historical science of the Kazakh people.

Academician B.A.Tulepbaev has the big merits in preparation of highly skilled scientific shots - historians for our republic. It helped with preparation doctor's and master's theses not to one generation of historians. Last decades academician B.A.Tulepbaev spent the big research work with collective of Institute of history, archeology and ethnography of Ch.Ch.Valihanov. It had friendly, scientific and creative communications with outstanding representatives of intelligency not only Kazakhstan, but also many CIS countries (Russia, Ukraine, etc.).

Life and Badajbeka Ahmetovicha Tulepbaeva creativity is an example of true service to a science. Marking the 90 anniversary from the date of a birth of academician B.A.Tulepbaeva, we with gratitude remember its high qualities as the scientist, the organizer of a science of Kazakhstan and the great friend of the people first of all the post-Soviet territory.

1. <http://www.biografia.kz/famous/2795#ixzz1ZiP2gKwg>

Түйін

Академик Б.А.Тулепбаев есімімен Қазақстанның тарих ғылымының 50-жылдан астам кезеңі байланысты. Тулепбаев Байдабек Ахметұлы – қазақтың белгілі тарихшы ғалымы. Оның еңбектерінің отандық тарих ғылымының «алтын қорына» енуі заңдылық. Б.А.Тулепбаевтың ғылыми зерттеулері ыждағатты зерттеулерді қажет етеді. Академиктің республикамыз үшін жоғары дәрежелі ғалым тарихшы кадрларды дайындаудағы еңбегі ерекше.

Резюме

С именем академика Тулепбаева Б.А. связан более чем 50-летний период исторической науки Казахстана. Тулепбаев Байдабек Ахметович - выдающийся казахский историк, специалист широчайшего кругозора. Он внес чрезвычайно важный вклад. Целый ряд его работ заслуженно вошли в "золотой фонд" отечественной исторической науки. Научные исследования Тулепбаева Б.А. заслуживают очень внимательного анализа. Академик Б.А.Тулепбаев имеет большие заслуги в подготовке высококвалифицированных научных кадров - историков для нашей республики.

ТҰРАР ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН СТУДЕНТТЕРІ

О.М. ҚОҢЫРАТБАЕВ - *т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Магистратура және PhD докторантура институтының Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасының доценті*

Ата-анасынан ерте айырылған Тұрардың (анасы қайтыс болғанда екі жаста болған Тұрар туған шешесі - Қалипаны мүлдем білмеген, ал халыққа тізесі батқан болысты атып өлтіріп, ит жеккенге айдалған әкесі Рысқұлдан он жасында тірідей айырылған ол қарындасы Түйметай екеуі Меркіде, өгей шешесі - Избайшаның қолында өседі) білім алуы өте қиын болғаны белгілі[1]. Құрбылары сияқты білім алу Тұрардың бала күнгі арманы болды. «Оқуға барғанша етігім тозып қалады» деп қауіптенген бала Тұрар шілденің аптабында етігін мой-нына асып, Аспара байлары мен кулактарының малын бағады.

Баланың алғырлығын аңғарған әкесінің інісі Молдабек тиын-тебен жиыстырып, Тұрарды Меркідегі орыс-түздік мектебіне береді. 1906-1910 жылдары Тұрар осы мектепте оқып, сауатын ашады. 1910-1914 жылдары Тұрар Пішпектегі I разрядты ауыл шаруашылық училищесінде оқиды. Оқумен қатар қырғыз манаптарына жалданып қара жұмыстар атқарады. 1914 жылы күзде Т.Рысқұлов білімін жетілдіру үшін Самара қаласындағы II разрядты ауыл шаруашылық училищесіне түсуге әрекеттенеді, бірақ 250 талапкердің ішінде Түркістаннан келген жалғыз қазақ баласы болса да, училище директоры «бұратана», «номад», «оған ауыл шаруашылығы білімі керегі жоқ» деп кемсітіп, оқуға қабылдаудан бас тартады. Самарадан оралған Тұрар 1915 жылдың жаз айларына дейін Түлкібастағы туыстарын паналайды.

Бұл тұста Жетісу темір жолының Арыс-Әулиеата бөлігі салынып жатқан болатын. 1915 жылы жазда темір жолдың Түлкібас бөлімшесін салдырып жатқан инженер Мұхамеджан Тынышпаев таяу маңда Рысқұлдың талантты баласы Тұрардың жүргенін естіп, шақыртып алады. Тұрардың жағдайымен танысып, жас жігіттің ақыл-ойына, білімі мен қарымына көңілі толған Мұхамеджан оның қайткенде де оқуды жалғастыру туралы тілегін қызу қолдайды. Тұрардың Ташкентте ашылған педагогикалық институтқа оқуға түсуі үшін өз қалтасынан қаржы беріп, аттандырады[2]. Тұрар Мұхамеджан ағасының бұл жақсылығын жадында сақтап, аға өнегесі бойынша ірі қызметте жүрген кейінгі жылдарда қазақ балаларының білім алуына көмектесуді өзінің өмірлік парызына айналдырды.

1915 жылы күзде Тұрар Ташкент педагогикалық институтына оқуға түсуге талпынады, бірақ институт директоры Ресей империясының заңы бойынша оқуға тек христиан дінін-дегілер ғана қабылданатынын айтып, жолатпайды. Тұрар Түркістан өлкесіндегі оқу орындарын бақылайтын инспектор Соловьевке арызданғанымен де, ештеңе шығара алмайды. Тұрар Соловьевті «шовинистік ниетпен бұратана қазақ балаларының білім алуына кедергі келтіріп отырсың» айыптайды. Сол үшін түрмеге түсе жаздап, эзер құтылады. Күн көру үшін Ташкент маңындағы Красноводск ауыл шаруашылық тәжірибе станциясында бір жылдай бағбан болып жалданып жұмыс істейді. Түрліше әдебиеттермен өз бетінше танысып, газеттерден бірінші дүние жүзілік соғысты бақылап отырады. Түркістан өлкесінің отарлық жағдайын, қазақтардың әлеуметтік ахуалын зерттей бастайды. Жұмыстан босаған уақытта Ташкент қаласындағы ерлер гимназиясында сырттай оқып, 2-разрядты ерікті тыңдаушы куәлігін алады [3].

1916 жылы 25 маусымда патша өкіметінің майдандағы қара жұмыстарға 19-43 жас аралығындағы бұратаналардан жұмысшы алу туралы жарлығы шығады[4]. Оқуды армандап жүргенде қара жұмысқа алынатындар тізіміне ілініп кету қаупі төнген Тұрар Меркіге аттанып, көтерілісшілердің идеялық басшыларының біріне айналады[5]. Меркі көтерілісі жеңіліс тапқан соң, жазалаушы бөлімдерден құтылып шыққан Тұрар 1916 жылдың қыркүйегінде Ташкент Мұғалімдер институтының директорына оқуға түскісі келетіні туралы өтініш жазып, Меркі орыс-түздік мектебі мен Пішпек ауыл шаруашылығы училищесінің куәлігін, мақтау қағаздары мен фотокарточкасын тапсырады. Қалайда оқуға түсу үшін Тұрар Петербургқа, Ресей империясының Оқу министріне хат жолдайды. Тұрарға бұл жолы қабылдау емтихандарын тапсыруға рұқсат беріледі[6]. Барлық емтихандарды ойдағыдай тапсырған Тұрар оқуға қабылданады. Бірақ жоқшылық Тұрардың бар ынта-жігерімен оқуына жол бермеді, қара жұмыста жалданып тапқан қаражаты пәтер ақысынан артылмайды. Күндіз оқуда, кешке

жұмыста жүрген ол қаражаттан қатты қиналады. Амалы таусылған Тұрар 19 қазанда институтының директорына өтініш жазады. Өтініш хатында Тұрар өзінің әке-шешесі де, жанашыр ағайын-туысы жоқ панасыз жетім екенін, қаржыдан қатты қиналып жүргенін, қыс түсіп келе жатуына байланысты кебіс, көрпе, іш киім, оқу құралдарын алуға мұқтаждығын айтып, мүмкіндігінше ақшалай көмек беруін сұрайды[7]. Мұғалімдер институ-тының директоры 24 қазанда Тұрарды педагогикалық кеңеске шақыртып, 70 рубль әлеуметтік көмек беру туралы қаулы шығартады [8]. Бірақ революциялық дүрбелең уақытта Тұрар Ташкент Мұғалімдер институтын аяқтай алмай, екі курсты тәмамдады деген анықтама қағазға ғана қол жеткізеді.

Тұрармен қатар аталған оқу орнында басқа да қазақ жастары оқығаны белгілі, олар заманына қарай өз орталарында «ақ жағалылар» мен «қара табандар» болып жіктелетін. Қазақтың әлеуметтік үстем табынан шыққан «ақ жағалылар», яғни сұлтан-төрелердің, бай-болыстардың, фабриканттар мен саудагерлердің балалары өздерінше топ құрып, кедей ортадан шыққан «қара табандарды» маңайларына жолатпайтын. Тұлдыр жетім Тұрардың жағдайы кедей болса да арқа сүйер әке-шешесі, ағайын-туыстары бар «қара табандардан» да төмен болғаны айтпаса да түсінікті!

Дипломға қол жеткізе алмаған Тұрар оны ойлап ешқашан қайғырған емес, ол табиғи талантының арқасында дипломсыз-ақ туған халқына қалқысыз қызмет етудің ғажайып үлгісін көрсетті. 24 жасар Тұрардың 1918 жылы Аштықпен күресетін Орталық Комиссия құрып, сан миллиондаған аш-жалаңаш түркістандықтарды ажал тырнағынан арашалап алуы, 1919 жылы Мұсылман Бюросын ұйымдастырып, революциядан кейінгі екі жыл ішінде Түркістанды билеп-төстеп келген орыс большевиктерінің шовинистік тобын талқандауы, 1920 жылы «Тұтас Түркістан» идеясын көтеріп, Кремль көсемдерімен тайталасуы ерлікке тең қызмет еді. Тұрар бұқара халықты жаппай сауаттандырмай, талантты жастарға жоғары білім беріп, озық мамандықтарды игермей теңдікке жету мүмкін емесін тез түсінеді. Жастарды оқыту - Тұрардың сүйікті ісіне айналады.

1919 жылы құрылған Мұсылман Бюросының төрағасы ретінде Тұрардың бірінші кезекте қолға алған ісі – түркі-мұсылман жастарын оқыту болды. Тұрардың ұйымдастыруымен мұсылмандар арасынан басқару аппараты мен кеңес мекемелеріне мамандар даярлау мақсатымен Мұсбюро жанынан Ұйымдастыру-үгіт курсы ашылады. Курс тыңдаушыларына арналған бағдарламаны Тұрар даярлайды. Бағдарлама бойынша тыңдаушылардың мынандай бағыттарда білім алып, мамандануы көзделді: конституция негіздері; экономикалық өмірдің негіздері; кооперация; кәсіподақ қозғалысы; мемлекеттік басқарудың түрлері; ұлт мәселесі; орыс тілі; түркі тілдері; іс жүргізу мен есеп-қисап; география; түркістантану; армия және әскери құрылыс және т.б.[9]. Курс бағдарламасы қоғамдық-саяси және экономикалық өмірдің көптеген қырларын қамтыған. Кейбір пәндер қазіргі таңда да өз мәнін жоя қоймаған, мысалы: «түркістантану», «түркі тілдері», «әскери құрылыс», «ұлт мәселесі», «кооперация», «мемлекеттік басқарудың түрлері мен әдістері» және т.б. Курсқа әр қабылдау кезінде 100 адамнан оқыды, оқуға негізінен РКП (б) мүшелері мен кәсіподақ мүшелері қабылданды. Тыңдаушыларға қойылар талап қатаң болды, оған жасы 18-ге толған, бұрын қылмысты болмаған, түркі тілдерінде сауатты, курста оқилатын міндетті пәндерді оқып-үйренуге қабілеті бар жергілікті халық өкілдері алынды. Материалдық жағынан курс тыңдаушылары қызыл әскерлермен теңестірілді. Тыңдаушылардың отбасы қызыл әскер отбасы сияқты Әлеуметтік қамсыздандыру комиссариатының есебінен қамсыздандырылды. Дәрістер түркі тілдерінде оқытылды, ал мамандар жетіспеген пәндер орыс тілінде жүргізіліп, міндетті түрде тәржімеленетін. Курстың барлық шығынын Білім беру халық комиссариаты көтеріп, тәрбие ісіне Мұсбюро жауап берді [10]. Мұсбюро жанындағы Ұйымдастыру-үгіт курсы Түркістанда түрліше салалар бойынша білікті мамандар даярлауға зор ықпал етті. Курсты бітірушілер қабілеті мен біліміне қарай кеңес, партия қызметіне, үкімет мекемелері мен комиссариат-тарға, Қызыл Армия бөлімдеріне жіберілді. Олардың арасынан кейінірек ірі қоғам қайраткер-лері, ғылыми қызметкерлер, әскери мамандар өсіп жетілді.

Т.Рысқұлов республиканы билеп-төстеп отырған орыс большевиктерімен күрес барысында мұсылман зиялыларын мемлекеттік басқару мекемелеріне қызметке тарту мәселесімен қызу

айналысады. 1919 жылы 23 маусымда жоғары, орта және төмен білімі бар мұсылман зиялыларының міндетті түрде Мұсбюроға келіп тіркелуін талап еткен бұйрық жарияланады [11]. 1919 жылы 23 шілдеде Т.Рысқұлов Түрікаткомға орыс мектептерін бітірген жоғары, орта, төменгі және мұсылманша жоғары және орта білімі бар мұсылман интеллектуалды күштерінің тізімін жасау туралы бұйрық жариялатып, мұсылман жастарын республика мен федерация жоғарғы оқу орындарында оқытудың жоспарын жасайды [12].

1920 жылы Т.Рысқұлов Түрікатком төрағасы болып сайланғанан кейін Түркістанда жоғары және орта арнайы оқу орындарының ашылуына үлкен ықпал жасайды. Т.Рысқұлов студент-тер мәселесімен 1921-1922 жылдары, яғни РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатында қызмет атқарған кезде де қызу айналысады. Т.Рысқұлов аталған комиссариатта алдымен коллегия мүшесі, 1922 жылдың тамыз айының ортасынан бастап комиссардың орынбасары болып істеді. Комиссариатта Т.Рысқұлов жалпы басшылықпен қатар, Мәскеу мен Петроградтағы жоғарғы оқу орындарының қызметін үйлестіріп отырады. Петроградтағы Шығыстың тірі тілдерінің Орталық институты, Петроград және Мәскеу Шығыстану институттарының басқармасы Т.Рысқұловқа бағынды. Т.Рысқұлов 1922 жылы қыркүйекте Мәскеудегі Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университеті жанынан Жұмысшы факультетін аштырады, осы оқу орнында өзі де дәріс оқиды [13].

Т.Рысқұлов 1922-1923 оқу жылында Мәскеу Шығыстану институтының Қабылдау комиссиясының төрағасы болды [14]. 1922 жылы 11 қыркүйекте РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының коллегиясы Мәскеу мен Петроград Шығыстану институттарының стипендиясын бөлу мәселесін талқылайды. Мәжілісте Т.Рысқұлов өзінің Мәскеу Шығыстану институтының Қабылдау комиссиясының төрағасы екенін пайдалана отырып, оқуға түркі-мұсылман жастарының көптеп қабылдануына күш салады. Оқу-білімнен артта қалған аймақтардың бірі ретінде – Түркістан жастарын жеңілдетілген шарттармен алғашқы кезекте қабылдаудың және оларға мүмкіндігінше көбірек орын бөлудің маңыздылығын дәлелдеп сөйлейді. Т.Рысқұлов коллегия мүшелерін өз пікіріне көндіріп, 1922-1923 оқу жылында Мәскеу мен Петроград Шығыстану институттарынан Түркістан жастары үшін 16 орын алуға қол жеткізеді [15]. Мәжілістен кейін Т.Рысқұлов Ташкент қаласына шұғыл жеделхат жолдап, республика басшыларынан тез арада талантты түркі жастарын Мәскеу мен Петроградқа аттандыруды талап етеді: «Сіздерге Мәскеу Шығыстану институтына он екі орын (12), ал Петроград институтына төрт (4) орын берілді. Азды-көпті даярлығы бар жергілікті жастарды тез арада аттандырыңыздар. РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссарының орынбасары Т.Рысқұлов. 11.IX.1922г.» [16]. Осылайша, Т.Рысқұловтың күш салуымен 1922-1923 оқу жылында Мәскеу Шығыстану институтына қабылданған 250 студенттің 12-і түркістандықтар болды. 1922 жылы Т.Рысқұлов небәрі 28 жаста еді, ал Тұрардың көмегімен оқуға түскен түркістандықтардың да жастары осы шамалас болатын. Тұрардың көмегімен оқып келген жастар елді өнер мен білімге сүйреді. Т.Рысқұлов комиссариат комиссиясын басқарып, 1922 жылы Мәскеу Шығыстану институтының 250 студентіне арнайы жатақхана ашып береді [17].

1922-1924 жылдары Т.Рысқұловтың Түркістан Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы болғаны белгілі. Үкімет басшысы ретінде Т.Рысқұловтың көп көңіл бөлген мәселесінің бірі – оқу-ағарту саласы мен студенттер мәселесі болды. Түркістанда сауатсыздықты жоймай халық шаруашылығын қалпына келтіріп, өркендету мүмкін емес еді. 1922 жылы желтоқсан айының басында өткен Түркістан кеңестерінің XI сиезінде баяндама жасаған Т.Рысқұлов халық ағарту ісіне мемлекеттік бюджеттің 30 пайызын, жергілікті бюджеттердің 24 пайызын бөлу туралы шешім шығартады [18]. Мұндай көлемдегі қаржы одан кейінгі онжылдықтардың бірде-бірінде бөлінген емес. Республикада жалпы білім беретін мектептер мен мектеп жасына дейінгі мекемелерді, кәсіптік-техникалық оқу орындары мен жоғары оқу орындарын дамытудың жоспары әзірленді. Негізгі күш сауатсыздықты жою мәселесіне жұмылдырылды. Т.Рысқұлов ең алдымен жұмысшылар мен шаруалардың балаларын оқыту мәселесін өрістетті. 1923 жылы республикадағы мектеп оқушыларының 90 пайызы қарапайым жұмысшылар мен шаруалардың балалары болды, сол жылы республикада 1032 түрліше мектептер жұмыс істеді. Оларда 85912 оқушы оқыды. 1923 жылы Түркістанның қала халқының 32,5 пайызы сауаттылыққа үйренді, ал бұл көрсеткіш 1920 жылы 27,5 пайыз болатын

[19]. Т.Рысқұлов басқарған Түркістан үкіметі ауыл мектептерін дамытуға маңыз беріп, ауыл мұғалімдерін даярлауды қарқынды жүргізді. 1923 жылы республикада 6 оқу-ағарту институттары, оның 1-еуі әйелдер институты, жұмыс істеді. Оларда 1500 студент білім алды. Ал, 1924 жылы республикада 7 педагогикалық және 11 ауыл шаруашылық училищелері болды. Оларда 1523 студент оқыды. Түркістан үкіметінің күш салуымен студенттердің ұлттық құрамы бірте-бірте жергілікті халықтың пайдасына қарай өзгеріп отырды. Мысалы, 7 педагогикалық, 11 ауыл шаруашылық училищелерінің 1523 студентінің ұлттық құрамы мынадай болды: 494 өзбек, 334 қазақ, 252 еуропалық халықтардың өкілдері, 106 түрікмен, 62 тәжік және т. б. [20]. 1923 жылы Орта Азия университетінде 214 студент оқыды [21]. 1924 жылы Ташкент Мемлекеттік университетінің 6 факультетінде 2353 студент, сондай-ақ Шығыс, Қазақ, Өлкелік Өзбек, Түркі-татар, Түздік-еврей және Өлкелік Өзбек әйелдер институтында тағы да 755 студент оқыды [22].

1923 жылы 22 маусымда Т.Рысқұловтың төрағалық етуімен өткен Халық Комиссарлар Кеңесінің мәжілісі республикадағы ауыл шаруашылығы мектептерінің жағдайы талқылайды. 1923 жылы жазда республикада барлығы 6 ауыл шаруашылығы мектептері (оның 3-еуі Жетісуда, бір-бірден Сырдария, Самарқанд, Түрікмен облыстарында) болды. Оларда 61 мұғалім сабақ беріп, 497 студент оқыды [23]. Ауыл шаруашылығы мектептерінің маңызы туралы Т.Рысқұлов былай дейді: «Мен ауыл шаруашылық мектептері біз үшін аса маңызды мәселе деп ойлаймын. Егер мәдени-ағарту ісін жақсартқымыз келсе, онда техникалық, оның ішінде ауыл шаруашылық біліміне ерекше көңіл бөлуіміз қажет... Мен Жетісу облысындағы ауыл шаруашылығы мектептерінің жағдайын жақсы білем, олардың қарамағында жеткілікті көлемде мал, ірі жер бөліктері, бау-бақша, егістік және т.б. бар. Олардан алынған табыс аталған мектептерді қамтамасыз етуге жұмсалады» [24].

Т.Рысқұлов 1923 жылы 11 қарашада республикадағы оқу-ағарту саясаты туралы кеңейтілген мәжіліс ұйымдастырады. Мәжіліске Түрікаткомның, ТКП Орталық Комитетінің, Түркістан кәсіподақ ұйымының оқу-ағарту ісіне қатысты мүшелері, сауат ашу мектептерінің меңгерушілері, жоғарғы оқу орындарының ректорлары, жеке меншіктегі мәдени-ағарту мекемелерінің басшылары және барлық талапкерлер шақырылды. Мәжілісте республикадағы оқу-ағарту ісіне көмектесу және арнайы мәдени-ағарту қаржы қорын құру мәселелері талқыланады. «Жергілікті халық, – дейді Т.Рысқұлов, – шаруашылық пен саяси құрылыстың өзгеруіне байланысты сауатсыздықты жоймай мәдени құрылыстың мүмкін еместігін түсініп, оқу-ағарту ісіне ден қоя бастады... Оқу-ағарту институттарында оқу ісінің жағдайы талапқа сай емес. Қажетті қаражаттың тапшылығына байланысты баспалар ауыл мектептерінің кітапқа деген қажеттілігін өтей алмай отыр» [25]. Т.Рысқұлов мектеп жүйесін кең түрде дамытуға қаражаттың жетіспеушілігі қол байлау болып отырғандығын, сондықтан да бар мүмкіндікті пайдаланып мәдени күштерді ұйымдастыру және арнайы қаражат қорын құру қажеттігін атап көрсетеді. Федерациялық ұйымдар тарапынан қаржылай көмектің болатынын, бірақ бұл істе бүкіл халықтың қолдауынсыз алға жылжыту мүмкін еместігін баяндады. «Бүкіл халықтың кең түрде көмегі қажет. Бұл іске шаруашылық ұйымдарын тартып, олар әр жеке мектепті қамқорлыққа алуы қажет... Бұл істе шұғыл шараларды іске асыру қажет. Осы мақсатта Оқу-ағарту ісіне көмектесетін бюро құру жоспарланып отыр» [26]. Т.Рысқұловтың жетекшілігімен Түркістан үкіметі сауатсыздықты жою мәселесін қырағы бақылауға алады. Үкімет республикада жастар арасындағы сауатсыздықты жоюдың соңғы мерзімі ретінде 1924 жылғы 1 мамырды белгіледі [27]. 1923 жылы күзде Түркістанда сауатсыздықты жою мектеп-терінің саны үздіксіз өсіп, 1 қазанда 214, 1 қарашада 235, 1 желтоқсанда 317, 1 ақпанда 367-ге жетті [28].

Республикада сауатсыздықты жою, бастауыш, орта және жоғарғы білім беруді өркендету үшін осы салаларға тікелей басшылық жасап, көмектесетін ұйымдар мен мекемелердің қызметін үйлестіру мақсатында Т.Рысқұлов 1923 жылы 23 қарашада үкімет мәжілісінде Халық ағарту ісіне көмектесу бюросын құру туралы баяндама жасайды [29]. Бюроның басшылығын Т.Рысқұлов өз қолына алады. Бюро төралқасына А.Рахымбаев, Н.Айтақов, А.Серғазиев кіргізілді, ал мүшелігіне: қазақтардан – Аралбаев, оған кандидат ретінде – Көшербаев, өзбектерден – Ахунов, оған кандидат ретінде – Мунауар Қары, түрікмендерден — Сахатмұратов, оған кандидат ретінде – Иомудский енгізілді [30]. Бюроның жанынан мәдени-

ағарту қоғамдары мен ұлттық ұйымдардың өкілдері кірген Мәдени кеңес ұйымдас-тырылады. 1923 жылы 10 желтоқсанда Т.Рысқұлов Халық ағарту ісіне көмектесу бюросының жанындағы Мәдени кеңестің кеңейтілген мәжілісін өткізіп, оның төралқасына Х.Досмұхамедовты, Бродскийді, Мунауар Қарыны, Келдиев және Севастьяновты кіргізеді[31]. 1923 жылы 18 желтоқсанда Халық ағарту ісіне көмектесу бюросы мен Мәдени кеңестің біріккен мәжілісінде Мәдени кеңестің алдында тұрған міндеттер талқыланып, оған мерзімді баспасөзде мынадай тақырыптарға мақалалар жариялау тапсырылды, атап айтқанда: ескі және жаңа мектептердің арасындағы айырмашылық; халық ағарту ісі және елдің экономикасы; техникалық білім және өнеркәсіп; білім және бостандық; жеке ынтаның рөлі; мұғалім және мектеп; оқулық және мектеп; мектеп және көшпелілердің міндеттері; мектеп және дехкандардың міндеттері; мектеп және «Қосшы» одағының міндеттері; мектеп және интеллигенция; мектеп және жергілікті билік орындарының міндеттері және т.б. [32]. Т.Рысқұловтың басшылығымен жұмыс жасаған Халық ағарту ісіне көмектесу бюросы мен Мәдени кеңес республикада оқу-ағарту ісінің жедел өрістеуіне, сауатсыздықты жоюға зор ықпал жасады. Бюро мен кеңестің құрамында көптеген білікті мамандар жұмыс істеді.

Т.Рысқұлов Түркістанның экономикасына білікті мамандар даярлау үшін студенттер ісіне көп көңіл бөлді. Республика халық шаруашылығының түрліше салалары үшін техникалық мамандар жетіспейтін. Техникалық білімді қажет ететін салаларда жергілікті халық өкілдері тым аз еді. Т.Рысқұлов үкімет төрағасы ретінде республикада техникалық арнаулы оқу орындарын ашып, жергілікті студенттерді көптеп қабылдауға күш салды. 1922 жылдың басында республикадағы 32 техникалық және техника-экономикалық арнаулы оқу орындарындағы 3170 оқушының небәрі 200-і ғана жергілікті халықтардың өкілдері болатын. Осы кемшіліктің орнын толтыру үшін Т.Рысқұлов 1922 жылдың соңы мен 1923 жылы стационарлы оқу орындарының жанынан арнайы мектептер мен курстар ашады. 1923-1924 оқу жылында Түркістанның жергілікті халқы үшін 150 орындық кооперативтік, 100 орындық шаруашылығы мамандығы бойынша, Халық шаруашылығының Орталық Кеңесі жанынан 100 орындық, Орталық Есептеу басқармасы жанынан 50 орындық, Мақта комитеті жанынан 100 орындық курстар ұйымдастырады[33]. 1923 жылы республикасының орта дәрежелі техникалық оқу орындары мен курстары белгіленген мөлшерден 1370 адамды артық даярлап шықты. Сондай-ақ, республиканың 19 фабрика-зауыт мектептерінде оқыған 1400 оқушының 700-ден астамы, яғни тең жартысы жергілікті халықтардың жастары болды. Олар түрліше техникалық мамандықтарды, атап айтқанда: токарь, слесарь, фрезеровщик, машинист, электрик, шофер және тағы басқа мамандықтарды игерді. Аталған курстар мен техни-кумдарда техникалық біліммен қатар, жалпы білім де берілді. Бұл оқу орындарының оқушылары әскери білімді де игерді, оқу мерзімі аяқталған соң оларға кіші әскери коман-дирлік атақ берілді [34].

Т.Рысқұлов басқарған Түркістан үкіметі жоғарғы оқу орындарын оқытушылармен, арнайы әдебиетпен, оқу құрал-жабдықтарымен қамтамасыз ету үшін үлкен күш-жігер жұмсады. Оқу орындарының материалдық-техникалық базасы жақсара түсті. Объективті қиыншылықтарға карамай-ақ, жоғарғы оқу орындары республиканың халық шаруашылығы үшін аса қажетті мамандар даярлап шығарды. Түркістанның үздік түлектері федерацияның беделді жоғары оқу орындарына жіберіліп, білімдерінің көтерулеріне жағдай жасалды. Білікті мамандар даярлау ісінде Т.Рысқұлов үкіметі республиканың өз оқу орындарын да, федерациялық, тіпті шет елдік білім ошақтарын да тиімді пайдалауға тырысты. Түркістанның талантты студенттерін федерацияның іргелі университеттері мен шет ел оқу орындарына жіберу жақсы жолға қойылды. Т.Рысқұлов федерацияның орталық қалаларындағы және шет елдерде оқып жүрген түркістандық студенттерге бар жәрдемін жасауға тырысты. Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы ретінде ол студенттердің әлеуметтік жағдайына қатысты туындаған мәселелерді бірінші кезекте шешіп отырды. Кеңестер Одағының аса ауыр экономикалық ахуалы студенттердің әлеуметтік жағдайына қатты әсер етті. 1923 жылы қыста әлеуметтік қиыншылыққа ұшыраған Мәскеудегі түркістандық студенттер Тұрарға шағым хат жолдайды [35]. Т.Рысқұлов ақпан айында үкіметтің арнайы қаулысымен Мәскеу қаласында оқып жүрген, әлеуметтік көмекке мұқтаж 350 студенттің 150-не (90-ы жергілікті халықтардың, 60-ы басқа

ұлттардың студенттері) стипендия тағайындайды. Стипендияның көлемін Мәскеудегі өкілеттік қызметкерінің 12-ші дәрежелі жалақысымен теңестіреді [36].

1923 жылы шілдеде үкімет Германияда оқып жатқан Түркістан студенттеріне стипендия тағайындау мәселесін талқылайды. Студенттері Германияда оқып жатқан комиссариаттар мен шаруашылық ұйымдары оларға ақшалай көмектесіп отыруға міндеттеніледі. Халық Комиссарлар Кеңесі жанынан «Шет елдердегі, федерацияның орталық жоғары оқу орындарындағы және республикадағы студенттерге көмектесетін қор» құру туралы шешім қабылданады [37]. 1923 жылы тамыз айында Германиядағы түркістандық студенттердің жағдайымен танысып қайту мақсатыда Т.Рысқұловтың жетекшілігімен үкімет делегациясы ұйымдастырылады. Т.Рысқұлов Мәскеуде Түркістанға қатысты маңызды мәселелерді шешіп, қыркүйек айының 13-не Германияға аттанады. Т.Рысқұлов Германиядан 1923 жылы 22 қазанда оралған [38]. 1923 жылы 30 қазанда Т.Рысқұлов Халық Комиссарлар Кеңесіне Германия сапары туралы есеп береді. Мәжіліс Т.Рысқұловтың студенттердің жағдайы туралы баяндамасын мақұлдайды. Т.Рысқұлов «Шет елдегі студенттер ісі бойынша уақытша бюроның» жобасын бекітеді. Аталған бюроның төрағасы болып Берлинде оқып жатқан Ғ.Бірімжановты тағайындайды, ал мүшелігіне Идрисовты және Германиядағы студенттердің екі өкілін кіргізеді. Мәжілісте Т.Рысқұлов КСРО-ның Берлиндегі тұрақты өкілдігінің құрамында Орта Азия республикаларының сауда және студенттер ісі бойынша өкілі болуы туралы ұсыныс білдірді [39].

Түркістан үшін шет елдерде білікті мамандар даярлаудың маңыздылығын насихаттау мақсатымен Т.Рысқұлов республикалық баспасөзде Германиядағы Орта Азия студенттерінің жағдайы туралы үлкен мақала жариялайды [40]. Германияда бұл кезде 11 түркістандық (7-і өзбек, 4-і қазақ), 47 бұқаралық (35-і өзбек, 8-і татар, 5-і түрікмен, 1-еврей), барлығы 58 студент оқиды. Студенттердің әлеуметтік тегі, жасы, білімі де әр түрлі еді. Олардың арасында түркістандық студенттердің жасы мен білім деңгейі бұқаралықтармен салыстырғанда әлдеқайда жоғары болатын. Бұқаралық студенттердің көбі жас, төменгі дәрежелі мектеп-тердің шәкірттері болса, ал түркістандықтар ой тоқтатқан, көбі республиканың жоғары және орта арнаулы оқу орындарынан іріктелінген студенттер еді. Түркістандық студенттердің барлығында, дейді Т.Рысқұлов мақаласында, бір ғана, яғни «Отанға оралып, туған халқы мен мемлекетінің мүддесі үшін өз білімдерін табыспен қолдану үшін барынша тыңғылықты білім алу» мақсаты бар. Олар игеріп жатқан мамандықтар Түркістан үшін аса пайдалы мамандықтар болып табылады. Мақаласында Т.Рысқұлов Түркістан мен Бұқара студенттерінің Германияда қай қалада, қай оқу орындарында және қандай мамандықтар бойынша оқып жатқанына егжей-тегжейлі тоқталған. 4 өзбек студенті техникалық академияда, 2 қазақ ауыл шаруашылығы академиясында, 2 қазақ Растенбург қаласындағы тері өңдеу зауытында практикада, 2 өзбек гимназия мен университеттің медицина факультетінде оқиды. Ал, бұқаралық 7 студент Берлин университетінің медицина, философия, саяси экономикалық, құрылыс, электротехникалық, машина жасау және ауыл шаруашылығы факультеттерінде оқиды, олардың біреуі биыл Дрезден қаласындағы Жоғары техникалық мектептің машина бөлімшесіне түседі. Тағы бір студент қыздар институтында жүр. Куслин, Белбад және Дрезден қалаларындағы мемлекеттік педагогикалық оқу орындарында 19 бала оқиды. Веденгаузен мен Гельмштадт қалаларындағы ауыл шаруашылығы мектептерінде 5 студент, Фрейбург қаласындағы тері өңдеу мектебінде 2 студент, Лейпциг қаласындағы баспа-типография мектебінде 2 студент, Брауншвейг қаласында дәріхана ісі бойынша 1 студент, машина жасау фабрикаларында 6 студент, орта дәрежелі мектептерде екі студент оқыса, ал бір бала Хермсдорфе қаласындағы жетімдер үйінде тәрбиеленуде. Бұл оқу орындарында білім теориялық сабақтардан гөрі, тікелей практикалық жұмыстар кезінде беріледі. Неміс тілін тезірек үйрену мақсатында студенттердің барлығы жұмысшылардың отбасыларына бөлініп жіберілген.

Т.Рысқұлов барған кезде студенттердің жағдайы ауыр болатын. Олар Берлиндегі КСРО өкілдігімен байланыспай, елден хат-хабар, газет, кітап ала алмай жүрген еді. Студенттер арасында олардың жағдайын тиісті ұйымдарға жеткізіп отыратын бірде-бір ұйым болмаған. «Ең алдымен, - дейді Т.Рысқұлов, - студенттердің жалпы жиналысын ұйымдастырып, қордаланған мәселелерді талқылауға, КСРО мен Түркістанның жағдайы туралы баяндама жасап, студенттердің міндеттерін белгілеуге, студенттердің КСРО елшілігі мен сауда қызметкерлерімен жалпы жиналысын ұйымдастыруға тура келді. Студенттер Татар Республикасының үш жылдық мерей тойына арналған кешке қатынасты. Студенттердің елшілікпен қарым-қатынасына ұйымдық сипат беріп, бақылауды күшейту үшін түркістандық-бұқаралық студенттердің біріккен уақытша бюросы құрылды... Бұл біріккен бюродан басқа студенттер өздерінің арасынан тағы да кіші бюролар ұйымдастырды. Біріккен бюро оқу ісіне, шаруашылық істеріне бақылау жасайды, бүкіл студент қауымының атынан КСРО ұйымдарымен, өкілетті өкілдіктермен және Германияның оқу-ағарту ұйымдарымен байланыс жасап отырады».

Т.Рысқұлов Берлиндегі КСРО елшілігін Түркістан студенттерін мерзімді басылыммен, кітаптармен және мүмкіндігінше қаражатпен қамтамасыз етіп отыруға көндірді. Кеңес елшілігіндегі келіссөздерден соң елшілік жанынан Орта Азия республикаларының сауда өкілдігін ашу туралы келісімге қол жеткізеді. Т.Рысқұлов делегация атынан барлық студенттерге бес айлық мөлшерде қосымша стипендия төлейді. «Біздің студенттер Германияда пайдалы іске оқып-үйреніп жатыр, - дейді Т.Рысқұлов мақаласының соңында, - елге қайтып оралған соң, өз білімдерінің арқасында сөз жоқ үлкен пайда келтіреді. Біздің міндетіміз - оларға өз оқуларын толық аяқтауына жағдай жасау үшін мүмкін болған шаралардың барлығын қолдану болып табылады».

1923 жылы күзде Т.Рысқұлов «Германиядағы студенттердің жағдайы туралы ережені» бекітеді. Студенттер мәселесін шешу қолдарынан келмесе де, өсек-аян тарату қолдарынан келетін «пысықтар» Т.Рысқұловтың Германияға жасаған сапары туралы алып-қашпа сөз таратады. Ол Т.Рысқұловтың беделіне қарсы бағытталған қысыр әңгімелер болатын. Сондықтан да, Т.Рысқұлов Германия сапары туралы Кремль алдында есеп беруге мәжбүр болады. Т.Рысқұлов Германиядағы студенттердің әр қайсысына қанша мөлшерде ақшалай көмек берілгені туралы студенттердің қолы қойылған тізімді РКП (б) Орталық Комитетіне тапсырады [41].

Осылайша, жоқшылықтың кесірінен өзі жоғары оқу орнын аяқтай алмай, дипломсыз қалса да, елінің болашағын ойлаған Тұрар жастардың оқып, білім алуына орасан зор еңбек сіңірді. Көлемі жағынан шағын бұл мақаланы біз Тұрардың Түркістан жастарына (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түркімен, тәжік) жасаған қамқорлығын ашып көрсетуге арнадық, ал оның 1926-1937 жылдары РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары кезінде жоғары қызметін пайдаланып мыңдаған түркі-мұсылман студенттерін оқытуы арнайы зерттеудің арқауы болып табылады. Тұрар оқытқан жастар ел экономикасы мен мәдениетін өрге сүйрегені тарихи ақиқат.

1. *ӨРОММ (Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты). Р-86-қ., 1-т., 1525-іс, 4-5-пп; ҚырОММ (Қырғыз Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты). 69-қ., 1-т., 2-іс, 189-190-пп; Рыскулов Т. Из истории революционной борьбе в Казахстане / Революция и национальности. - 1935. - №11. - С.36-46.*

2. *Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Қаңтар 1929 – шілде 1938 жж. Движение Алаш. Январь 1929 – июль 1938 гг. 3-том. 2-кітап. - Алматы: Ел-шежіре, 2007. –110-112-бб.*

3. *ӨРОММ. Р-86-қ., 1-т., 1525-іс, 7- п; 366-қ., 1-т., 29-іс, 1-п.*

4. *Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы) - Грозный 1916-й год: (Сборник документов и материалов). В 2-х томах. Т.1. – Алматы: Қазақстан, 1998. - 13-14-бб.*

5. ӨРОММ. Р-86-қ., 1-т., 1525-іс, 7-8-пп; Рыскулов Т. Восстание в Мерке / Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 году. Сб. восп. и мат. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1937. – С.162-167; Рыскулов Т. Восстание туземцев в 1916 году. / Очерки революционного движения в Средней Азии. Сборник статей: Ф.Ходжаева, Е.Федорова, Т.Рыскулова, С.Гинзбурга. – М.: Издание научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР, 1926. – С.25; Рыскулов Т. Восстание в Средней Азии и Казахстане. В 2-х частях. – Кызыл-Орда: 1927. –124 стр.
6. ӨРОММ. Р-366-қ., 1-т., 29-іс, 1-17-пп.
7. ӨРОММ. Р-366-қ., 1-т., 29-іс, 12-п. / Из заявления студента Турара Рыскулова: «Желая обзавестись, в виду наступающей зимы, одеждой, как-то: калошами, одеялом, нижним бельем, а также учебными пособиями, но, не имея сколько-нибудь денег для приобретения таковых, честь имею просить Вас исходатайствовать, сколько можно, мне денежного пособия, так как у меня нет ни родителей, ни какого-нибудь значительного лица, от которых можно было бы ожидать помощи. 1916 г. 19 октября. Т.Рыскулов».
8. ӨРОММ. Р-366-қ., 1-т., 29-іс, 12-п.
9. ӨРПАМ (Өзбекстан Республикасы Президенті аппаратының мұрағаты). 60-қ.,1-т., 299-іс, 19п.
10. ӨРПАМ. 60-қ., 1-т., 299-іс, 18-18-арт.пп.
11. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 244-іс, 106-п.
12. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 244-іс, 67-п.
13. РФММ (Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағаты). 1318-қ., 1-т., 9-іс, 80-84-пп.
14. РФММ. 1318-қ., 1-т., 17-іс, 34-п.
15. РФММ. 1318-қ., 1-т., 17-іс, 133-п.
16. ӨРОММ. Р-34-қ., 1-т., 1376-іс, 173-п. / Копия телеграммы из Москвы: «Ташкент. Совнарком. Вам предоставлено в Московском институте Востоковедения двенадцать мест, в Петроградском четыре. Срочно командируйте более менее подготовленных местных. Замнаркомнаң РСФСР Т.Рыскулов. 11.IX.1922 г.».
17. РФММ. 1318-қ., 1-т., 17-іс, 134-155-пп.
18. Бюллетени и постановления XI Всетуркестанского съезда Советов от 2 по 6 декабря 1922 г. Бюллетень №4. – Ташкент, 1922. – С. 14.
19. Классовый и профессиональный состав городского населения ТАССР в 1923 г. – Ташкент: ЦСУ Туркеспублики, 1923. – С. 3.
20. Отчет ЦК КПТ за период с VII по VIII съезд, 1923-1924 гг. – Т., 1924. – С. 16.
21. Статистический ежегодник Туркеспублики, 1917-1923 гг. Т.1. – Т., 1924. – С. 96.
22. Очерки истории КПТ (КПТ в период восстановления народного хозяйства (1921-1924 гг.). – Ташкент, 1960. – С.148.
23. ӨРОММ. Р-25-қ., 1-т., 1153-іс, 364-п.
24. ӨРОММ. Р-25-қ., 1-т., 1153-іс, 365-п.
25. Туркестанская правда. – 1923. - №240. – С. 3.
26. Туркестанская правда. – 1923. - №240. – С. 3.
27. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 1367-іс, 55-п.
28. ӨРОММ. Р-39-қ., 2-т., 151-іс, 180-п.
29. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 369-іс, 162-п.
30. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 417-іс, 99-п.
31. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 417-іс, 91-п.
32. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 417-іс, 95-п.
33. Общественные науки в Узбекистане. – 1973. - №3. – С. 35.
34. Общественные науки в Узбекистане. – 1973. - №3. – С. 35.
35. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 324-іс, 2-п.
36. Туркестанская правда. – 1923. - №41.
37. ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 333-іс, 171-172-пп.

38. *ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 795-іс, 59-п.*

39. *ӨРОММ. Р-17-қ., 1-т., 369-іс, 59-п.*

40. *Рыскулов Т. Наши студенты в Германии / Туркестанская правда. – 1923. - №257. - 2 декабря. – С. 2.*

41. *РӘСТММ (Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік мұрағаты). 17-қ., 84-т., 527-іс, 199-п.*

Резюме

В статье на основе новых, ранее не введенных в научный оборот архивных документов разносторонне изучена деятельность видного общественного и государственного деятеля Турара Рыскулова по оказанию помощи туркестанскому студенчеству. Т.Рыскулов, занимая высокие посты - председателя Мусульманского бюро, председателя Центрального Исполнительного Комитета Туркестанской АССР, члена коллегии и заместителя народного комиссара по делам национальностей РСФСР, председателя Совета Народных Комиссаров Туркестанской АССР уделял много внимания проблемам студенчества, своевременному разрешению неотложных вопросов. Также в статье проанализирован опыт, введенный Т.Рыскуловым по обучению молодого поколения в зарубежных университетах.

Summary

In the article on the basis of new, earlier the archival documents not entered into a scientific turn activity visible public and statesman Turar Ryskulov on rendering assistance to Turkestani students is versatile investigated. T.Ryskulov, holding high posts - the chairman of the Muslim bureau, the chairman of the Central Executive Committee Turkestani ASSR, a member of board and the assistant to the national commissioner on affairs of nationalities of RSFSR, the chairman of Council of National Commissioners Turkestani ASSR gave a lot of attention to problems of students, the timely permission of urgent questions. Also in the article the experience entered by T.Ryskulov on training of young generation at foreign universities is analyzed.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

ТҮРКИЯЛЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕУАЗИЯ ГЕОСАЯСАТЫ ЖӘНЕ ЕУАЗИЯШЫЛДЫҚ ИДЕЯЛАРЫ ТУРАЛЫ ШҚІРЛЕРІ

ӘБДУАҚАП ҚАРА - *Мимар Синан көркем өнер университетінің доценті,
тарих ғылымдарының докторы (Түркия)*

Кеңес Одағы 1991 жылы ыдырағаннан және бұрынғы Кеңестік түркі республикалары тәуелсіздіктерін жариялағаннан кейін Түркияда түркі дүниесі деген ұғым пайда болды. Мұндағы мақсат - бұрынғы Кеңестік бес түркі республикасымен Түркияның мәдени, экономикалық және саяси салаларда ынтымақтаса отырып күш біріктіруі еді. Алайда, бұл мақсатты қысқа мерзімде жүзеге асыратын экономикалық және технологиялық күш және мүмкіншіліктердің жеткілікті емес екендігі бірнеше жылдан кейін айқын сезіле бастады. 1950-жылдардан бастап дамыған Еуропа елдерімен одақтасуға бағытталған саяси іс-шараларына қарамастан қаншама жылдар өтсе де Еуропалық одаққа толық мүшелік қабылданбай келе жатқан Түркия үшін туысқан елдермен ынтымақтасу жаңа бір балама саясат сияқты болып көрінді. Дегенмен Түркияны қырғи-қабақ салқын соғыс кезінде Кеңес Одағын өзіне қауіп-қатер санап одаққа мүше елдермен байланысының шектеулі болуы, тіпті ол елдер туралы мамандарының болмауы, атап айтқанда, Кеңес Одағының ыдырауына “дайындықсыз” тап болуы оның бастапқы кезде бұрынғы Кеңестік елдер мен байланыстарын ойдағыдай жолға қоя алмауына себеп болды. Екінші жақтан, Қазақстанның көпвекторлі саясат жүргізуі және 1994 жылы Еуразиялық одақ идеясының Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев тарапынан алғаш рет ортаға салынуы Түркияда да назардан тыс қалған жоқ. Еуразияшылдық туралы пікірлерді Түркияда кейбір саясаткерлер 1996 жылдан бастап тілге тиек ете бастады. Осы бағытта әсіресе Ресейлік саясаткер және ойшыл Александр Дугиннің пікірлерінің 2000-жылдардың басынан бастап Түркияда әсерлі болғаны көзделді. Қазіргі таңда Ресейлік саясаткерлер мен ойшылдарының Еуразияшылдық пікірлері туралы қарама-қайшы пікірлер айтылуда. Мәселен, кейбір зиялылар Еуразияшылдықтың негізінде Ататүріктің идеяларымен қабысатынын, тіпті Ататүріктің өзінің еуразияшыл бағытта болғанын алға тартса, басқалары мұның қате пікір екенін, Ататүріктің ешқашан еуразияшыл болмағанын, оның тек Түркияның тәуелсіздігін жақтаушы лидер болғанын айтуда. Алайда түрік зиялылары мен саясаткерлері арасында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Еуразиялық одақ туралы пікірлерінің өзгеше мәнге ие болып отырғаны да назардан тыс қалмауда. Бірақ біз түрік ғалымдарының Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Еуразиялық одақ туралы пікірлеріне бұл мақалада емес, басқа бір мақаламызда арнайы тоқталуды жөн көріп отырмыз.

Еуразия әлемдік күш күресінің орталығы

Әлемде үстемдік орнатуда жағрапияның орны және маңызын талдаған геосаясат ғылымының пайда болып дамуымен Еуразия құрылығының стратегиялық маңызы ортаға шықты. Осы орайда ағылшын ғалымы Макиндер 1914 жылы жазған еңбегінде Еуразияны өзек аймақ ретінде бағалап Сібір мен Орталық Азияны бақылаған күштердің әлемге билік жүргізе білетінін атап өткенді.

Кейін, атап айтқанда, «қырғи-қабақ салқын соғыс» кезінде Америкалық Спайкмен осы теорияны одан әрі дамытып “шетбелбеу” теориясын шығарды. Оның пікірі бойынша, жоғары аталған өзек аймақты қоршаған территорияларды қолға түсірген, өзек аймаққа билік етеді, өзек аймаққа билік еткен бүкіл әлемге үстемдік етеді деу қорытындылауға болады.

Еуразия аймағының АҚШ үшін маңыздылығын белгілі Америкалық стратег Бржезинский былай деп көрсетуде: “Америка үшін ең маңызды стратегиялық олжа Еуразия. Ғасырлар бойы әлемдік мәселелерді еуразиялық күштер және аймақтық күш үшін бір-бірімен күрескен сондай-ақ жаһандық билікке ие болуға тырысқан еуразиялық қайраткерлер реттеді. Бұдан былай еуразиялық болмаған күш Еуразиядағы үстем күш болып табылады және Американың жаһандық билігі тікелей Еуразия құрылығындағы үстемдігі қанша уақыт және қандай ықпалдығы болатындығына тікелей байланысты”[1]. Міне, осы пікірден нақты байқалғанындай жаһандық биліктің негізгі майданы бұдан былай Еуразия болатын көрінеді.

Түрік ғалымы Сейфеттин Ерол 11 қыркүйектен кейін АҚШ-тың Ауғанстанға орналасуымен басталған түрлі-түсті төңкерістік әрекеттермен нақты бой көрсеткен Еуразия аймағындағы күш күресінің 2008 жылы 8 тамыз күні Ресей мен Грузия арасында басталған соғыспен жаңа бір кезеңге кіргенін айтуда. Оның пікірінше, осы күш күресінің айналасында Еуразияшылдық пікір таластары да күн тәртібіне енді.

АҚШ Еуразияны өзіне олжа ретінде бағаласа Ресей еуразияшылдық идеясын Атланти-калық шабуылдаушылыққа қарсы қорған болатын аса маңызды геосаяси табан тіреу ретінде көруде. Қытай мен Иранда Еуразия бағытында конъюнктуралық мүмкіншіліктерді негізге алған саясаттар қарастыруда.

Сонымен, XIX-XX ғасырларда Ресей патшалығымен Ұлыбритания арасында Орталық Азия жөнінде болған “Үлкен ойыннан” кейін ХХІ ғасырда Еуразия геосаясаты туралы “Жаңа үлкен ойын” басталды.

Осы орайда 44 млрд км² жер аумағымен әлемнің ең ірі құрылығы болып отырған Азияның орта батыс бөлегінде орын тепкен және 3.994.400км² жер аумағымен Азияның 9 пайызын құраған жағрапиялық позициясы, сондай-ақ геосаяси маңызы және энергия көздерімен әлемнің ең маңызды аймағына айналған Орталық Азия мен Кавказ кенет осындай керістік, күрес және бақталастықтың ішіне түсіп кетті [2].

Ерол “Жаһандық күш күресінде Еуразия геосаясаты және түрік Еуразиясы” атты мақаласында атап өтуінше, Еуразияда негізінен алғанда екі күрес бой көрсетуде. Біріншісі, АҚШ-тың аймақтағы мүдделері үшін аймақтық елдермен жүргізген күресі; екіншісі, Еуразиялық елдердің өзара үстемдік және әсер ықпал ету, жетекші болу күресі. Жаһандық гегемониясын осы аймақтағы күш бәсекесіне негіздеген АҚШ тұрғысынан Қытай ең ірі бәсекелік күш болуда және осы орайда Орталық Азия мен Кавказ аймақтары АҚШ тұрғысынан стратегиялық басымдылық ретінде алға шығуда. Екінші жақтан, АҚШ кең тараған ұғым бойынша, Еуразиядағы ресурстарға ие болған күш АҚШ қауіп төндіре біледі. Мәселеге Ресей тұрғысынан қарайтын болсақ, ел тұтастығының сақталуы, жақын елдердегі әсер-ықпалының жалғасуы, энергия көздері және маршруттарындағы салмағының ұласуы, аймақтағы орыс болмасының сақталуы, төңкерістік әрекеттерге жол бермеу сынды тарихи, социопсихологиялық, экономикалық, саяси және стратегиялық тұрғылардан бақылауға алынуға тиіс. Қытай тұрғысынан болса, Еуразияға баратын ең төте және арзан жол болуымен қатар ішкі қауіпсіздік және тұтастық, көбейген энергия зәрулігі, аймақ елдеріне Батыс елдерінің әсер-ықпалын болдырмау және солтүстік басты шекараларының қауіпсіздігі тұрғыларынан стратегиялық құны жоғары болған Орталық Азияда күш күресіне араласып отыр [3].

Түркия және Еуразияшылдық идеясы

Фатих Акгүл Еуразия аймағының Түркия үшін тек әлемдік биліктің негізгі майданы ретінде ғана емес, сонымен қатар табиғи байлықтары мен де маңызды екенін көрсетуде. Оның “Ресей мен Түркияда Еуразияшылдық” кітабында атап өтуінше, Еуразия өтміште болғанындай қазіргі таңда да геополитикалық күш саясатының негізгі жағрапиясы. Еуразияның әлем саясатындағы орны бүгін Түркияны қызықтармауы мүмкін емес. Өйткені “Еуразия балқандары” деп аталған Түркия Орталық Азия және Таяу Шығыс бағытын алға шығаруда. Осы жаңа бағыт геосаяси ерекшеліктерімен қатар жер асты байлықтары және энергия көздерімен әлемнің ең маңызды аймағы ретінде бағалануда. Жаһандық бәсекелестіктің маңызды актері АҚШ геополитикалық саясатын Еуразиямен байланыстырып “құрылық егемендігі” теориясымен сабақтастырған көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда АҚШ-тың Ауғанстан мен Иракқа бағытталған саясаттарын Қаратеңіз, Каспий аймағы және Орталық Азияға қаратылған саясаттарын Збигнев Бжезинский алға тартқан АҚШ Еуразияшылдығын іске асыру қадамдары ретінде бағалауға болады. Ресейлік геополитика мамандары болса пост-кеңестік дәуірде Еуразиядағы жаңа көріністің, қарсы шықпаған жағдайда жаһандық Атланти-калық империяның Еуразиядағы ықтималды егемендігі, “теңіздің жаһандық жеңісі және құрылықтың жеңілісі” болуы мүмкін [4].

Түркияда еуразияшылдық идеясы 2003 жылы Түркия мен АҚШ арасында Ирак мәселесінен шыққан дағдарыстан кейін күн тәртібіне енді. 2003 жылы Наурыз айында Түркия парламенті АҚШ армиясының Иракқа Түркиядан өтуіне рұқсат етпеуінен кейін екі елдің байланыстарында дағдарыс пайда болған еді. Сонымен қатар Еуроодақтың Кипр мәселесінде Греция пайдасына қысым көрсетуі Түркияда батысқа қарсы қоғамдық пікірдің күшеюіне түрткі болған еді. Міне, осындай жағдайда Түркияда зиялылар және азаматтық саяси ұйымдар Ресеймен ынтымақтастықты күшейту жолдарын ойластыра бастады. Бұл жағдай бір жағынан Түркі дүниесінің ынтымақтастығын еуразияшылдықпен қамтамасыз етуді күн тәртібіне енгізіп

жатқанда, екінші жақтан жаңа бір түрік еуразияшылдығы арқылы жаһандануға қарсы аймақтасу жолымен ұлттық мемлекетті және ұлттық ерекшеліктерді сақтау жолдары қарастырыла бастады.

Әйткенмен, түрік еуразияшылдығы идеясы да дамумен бірге орыс еуразияшылдығы сияқты біркелкі пікірдің қалыптаспағаны назардан тыс қалмауда. Оның саяси және жағрапиялық кеңістігі де әртүрлі айтылуда. Жағрапиялық мағынада түрік еуразияшылдығы кейде Адриатик теңізінен Қытай теңізіне дейін түркі дүниесі, кейде тек Орталық Азия, ал кейде Иран мен Қытайды да қамтыған құрылықтарды біріктіргені байқалады. Осы орайда түрік зиялылары да, орыс зиялылары сияқты, Еуроодаққа балама Еуразиялық одаққа Ресейді алу керек пе деген сұрақты талқылауда. Соңғы уақыттарда Ресейді де қамтыған еуразиялық ой күшейіп келе жатқаны байқалады. Түрік зиялыларын еуразияшылдық туралы ойлары жалпы алғанда Еуразия құрылығындағы елдердің мемлекеттері мен мәдениеттерін сақтау үшін бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарулары болып табылады [5].

Түркияда еуразияшылдық идеясының пайда болу тарихы

Еролдың пікірінше, еуразияшылдық ұғымы туралы, аймақта түрлі кезеңдерде жетекшілік ролдері болған екі мемлекет, атап айтқанда, Ресей мен Түркияда екі басқа түсініліп, екі басқа тұжырымдар жасалуда.

Мәселен, “орыс еуразияшылдығы” империалистік мақсаттармен, “түрік еуразияшылдығы” туысқан түркі мемлекеттерді көбірек ынтамақтасуды алға шығаруда. Алайда, бұл жерде, еуразияшылдық ұғымының әлі толық пісіліп жетілмегенін, аймақтағы елдер арасында толық қабылданбағанын ескерген жөн [6].

Түркияда “Еуразия” сөзін ел көлемінде алғаш рет қолданған Мәдениет министрі Намық Кемал Зейбек болған. Ол Түркияның мемлекеттік теледидары 1992 жылы жаңа тәуелсіз болған түркі тілдес республикаларға арналған жана бір арна ашатын болғанда, сол арнаға “Еуразия” есімінің берілуін ұсыныс еткен. Зейбек “сол телеарнаға “Түркі дүниесі” деп атауға да болар еді, бірақ түрік тілдес болмаған елдерді де қамтуды көздегендіктен оған “Еуразия” деп ат беруді жөн көрдік”, - дейді [7].

Түркияда еуразияшылдықты идея ретінде алғаш рет тілге тиек еткен Жұмысшы Партиясының төрағасы Доғұ Перинчек болды. Мехмет Перинчектің “Еуразияшылдық Түркиядағы теориясы және практикасы” атты кітабында келтіруінше, ол 1996 жылы жариялаған “Еуразия таңдауы, Түркия үшін тәуелсіз сыртқы саясат” кітабында еуразияшылдық туралы ойларын ортаға салды. Оның айтуынша бір поларлы әлемде АҚШ әлемді дағдарысқа жетелейді, сондықтан Еуразия жағрапиясындағы елдердің күш біріктіріп оған қарсы тұрулары және революциялық күрес жүргізулері қажет [8].

Доғұ Перинчектің өзінің Еуразия идеясында Дугинмен бірге әрекет жасағаны байқалады. 2003 жылы Дугин жетекшілігінде құрылған Халықаралық Еуразия қозғалысының жиналысына қатысып оның жоғарғы кеңесіне сайланды [9]. Осыдан кейін осы қозғалыстың Түркиядағы жиналыстарын ұйымдастырып Ыстамбұл, Анкара, Солтүстік Кипр және Түрік Республикасында Еуразия туралы конференциялар өткізілді. Перинчек 2004 жылы 3-4 желтоқсанда Анкарада Ғази университетінде өткізілген конференцияда жаһандану дәуірінде әлемнің кішірейгенін, кішірейген әлемде отандардың да кішірейгенін айта келіп “Түркия біздің кіші отанымыз, Еуразия болса ұлы отанымыз” деді. Ол сонымен қатар түріктердің Еуразияның балалары екенін және әрбір түрік тектінің Еуразиялық екенін, әр Еуразиялының да біраз түрік текті екенін атап өтті [10].

Еуразияшылдық туралы Перинчектің бұл бастамасы қолдау тапты. Президент Сүлеймен Демирелдің қамқоршылығында өткізілген аталған жиналысқа Солтүстік Кипр Түрік Республикасының бұрынғы төрағасы Рауф Денкташ, Халықаралық Еуразия Қозғалысының төрағасы Александр Дугин, Еуразия елдері елшілері, саясаткерлер, ғалымдар және түрік армиясының мүшелері қатысты [11].

Дегенмен, Перинчектің бұл бастамасына қарсы пікір білдіргендер де болмай қойған жоқ. Осы жиналыс туралы пікірін ортаға салған Түркияның Ұлтшыл Қозғалыс Партиясының төрағасы Дәулет Бахчалы еуразияшылдық идеясының Ресейдің әсер ықпал аймағын күшейтуінен басқа ештеңе емес екеніне меңзеп, оның еуразияшылдық емес “еуроссия-шылдық” екеніне көрсетті. Сонымен қатар Түркияның социалист түрікшіл төңіректері де еуразияшылдыққа қарсы екендіктері жөнінде тұжырымдар жасады [12].

Еуразияшылдық пікірлері туралы зерттеулерімен танымал ғалым В.Иманов

«Перинчектің пікірлерін үңіліп қарағанда оның еуразияшылдықпен жалпы алғанда тек Америкаға қарсы тұрушылықты басшылыққа алғанын» айтуда. Перинчектің Еуразия ұғымы екі мұхит арасындағы аймақ, яғни Тынық мұхитымен Атлант мұхитына дейін Азия мен Еуропа құрылығын тұтастай қамтиды. Онда Орталық Азия Еуразияның жүрегі және бүгінгі әлемдік бақталастықтың орталығы ретінде қабылдануда [13].

Түркияның алда келген саясаттанушыларынан және белгілі авторларынан Аттила Илхан еуразияшылдық идеясына күшті қолдау көрсетті. Ол көптеген мақаларында осы пікірге көңіл бөлді. Илхан бір мақаласында былай дейді: “Түркия, Ресей және Иран Еуразия жағрапия-сының мемлекеттік дәстүрі ғасырлар қойнауында жатқан және өзара көптеген халықаралық келісімдерге қол қойған елдер. Айталық, Қара теңіз Экономикалық Ынтымақтастық келісімі, Азиядағы түркі республикалардың қосылуымен күшейген және кеңейген Экономикалық Ынтымақтастық Келісімі, сонымен қатар қазақ, түрікмен, Азербайжан және Иран мұнайлары аймақтың меншігі болып есептеледі. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні алуа жасау үшін қажетті ұн, май, секер және ирмік бар; алуаның аты болса “Еуразия полары”. Өзге үш полар мұндай жаңа бір полардың бой көтеруін қалай ма? Әлбетте қаламайды. Олар аймақтағы елдердің өзара тату тәтті болуларын қаламайды. Сондықтан оған қарсы шығады. Осылай, олай болмаса империализм дегеніміз не? Бұдан басқа ештеңе де емес!” Әйткенмен Илхан орталығында Дугин болған Еуразия пікіріне күдікпен қарауда. Ол түркі әлеміне көбірек мән берілуін қалайды және Ататүрік бастаған принциптер мен реформалардың сақталуының маңызды екенін алға тартуда [14].

Еуразияшылдық пікірі Түркияда кең көлемде алғаш рет 2002 жылы 7-8 наурыз күндері Соғыс академиялары қолбасшылығында өткізілген “Түркияның айналасында бейбітшілік белбеуі қалай қамтамасыз етіледі?” тақырыбындағы симпозиумнан кейін сөз бола бастады. Осында сөз сөйлеген сол кездегі Түркияның Ұлттық қауіпсіздік комитетінің хатшысы, зейнеттегі генерал Тұнжер Кылынч Ресей мен Иран ішінде болған жаңа бір құрылымның қажет екенін атап өтіп Түрік қарулы күштерінің осы мәселедегі сезімталдығына баса назар аударды. Симпозиумда айтылған осы сөздер кейін Түркияда үлкен таластарға түрткі болды. Бас министр Бюлент Еживит “әрқандай бір ізденіс үстінде емес екендіктерін” атап өтсе, Бас министрдің орынбасары Месұт Йылмаз оны “қорқынышты түс сценарий” деп сипаттады. Экономикадан жауапты мемлекеттік министр Кемал Деруіш Түркияның Эуроодақ мүшелі-гінің маңыздылығын көрсетті [15].

Халықаралық Еуразия Қозғалысы

Мәскеуде 2003 жылы 20 қарашада дүниеге келген Халықаралық Еуразия Қозғалысына әу бастан Түркиялық кейбір саяси қайраткерлер де қолдау көрсеткен. Еуразия Партиясының төрағасы Александр Дугин ұйымдастырған Халықаралық Еуразия Қозғалысын құрылу конференциясына 22 елден және Ресейдің 20 аймағынан өкілдер қатысты. Бұл жиналыста Түркиядан Жұмысшы Партиясының мүшелері Өзжан Буземен Мехмет Перинчек орын алды. Осы конференцияда Халықаралық Еуразия Қозғалысының төрағалығына Дугин сайланды. Қозғалыстың жоғарғы кеңесіне Түркиядан Жұмысшы Партиясының төрағасы Доғұ Перинчек сайланды.

Конференцияның бір күн өткеннен соң Түркиялық Жұмысшы Партиясының өкілдері Қозғалыс Төрағасы Дугинмен кездесті. Кездесуде Дугин Еуразияшылдық идеясында Түркияның маңызын мына сөздермен түсіндірді: “Еуразия идеясының екі негізгі бағыты бар. Түрік бағыты және Ресей бағыты. Бұлар бір-біріне балама емес, қайта бірін-бірі толықтыратын және бірігуі қажетті ағымдар болып табылады. Ресейде еуразияшылдық туралы жұмыс істеген екі

ұйым бар. Біреуі Еуразияшыл Ресей Партиясы. Бұлар фундаменталист Уаһабисттердің өкілдері. Тайип Ердунанмен байланыстары бар. Бірақ Еуразияның емес, АҚШ-тың Еуразия саясаттарын қолдайды. Екіншісі болса біздің партиямыз. Айта кетерлік бір жәйт Путин де Ресейдің Еуразияның ішінде екенін бір қанша мәрте атап өтті. Қазақстанда болса еуразияшылдық біздің түсінігіміз бойынша ресми идеология. Сондықтан Түркия мен Ресейдің қатарында үшінші Еуразия динамикасы ретінде Қазақстанды да қосқан жөн. Ресейдегі биліктің сыртқы саясатына әсер еткен үш ағым бар: Біріншісі әсіре американдықтар, екіншісі жаңа пайда болып келе жатқан ұлтшыл мектеп, яғни ұлтшыл-шовинист ағым. Үшіншісі болса, еуразияшылар. Примаковты есепке алмағанда Ельцин уақытында басым болғандар әсіре американдықтар еді. Бірақ қазіргі таңда бұл бағыт нашарлап келеді. Екінші және үшінші бағыттар күшейіп келеді” [16].

Жұмысшы партиясы Халықаралық Еуразия Қозғалысының өкілдерін Түркияға шақырды. Александр Дугин, Альберт Чернишев, Анатолий Зайцев, Калерия Белова 2003 жылы 9 желтоқсан күні Ыстамбұлға келді. Ертеңіне, яғни 10 желтоқсан күні өткізілген баспасөз конференциясында Түркия мен Ресей байланыстары, Кипр мәселесіне қатысты көптеген пікір ортаға салынды.

Баспасөз конференциясында Дугин еуразияшылдықтың негізі Түркияның Ресейдің ішіне енуі емес екеніне көрсете келіп былай деді: “Ол өзінің егемендігін, тәуелсіздігін және мәдени ерекшеліктерін сақтау болып табылады. Көп поларлы әлем құрылып жатқанда біз Ресей-Түркия ынтымақтастығына зәру

болып отырмыз. Құрылықта көптеген мәселелер бар. Кавказ, Кипр, Ирак, Грузия... Өте күрделі мәселелер. Бірақ күш қолданбастан тек Еуразия мемлекеттерінің бірігуімен осы мәселелерді реттейміз. Мәлім болғанындай, Ресейдің Грециямен жақсы қарым-қатынастары баршылық. Дегенмен, еуразияшылдық тұрғысынан Түркия Ресей үшін Грециядан көбірек маңызды. Сол үшін еуразияшылдық қозғалысында Мәскеу-Анкара бағыты ең маңызды бағыттардан бірі. Орыс түрік жақындасуы үшінші бір елге қауіп төндіретін жақындасу емес. Түркияның Еуропа жолы ұзын, жіңішке және қиын бір жол. Оған қарағанда Мәскеу мен Анкара арасындағы жол төте болып табылады.

Еуразияшылдық геосаяси шеңберде Түркияның өзінің егемендігін нығайтып баянды етіп дамуы үшін үлкен бір мүмкіншілік. Өйткені барлығымыз жаһандандудың қауіп-қатері астындамыз. Ресей аймақтық мәселелерінің көбісін Түркиямен ынтымақтаса отырып шеше алады. Біздің осында келуіміз, негізгі геосаяси тенденцияларды зерттеу үшін.” [17].

Ертеңіне, атап айтқанда 2003 жылы 10 желтоқсан күні Ресейлік делегациямен Жұмысшы Партиясы арасында болған кездесуде, Жұмысшы Партиясының төрағасы Доғұ Перинчек Еуразияны бір идеология ретінде емес, бір стратегия ретінде көріп отырғандықтарын атап өтіп былай деді: “Біз Еуразиялық идеяға идеология дейтін болсақ, бірқатар мәселелермен бетпе-бет келеміз. Өйткені Еуразия қозғалысында коммунист те, социалист те болады, ұлтшыл да, консерватив те болады. Идеология деп атамағаннан кейін Дугиннің айтқандарын кез-келген адам қабылдайды. Бізді АҚШ-тың дара поларлы әлемдік жоспарына, неолиберал-дық идеология қарсы болу біріктіріп оты” [18].

Дугин ертеңіне, атап айтқанда 2003 жылы 11 желтоқсан күні Ыстамбұл университетінде “Еуразия тұрғысынан Кипр және Ирак” тақырыбында конференцияда сөйледі. Онда Түркияның, басқа түркі халықтарының еуразияшылдық идеясындағы маңызды орнына тоқталды. Ол былай деді: “Әскери, саяси және экономикалық блоктар ұйымдастыру керек. Егемендікті сақтау үшін Еуразия маңызды болып отыр. Менің “Ресейдің геосаясаты” атты кітабымда атап көрсеткенімдей, Түркияның геостратегиясына да дараполарлы әлем ынғайлы келмейді. Яғни, Түркияның дараполарлы әлемде орны жоқ. Збигнев Бжезинский пікірінше, Ресейдің бірнеше бөлшекке бөлінуі тиіс. Осындай ойды Түркия үшін де айтқандар бар. Олардың әлемінде Түркияға орын жоқ. ХХІ ғасырдың шындығы ретінде көпполарлы бір әлемде өмір сүріп келеміз. Еуразия бағыты күн өткен сайын көпполарлылықты көбірек ортаға салуда... Тек Түркиямен Ресей біріккенде ғана осы күшке қарсы позиция ала біледі. Түркия мен Ресей Еуразияда стратегиялық әріптес болуы керек. Біз басқа елдердің де болмыстарын сақтауына және ұлттық мемлекеттерін қорғауына көмектесе аламыз. Бұл пікір тек Түркия мен Ресейді

ғана емес, бұрынғы Кеңестік мемлекеттерді де қызықтыруда. Еуразия елдері бірігу үшін қимылдауда. Түркия мен Ресей арасында Еуразия стратегиялық ынтымақтастығының құрылу-уы қажет.

Осы жоспарға ТМД елдерінің көбі кіреді. Қазақстан үлкен маңызға ие. Нұрсұлтан Назарбаев Еуразия жобасын түсінген, маңызды жетекші. Бұрынғы Кеңестік елдердің барлығы Түркияның Еуразия одағы мәселесінде белсенді роль ойнауына маңыз беруде... Түркия бұл жобаға қатыспаған жағдайда, Еуразия жобасы кем болып қалады. Еуразия үдерісі, өзіне бағытталған қауіптерге жауап береді. Еуразия мен Атлантика арасында ымыраға келмес қайшылықтар баршылық. Еуразияға бағытталған қауіп-қатерлерді аяқтау үшін түрік-славян одағы қажет[19]. Дугин Түркияда қоғамның көптеген өкілдері арасында еуразияшылдық идеясының кең қолдау тауып келе жатқанына меңзеуде. Бұл идеяны қолдаушылар арасында Доғұ Перинчектің Жұмышсы Партиясы мен басқа коммунисттерді қамтыған солшылдар, дін мен мемлекет ісін бір-бірінен бөліп қараған зайырлы ұлтшылдар (армия генералдары), үкіметтік қызметте болғандар (Бас министр Режеп Таййип Ердуанның кеңесшілер), «Заман газетінің» төңірегіндегі консерватив демократтар, зиялылар, стратегия мамандары баршылық. Түркияның атақты жазушысы Аттила Илхан бір теледидар арнасында еуразияшылдық және Халықаралық Еурази қозғалысының Түркияға барған сапары туралы алты сағаттық бір бағдарлама жасағанын айтуда [20].

Доғұ Перинчек пен Александр Дугин еуразияшылдық пікірлерде тізе қоса отырып жұмыс істегендерімен, олардың пікірлері арасында мазмұн тұрғысынан айырмашылықтар болғаны байқалуда. Иманов екі саяси қайраткердің пікірлері салыстырылғанда, әсіресе Перинчектің пікірлерінің Дугиннің алға тартқан еуразияшылдық пікірлеріне қабыспайтын жақтары болғанына көрсетуде. Атап айтқанда Перинчектің жағрапиялық түсінігі, тарихи ұғымы, мәдениет пен өркениет көзқарасы және қазірге дейін қорғап келген ойлау жүйесінің Дугиннің пікірлерімен ешқандай сабақтастығының жоқ екенін алға тартуда. Мәселен, Перинчек ұлттық мемлекет өлшемімен, Дугин болса империялық көзқараспен ойлауда; біріншісі Түркияның соңғы жүз елу жылдағы батыстық реформалау үдерісін қабылдап оның аяқталуын қалауда, екіншісі Ресейдің осы бағыттағы іс-шараларын қабылдау түгіл, оған терең талдау жасап елдің құрылымын бұзғанын алға тартуда. Сонымен қатар Жұмышсы Партиясы мен Перинчектің дінге қарсы бағыты да, дінқорлықты жоғары мән берген еуразияшылдыққа және Дугиннің сеніміне қайшы келеді[21]. Перинчек еуразияшылдық идеология емес, стратегия десе, Дугин еуразияшылдық идеология болып табылады, ол тек экономикалық одақ емес, сонымен қатар стратегиялық мемлекеттік одақ деуде [22].

Еуразия ұғымы туралы түрік зиялыларының түсініктері

Кейбір түрік саясаткерлері мен зиялылары еуразияшылдық ұғымымен түркі дүниесінің ынтымақтастығына меңзегендіктерін айтуда. Мәселен, Түркияда “Еуразия” сөзін алғаш рет қоғамға таратқанын айтқан Намык Кемал Зейбек 2004 жылы қазан айтында сөйлеген сөзінде Еуразия ұғымымен түркі бірлігін қамтамасыз етуді ойлағандықтарын көрсетуде. Осы орайда ол былай деуде: “Еуразия ұғымы, менін ойымша, түркі Еуразиясы болып табылады. Мұның негізі де түркі одағы болуға тиіс. Бұл бір. Екіншісі Еуропамен Азияның қол жетуге болатын барлық жеріне жетуге тиіспіз. Атап айтқанда, Азияның ереңдіктерінде қайда қолымыз жетсе соған баруға тиіспіз. Басқа сөзбен айтқанда, біз есігімізді сыртқа ашық қылып орнатуымыз керек. Жағдай нені қажет етсе соны істейміз. Осы екіншіге мен Еуразия серіктестігі деймін. Біріншіге Еуразия одағы деймін. Ол одақ мәңгілік болуға тиіс. Ол біздің арнамыз болуға тиіс. Бірақ серіктестік ұғымы уақытқа қарай өзгертін бір ұғым. Иә, Ресей мен Еуразия серіктестігінде бірге болуымыз керек.” [23].

Түркияда «еуразияшылдық пікірінің атасы» деп аталған белгілі ақын және жазушы Аттила Илхан (1925-2005жж.) Еуразия туралы пікірлерді күн тәртібіне әкелуімен танылған. Оның еуразияшылдық ұғымы да түркі дүниесіне бағытталған. Тіпті ол “Еуразия” ұғымымен “тұран” ұғымын бір деп есептеуде. Бірақ Еуразияның негізгі элементі ретінде Түркиямен Ресейді көруде. Кейде бұған Иран, Балқан елдері, Қытаймен Үндістанды да қосқаны байқалуда. Оның түсінігінде Ататүріктің ұлт-азаттық күресінде гректер мен ағылшындарға қарсы Больше-виктік

Ресеймен одақтасу саясаты “Еуразия саясаты”, бұрынғы Ресей Патшалығындағы түркі-лер болса “Еуразия түркілері” ретінде сипатталуда.

Илханның Түркияның 1919-1923 жылдарындағы ұлт-азаттық күресінен сөз қозғағанда Сұлтан Галиев, Молланұр Вахидов және Нериман Нериманов сынды қайраткерлерге көбірек тоқталғаны байқалады. Әсіресе Галиевтың “Тұран социалистік республикасы” мен “езілген халықтар” тезистеріне көбірек мән беруде. Осы райда ол былай деуде: “Мен неліктен Сұлтан Галиевке көп мән беремін? Өйткені Галиев қорытқы күш, түрікшілдік пен коммунистіктің қорытқысы. Галиев пен Вахидов тікелей түркі халықтарының азаттығы үшін күрескен екі коммунист, бұл ашық және нақты факт.” [24].

Геостратегиялық зерттеулерімен танымал маман Суат Илхан Еуразиялық одақ идеясы-ның Түркия үшін аса маңызды екенін мойындауда, бірақ Дугиннің алға тартқан еуразия-шылдық пікіріне күдікпен қарауда. Ол еуразияшылдық пікірінде түркі әлеміне өз деңгейінде маңыз берілуінің және Ататүрік бастаған реформалардың сақталу керектігіне назар аударуда. Аныл Шешен империалистердің Еуразия жоспарларына қарсы Түркия, Иран, Ресей келе-шекте бір аймақтық құрылымда тізе қосуларының әрі осы аймақтағы соғыс қауіпін аластата-тыны, әрі империалистердің аймаққа кірулеріне кедергі болатынын айтуда. Ол сонымен қатар осы құрылымның келешекте Еуразия федерациясы немесе Еуразиялық одақ айнала білетініне көрсетуде [25].

Еуразияшылдық тақырыбында докторлық диссертация қорғаған Иманов түрік зиялылары мен саяси қайраткерлерінің Еуразия туралы пікірлерінің таяз екендігін алға тартуда. Оның “Еуразияшылдық Ресейдің ұлттық ерекшеліктері туралы ізденісі” атты кітабында атап өтуінше, олар Еуразия жағрапиясын, тарихын, мәдениетін және философиясын терең зерттемеген. Осы орайда олар орыс зиялыларының да еуразияшылдық туралы идеяларын және жазған негізгі еңбектерімен де жіті таныспаған. Ең сорақысы Түркияда Еуразия мәселе-сінде ой қорытып теория шығарып стратегиялар белгілеуге тырысқандар сол стратегияларын аталған аймақтың тарих пен жағрапиясына, халықтарының тілдеріне, мәдениеттеріне және дәстүрлерін жіті меңгермей жасап жатқандары. [26].

Түркияда еуразияшылдық ұғымы жайында зерттеулер жасаған Ихсан Шомақ та осындай пікір айтуда. Оның атап өтуінше, Түркияда еуразияшылдық идеясы туралы тың пікір айтатын маман жоқ. Ол Түркияда еуразияшылдықтың теориясын жасаушылар болмағанын ен үлкен кемшілік ретінде көруде. Ол Савицки немесе Дугин деңгейінде ойшылдың болмағанына назар аударуда. Оның пікірінше теориясы болмаған бір идеяның қозғалысқа айналуы, тым болмағанда, теориялық тұрғыдан мүмкін емес. Міне, осы себептен Түркияда еуразияшылдықтың барар жері белгісіз, тіпті алаңдатушы бір идея ретінде көруге болады. Шомақтың пікірінше, теориялық шекаралары белгіленбеген еуразия түсінігімен түрік сыртқы саясатына бағыт-бағдар беруге тырысу Еуразияда сәтсіздіктерге және елдің бет беделін жоғалтуына себеп бола біледі. Сонымен тек тарихи мүмкіншіліктерден жұрдай болып қана қалмай, сонымен бірге келешекте іске асырылуы ықтимал ұзақ мерзімді және әбден ойластырылған саясаттардың іске асуына бөгет жасалған болады [27].

Түрік ғалымдарының Ресейдің Еуразия саясаты туралы пікірлері

Сейфеттин Еролдың айтуынша, Кеңес Одағының ыдырауынан кейін аймақта қайта әсер ықпалын қалпына келтіруді ойлаған Мәскеудің қолында осы орайда екі негізгі құрал баршылық. Біріншісі, энергия көздері және қарулар. Ал идеологиялық тұрғыдан қолында күшті қаруы болмаған Мәскеу үшін еуразияшылдыққа осындай бір миссия жүктеу ыңғайлы көрінеді. Сондықтан еуразияшылдық бұрынғы Кеңестік дәуірдегі әсер-ықпал аймағын АҚШ-тың қолына өтуіне жол бермеуге тырысқан Ресей Федерациясының қайта күшейу идеологиясы ретінде 1990 жылдарда кең қолдау таба бастады.

Осы орайда Дугин аты әлемге танымал идеолог болды. Сонымен қатар оның Еуразия қозғалысы Путин билік басына келгеннен кейін ықпалды бола бастады. Путиннің Ресейді қайта империалистік поларға айналдыруға тырысуы Дугиннің пікірлерімен тоқайласты. Сондықтан Дугин Путин уақытында әрі Думада, әрі Ресей армия бас штабында кеңесшілік қызмет атқаратын болды. Сонымен Ресейдегі еуразияшылдық іс-шаралары Мәскеудің сыртқы саясатының негізгі ұғымына айналууда. Сол себептен Мәскеу еуразияшылдық идеясын Ресей ықпалы

аймақтарындағы елдерде, Шығыс Еуропа, Орталық Азия, Иран және Түркияда басым болуына күш жұмсауда [28].

Орыс еуразияшылдығы бастапқы кезде еуразияшылдық ұғымының тек Ресейге тиесілі екенін алға тартты. Түркия мен түрік мәдениеті оның тысында қалады деп есептелді. Бірақ кейін еуразияшылдық ұғымының аясы кеңейтілді. Бір кездері Кавказ бен Орталық Азияда Түркияның мүдделерін ескермеген, тіпті Ресей мүддесіне қайшы келеді деп тұжырымдаған Дугиннің өзі соңғы жылдарда Ресей мен Түркияның егемендігі мен тәуелсіздіктерін сақтаулары үшін Еуразия аймағында стратегиялық ынтымақтастық құру қажеттігін тілге тиек ете бастады. Бұл болса, орыс еуразияшылдығында “бөлісуші, ортақ пайдаланушы” бір кезеңнің басталғанын, Ресейдің Түркияға деген көзқарасының өзгергендігінің ишараларын байқатуда. Бір кезде Кеңес Одағының Түркиядағы елшісі қызметін атқарған және Халықаралық Еуразия қозғалысының белді мүшесі А.Чернишев “Ресей мен Түркия Еуразия интеграциясында локомотив екі ел болуы қажет”, - деуде [29].

Ресей мен Түркия арасында жақындасу барысында 2001 жылы нақты қадамдар басыла бастады. 2001 жылы 16 қарашада Нью-Йорк қаласында Түркия Республикасы Сыртқы істер министрі Исмаил Жеммен Ресей Федерациясы Сыртқы істер министрі Игор Иванов “Түркия мен Ресей Федерациясы арасында Еуразия ынтымақтастық іс-шаралары жоспары (екі жақты ынтымақтастықтан көп қырлы серіктестікке” деген хаттамаға қол қойды. Сөйтіп екі ел еуразияшылдық турасында маңызды бір зияткерлік ізденіске бастағандарын көрсетті [30].

Түрік зерттеушілері жалпы алғанда Ресейде Еуразияшылдық туралы төрт ағым болғандығын көрсетуде.

1. Байсалды және тұрақты еуразияшылдық. Қорғанысты Реализм немесе прагматикалық еуразияшылдық деп аталған бұл бағытта Ресей даму үшін модерн болу үшін батысқа бет бұруы қажет емес. Өйткені Ресей басшылыққа алуға тиіс дәстүрлі құндылықтары және коллективист мұрасы Батыстың индивидуалистік және автоном қоғамдарына қайшы келеді. Дегенмен батыспен жақсы қарым-қатынаста болып демократиялық жол ұстану көзделеді. Осы бағыттағылар Ресейге қауіптің батыстан емес, жақын аймақтардан келетініне сенеді. Сондықтан Ресей негізгі қауіпсіздігінің саяси жүйе мен тұрақтылықты сақтаудан гөрі экономикалық және әлеуметтік дамуды қорғауда. Олар аймақтың тұрақтылығының маңыздылығына сенеді. Бұл топқа Владимир Лукин мен Сергей Станкевич кіреді.

2. Әсірешіл еуразияшылдық: шабуылдаушы реализм деп те аталған әсірешіл еуразияшылдықта Еуразияның жүрек тұсы жаһандық бір батысқа қарсы әрекет үшін бастау нүктесі ретінде бағаланады. Бұл бағытты ұстанғандардың мақсады Еуразиядан Атлантиканың әсер ықпалын түбегейлі жою. Идеологы Дугин болған бұл топқа Александр Проханов, Шамил Сжлтанов, Зюганов пен Жириновский сынды есімдер кіреді.

3. Демократиялық мемлекетшілдік: бұлар батыстық кейбір ғалымдар тарапынан байсалды және тұрақты еуразияшылдық тобына жатқызылады. Дегенмен, Грэм Смит батысшыл либерализм мен орыс ұлтшылдығының қоспасы ретінде одан бөлек қарастырылу керектігін айтады. Демократиялық мемлекетшілдік бойынша Ресей мүдделеріне қайшы келмеген жағдайда Батыс елдерімен ынтымақтастықта болуы керек. Бұл бағыт кейбіреулердің пікірінше Примаков пен Путин доктринасының өзегін құрауда.

4. Славянист еуразияшылдық: еуразияшыл жобаның алғашқы қадамы ретінде бағаланған осы бағытта Ресейдің Батыс, Шығыс өркениеттерінен өзіндік айырмашылығы бар екенін, оның осы өркениеттің дәл ортасында тұрғанын алға тартады. Осы тұрғыдан алғанда Ресей табиғи және рухани бір теңбелеу элементі және әлемдегі қуат тепе-теңдігін қамтамасыз етуші болып табылады. Әсірешіл Еуразияшылдарға жақын тұрған славянистер Ресейді бір империя ретінде атаудан және империяны қайта құрудан тартынбайды, сонымен қатар жақын аймақтағы орыстарды қорғау барысында күш қолдануға дейін бара біледі. Бұл бағыттың көрнекті өкілі Александр Солженицин.

Бұлардан тыс жаңа еуразияшылдықтың қазіргі таңда Ресейде екі негізгі бағытта жүргізілгені туралы да пікірлер баршылық. Олардың бірі Кеңестік кезеңде Гумилев тарапынан насихатталған, қазір Дугин тарапынан қолданған бағыт. Екіншісі бұрынғы Компартия Орталық Комитет мүшесі Эдуард Баграмов тарапынан алға тартылған, Қазақстан президенті Нұрсұлтан

Назарбаев тарапынан “Еуразия мемлекеттер одағы” құру формасында алға тартылған түркі-славян бауырластығы. Осы шеңберде басқа еуразияшылдық бағыттарының ешбір жаңалық болмағаны, жалпылай Гумилевтің пікірлерінен пайдалана отырып Ресей үшін Еуразиялық шешім табу болып табылады [31].

Түркияда Еуразияшылдық идеясына қолдау білдірген топтар

Кенес Одағының тарқауынан кейін түркі дүниесінде өзара ынтымақтастықты күшейту барысында бір қатар пікірлер ортаға салына бастаған еді. Солардың бірі Еуразия негізге алған түрік еуразияшылдығы, яғни түрік Еуразиясы болып табылады [32].

Түркияда Еуразия мен түркі республикаларға жалпы алғанда үш негізгі көзқарас баршылық. 1. Консервативтік көзқарас 2. Ұлтшыл көзқарас 3. Социалистік көзқарас.

Консервативтік көзқарас негізінен Ресей мен түркі республикаларда оқулар, қорлар және газеттер аша отырып түрік-ислам синтезі аясында мәдени және экономикалық байланыстардың күшейтілуіне негізделген. Ахмет Дәуітоғлы тарапынан шекаралары белгіленген және жарым жартылай биліктегі үкіметтің сыртқы саясатына бағыт-бағдар бергені байқалған “жаңа османшылдық” концептіне жақын келіп еуроодаққа мүшеліктен және АҚШ-пен стратегиялық серіктестік саясаттарынан бас тартпастан Ресейдің слав-ортодокс еуразияшылдығы шеңберінде Кипр, Армения, Иран одағына қарсы батыстың қолдауын алуды көздеуде.

Ұлтшыл көзқараста болса діннен бұрын түркілік негізінде бір ынтымақтасу ойластыр-ылуда, осы орайда көбіне түркі республикаларында университеттерде және мәдени ұйым-дарда жұмыс істелуде. Шаруашылық байланыстар мен мәдени жақындасудың сақталуын қолдаған бұл көзқарас тұраншылдық немесе пантюркизмнің бүгінгі таңдағы заманауи бағыты ретінде көргендер де баршылық. Екінші жақтан, тез арада дәстүрлі тұраншылдық идеясының іске аспайтынына сенгендер де өтпелі кезең ретінде Ресеймен байланыстардың нығайтылуын, сондай-ақ Еуразиялық одағын құру жобасына жылы қарауда.

Социалистік көзқарас Еуразия идеясын Ататүрікшіл ойлау жүйесі шеңберінде қолға алуда, сонымен бірге социалистік пікірлерге де орын беруде [33]. Иманов Кенес Одағындағы социализмнің күйреуінен кейін Түркиядағы

солшылдардың “пікір бостығына ” түскендерін, сол бостықтың орнын толтыру үшін Еуразиялық идеяға ойысқандарын айтуда[34]. Осы көзқарастың негізінде ұлттық мемлекеттік құрылымдарды сақтай отырып Еуразияда күш одағының құрылуын, сөйтіп әлемде көп поларлылықты қамтамасыз етуді көздеуде. Бұл көзқарасты қолдаушылар Атлантиканың ар жағынан серіктестер іздеудің орнына өз аймағында прагматикалық және байсалды сыртқы саясат шеңберінде аймақтық ұйымдасуларға баруды ойлауда [35].

Зерттеушілер Түркиядағы еуразияшылдық пікірлерінде біркелкілік болмағанын көрсетуде. Түркияда тілге тиек етілген Еуразия ұғымының жағрапиялық шекаралары, мазмұны және ерекшеліктері ұдайы өзгеруде және әрбір өзгерістің бір-біріне қайшы келген тұстары да баршылық. Алайда бүкіл еуразияшылдық ұғымдары Түркиядан орталық немесе шешуші болған аймақ ретінде сөз қозғауда. Бұл кейде ұлтшылдық, кейде түркі бірлігі, кейде бұрынғы Осман патшалығының жағрапиясы, кейде социалистік төңкерістердің қорғаны ретінде бой көрсетуде. Негізінде Түркияда Еуразия ұғымын пайдаланғандардың пікірлерін ортаға салмауда. Олар өздерінің бұрынғы пікірлерін өңін өзгерту қайталауда. Сонымен қатар олар да Еуразия ұғымы негізгі пікір ретінде емес, көмекші пікір ретінде орын алуда. Атап айтқанда бұл ұғым сол пікірлерден аршылып алынып тасталса Түркияда еуразияшылдық бұрынғы ұлтшыл түрікшіл немесе тұраншыл, ұлтшыл солшыл пікірлері сол қалпында ортаға шығады[36].

Сонымен қорыта айтар болсақ, жалпы алғанда түрік зиялыларының еуразияшылдық идеясына түркі халықтарының ынтымақтасуы тұрғысынан қарағаны байқалуда. Сонымен қатар бұл идея туралы ой-пікірлерде қайшылықтармен үстірт қараушылықтардың болғаны да назардан тыс қалмауда.

Сондықтан бұл мәселе Түркияда алдағы жылдарда жасалатын зерттеулер мен талдау-ларды тереңдетуді қажет етуде.

1. Brzezinski, Z. *Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*. İstanbul, 2005, 75-bet.

2. Erol, S. *Küresel güç mücadelesinde Avrasya jeopolitiği ve Türk Avrasyası* // *Avrasya'nın değişen jeopolitiği yeni büyük oyun*. Ankara, 2009, 10-12- better.
3. Erol, S. *Küresel güç mücadelesinde Avrasya jeopolitiği ve Türk Avrasyası* // *Avrasya'nın değişen jeopolitiği yeni büyük oyun*. Ankara, 2009, 11- better.
4. Akgül, F. *Rusya ve Türkiye'de Avrasyacılık*, İstanbul, 2009, b. 9.
5. Akgül, F. *Rusya uve Türkiye'de Avrasyacılık*, İstanbul, 2009, b. 163-164.
6. Erol, S. *Küresel güç mücadelesinde Avrasya jeopolitiği ve Türk Avrasyası* // *Avrasya'nın değişen jeopolitiği yeni büyük oyun*. Ankara, 2009, 20-21- better.
7. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 317- bet.
8. Perinçek, M. *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*, İstanbul, 2006, 76- bet.
9. Perinçek, M. *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*, İstanbul, 2006, 82- bet.
10. Atagenc, O. *Dünya ve Türkiye jeopolitiğinde Avrasyacılık*. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
11. Perinçek, M. *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*, İstanbul, 2006, 101-103- bet.
12. <http://www.habervitrini.com/haber.asp?id=155090>, (25.10.2011)
13. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 313- bet.
14. Atagenc, O. *Dünya ve Türkiye jeopolitiğinde Avrasyacılık*. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
15. Atagenc, O. *Dünya ve Türkiye jeopolitiğinde Avrasyacılık*. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
16. Perinçek, M. *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*, İstanbul, 2006, 82-85- bet.
17. Perinçek, M. *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*, İstanbul, 2006, 153-154- bet.
18. Perinçek, M. *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*, İstanbul, 2006, 157-158- bet.
19. Perinçek, M. *Avrasyacılık Türkiye'deki Teori ve Pratiği*, İstanbul, 2006, 7159-160 bet.
20. Dugin, A., *Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Misyonu*, (Avdarğan Lazzat Urakova – Nehriban Gençkal), Ankara, 2006, 114-bet.
21. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 314- bet.
22. Dugin, A., *Nursultan Nazarbayev'in Avrasya Misyonu*, (Avdarğan Lazzat Urakova – Nehriban Gençkal), Ankara, 2006, 158-bet.
23. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 318- bet.
24. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 344-345- bet.
25. Atagenc, O. *Dünya ve Türkiye jeopolitiğinde Avrasyacılık*. <http://www.jeopolsar.com/sakla/makaleler/makale.asp?id=15><http://www.jeopolsar.com/sakla/makaleler/makale.asp?id=15>
26. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 373- bet.
27. İhsan Çomak, <http://www.usakgundem.com/haber/102/t%C3%BCrkiye%E2%80%99de-avrasyacilik-%C3%BCzerine.html>,
28. Erol, S. *Küresel güç mücadelesinde Avrasya jeopolitiği ve Türk Avrasyası* // *Avrasya'nın değişen jeopolitiği yeni büyük oyun*. Ankara, 2009, 27-29- better.
29. Erol, S. *Küresel güç mücadelesinde Avrasya jeopolitiği ve Türk Avrasyası* // *Avrasya'nın değişen jeopolitiği yeni büyük oyun*. Ankara, 2009, 34-35- better.
30. Erol, S. *Küresel güç mücadelesinde Avrasya jeopolitiği ve Türk Avrasyası* // *Avrasya'nın değişen jeopolitiği yeni büyük oyun*. Ankara, 2009, 37- bet.
31. Akgül, F. *Rusya uve Türkiye'de Avrasyacılık*, İstanbul, 2009, b. 39-43.
32. Erol, S. *Küresel güç mücadelesinde Avrasya jeopolitiği ve Türk Avrasyası* // *Avrasya'nın değişen jeopolitiği yeni büyük oyun*. Ankara, 2009, 38-39- better.
33. Akgül, F. *Rusya ve Türkiye'de Avrasyacılık*, İstanbul, 2009, b. 164-165.
34. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 292- bet.
35. Akgül, F. *Rusya ve Türkiye'de Avrasyacılık*, İstanbul, 2009, b. 164-165.
36. İmanov, Vügar, *Avrasyacılık Rusya'nın Kimlik Arayışı*, İstanbul, 2008, 292-293 better.

Резюме

Статья посвящена исследованию идеи евразийства с позиции турецкой интеллигенции. В ходе изучения данной проблематики выявлены различные позиции ученых, которые, с одной

стороны, подтверждают общность платформы «идеи евразийства» с другой-высказывают диаметрально противоположные точки зрения на некоторые моменты. В связи с этим дальнейшее исследование данного вопроса представляется актуальным и перспективным.

Summary

The article deals with the idea of Eurasianism from the position of Turkish intellectuals. In a study of this problem, different positions of scientists who, on the one hand, confirm the common platform "idea of Eurasianism" on the other hand, have expressed diametrically opposite views on some points. In this regard, further investigation of the matter is urgent and promising.

ТҮРКИЯ-ҚЫТАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ж.Б. МОМЫНҚҰЛОВ - *филос.ғ.к. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті халықаралық қатынастар факультетінің доценті*

Түркия-Қытай арасындағы Кипр мәселесі

Түркияның бұрынғы сыртқы істер министрі Абдулла Гүл 2000- жылдардың басында Қытайдың премьер-министрі Вен Ыъябао мен сыртқы істер министрі Ли Жаухинмен кездесу өткізіп, онда Кипр мәселесі күн тәртібіне қойылған еді. Бұдан бұрынырақ оның алдындағы сыртқы істер министрі Исмаиль Джем де Кипр мәселесіне қатысты Қытайдан қолдау алуға талпыныс жасаған, алайда онысы нәтижесіз аяқталған-ды. Бейжиң 1971 жылдан бері Оңтүстік Кипрдың мемлекеттілігін таныған еді және оған қолдау көрсеткен еді. 1999 жылдан бастап Қытай аталмыш мәселенің Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберінде шешілуін қолдап келеді. Қытай әсіресе, БҰҰ-ның бұрынғы бас хатшысы К. Аннанның Кипр мәселесіне қатысты талпыныстарына шынайы қолдау көрсетті. Десек те, Қытай Аннанның Кипр мәселесі жөніндегі берген есебінің БҰҰ-ның Қауіпсіздік кеңесінде бекітілуі барысында татуластырушы ұстанымда болған жоқ.

Алайда, одан кейінгі кезеңдерде Қытай Кипр мәселесіне қатысты өз ұстанымын едәуір жұмсартқан еді. Бірақ, сол кезгі кездесуде Анкараның мәселенің шешілуіне байланысты көмек туралы өтінішін Қытай жағы жауапсыз қалдырды. Қытай өкілі Ли Жаухин Түркияның Кипр мәселесіне қатысты икемді, иілімді ұстанымына құрметпен қарайтындығын жеткізді. Бұдан бұрын Түркия тарапы, АҚШ пен Ұлыбритания сияқты БҰҰ-ның Қауіпсіздік кеңесіне мүшелдерді, кейін Қытайды Түркияның дипломатиялық өкілдерімен мәселе жөнінде кеңінен ақылдасуға шақырды. Кипр мәселесінің оң шешілуі Түркияның аймақтық және дүниежүзілік мәселелерде де беделге ие болуы тұрғысынан да маңызы зор.

Ресей Федерациясының бұрынғы президенті Владимир Путиннің Солтүстік Кипрдің оқшаулануына қатысты айтқан болжамдары мен ойларынан кейін, Қытай Үкіметінің де Түркия үшін сезімтал осы бір шетін мәселеге немқұрайды қарауы мүмкін емес. Түркия әрине, Кипр мәселесі жөніндегі Қытайдың ұстанымын білгісі, тіпті одан қолдау тапқысы келетіні анық. Алайда, Қытайдың сыртқы саясатының негізі - даму немесе «аяққа тұру» үшін тұрақты орта қалыптастыру болып табылады. Халықаралық жағдай оның сыртқы саясатының негізіне әсер етпейінше, Қытай татуластыру немесе уақыттан ұту әдістерін қолданады.

Бейжиң үкіметі Қытайдың 2020 жылға дейін экономикалық даму мен әскери жаңалану салаларында белгілі бір деңгейге көтерілетінін болжайды. АҚШ өкіметі / ФБР және Пентагон / және интеллектуалдық ұйымдары АҚШ-Қытай бәсекелестігінің сол кезеңнен бастап қалыптасып, дамитынын алға тартуда. Яғни, Қытай 2020 жылға дейін халықаралық аренада үлкен ойыншы, актер болудан өзін алыс ұстағысы келеді. Бұл жағдайда, Бейжиңнің Кипр мәселесіне байланысты қаншалықты Түркияға қолдаушы болатыны белгісіз.

Десек те, Түркия сыртқы істер министрлігі екіжақты байланыстар турасында қанағаттанарлық, тіпті ризашылық пікір білдіреді. Сол кездегі министр Гюл : - «Түркия үкіметі

бірінші рет Ресеймен осы мәселе туралы жан-жақты кеңесулер жүргізді. Енді, БҰҰ-ның Қауіпсіздік кеңесіне мүше-ел – Қытаймен де аталмыш мәселелер төңірегінде пікір алмасуды жөн санаймыз. Кипр мәселесінің дамуының барлық кезеңдері туралы Қытайдың премьер-министрі мен сыртқы істер министріне түсіндірдік. Мұның пайдасы көп болды деген пікірдеміз. Біз Ресеймен қалай ортақ түсіністікке жете алсақ, Қытаймен де осы мәселе жөнінде ортақ пікірге келетінімізге күмәнданбаймыз. Өйткені, Қытай сыртқы саясатында әділеттілік пен теңдікті жақтап, әділетсіздікке душар елдерге жәрдем етуде» - деп айтты. «Осы себепті, Қытай елі Кипр мәселесіне ерекше маңыз береді деп үміттенеміз және бұл туралы Қытай жағын жан-жақты хабардар еттік. Біздіңше, алдымызда көптеген өзгерістер күтіп тұр. Кипрлық түріктер Қытайға барып, өздерінің мәселелерін ашық айтатын болады. Осындай қатынастардың болатынына сенемін. Мұны қуаттайтын кейбір оң нышандарды байқадық» [1, 2 б.].

Түркияның Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүшелікке енуі туралы мәселе.

Түркияның бұрынғы сыртқы істер министрі Абдуллах Гюл елінің Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүшелікке енгісі келетіндігін Қытайдың премьер-министрі Вен Жъябаоға жеткізді. Түркия сыртқы істер министрі Гүл Түркияның аталмыш ұйымға қатысуының саяси мәнінің негізгі фактор екенін баса айтып, Ресей мен Қытаймен пікірталастар мен кеңесулерін ары қарай жалғастыратын жеткізді. 2004 жылдың аяғында премьер-министр Реджеп Тайып Ердоған да ұйымға мүшелікке ену туралы Ресей Федерациясының сол кездегі президенті Путинге жеткізген еді. Путин өз кезегінде Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Назарбаевпен ақылдасып, нәтижеде Н. Назарбаев Түркияның осы өтінішін жылы қабылдады. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Қытайдың бастамасымен 1996 жылдың сәуірінде құрылып, 2001 жылға дейін алдымен Шанхай Бестігі деп аталынып келді.

Ұйымның негізгі мақсаты мүше мемлекеттердің арасындағы шекара мәселелерін шешу және шекаралық аймақтарда қауіпсіздікті қамтамасыз ету еді. 1999 жылдан бері ұйым аймақтық қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастық құрылымына айнала бастады. 2001 жылы маусым айында ұйымға Өзбекстанның мүше болуымен ұйым біршама кеңейді. Ұйым осы кеңеюімен шектеліп қалмай, келешекте осы құрылымға мүше болуы мүмкін елдерді де анықтап қойған еді, олар: Моңғолия, Пәкістан, Үндістан, тіпті Иран мен Түркия да назардан шет қалдырылмады. Аймақта Пәкістан мен Үндістан осы ұйымға кіруге ерекше құлшыныс танытты. Алайда, Үндістанды қолдаған Ресей мен Пәкістанды қолдаған Қытай арасындағы түсініспестік себепті Үндістанның мүше болуы кейіндетіліп келді. 2001 жылдың 11 қыркүйегінен кейін АҚШ-тың Оңтүстік Азия мен Орталық Азияға енуімен ұйым заңды түрде аймақтық саяси күшке айналды және тиісті құқықтық құжаттарды да даярлады. Бейжіңнің Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына қатысуының түпкі себебі аймақта еркін сауда алаңын қалыптастыру болғанына қарамастан, Ресей де аталмыш ұйыммен қызметі жағынан бірдей саналатын Ұжымдық Қауіпсіздік Келісімі Ұйымын нығайтуға барынша күш сарп етті. Жалпы алғанда, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының жыл сайынғы жиналыстарының артынан Ұжымдық Қауіпсіздік Келісімі Ұйымының жиналыстары да қатар өткізіліп келеді. Яғни қос ұйым бір аймақта бірдей қызмет атқарып келеді немесе бір-бірін қайталап келеді деуге болады.

Иран және Үндістан да Орталық Азиядағы елдермен әртүрлі салалар бойынша ынтымақтастық жасауда. Тіпті, Үндістан Тәжікстанда АҚШ пен Ресейден кейін үшінші әскери база құрып үлгерді. Мұндай жағдайда, Бейжің Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының кеңеюі мен оған жаңа мүше-елдерді қабылдауға оң қабақ танытпайтындығы анық.

2002 жылдың маусымында Санкт-Петербургта ұйымдастырылған Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының басшыларының басқосуында Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Назарбаев аталмыш құрылымның ынтымақтастық жасағысы келетін кез келген мемлекетке ашық екендігін жария етті. Себебі, бұдан бұрынырақ, 2002 жылдың 7 қазанында Бейжіңде өткізілген ұйымға мүше-елдердің сыртқы істер жөніндегі министрлерінің жиыны барысында Қытайдың Сыртқы Істер Министрінің спикері Сун Йукси, ұйымның қазіргі міндетінің құрылымдану екенін және жаңа мүше қабылдау мәселесінің күн тәртібінде тұрмағандығын ашық баяндаған-еді. Яғни, Қытай тарапының мүше қабылдау мәселесінде күдіктері мен күмәндерінің басым болғандығы рас.

Қытайлық саясаткерлердің пікірінше, егер, келешекте ұйымға Үндістан мен Пәкістан мүше болып енетін болса, «бір-біріне қас, екі дұшпан-елдің» арасындағы мәселенің ұйымның күн тәртібінен түспей, барлығын тығырыққа тірегендіктен, ұйымның пәрменсіз қалуы немесе бөлшектенуі мүмкін екендігін жоққа шығармайды. Үндістанның ШЫҰ-ны мүшелікке қабылдануымен «Тройя атына» ұқсап, агент ретінде АҚШ-тың мүддесіне жұмыс істемеуіне кім кепіл? Түркияның да аталмыш ұйымға кіруімен осындай ролді атқарып АҚШ-тың «қолшоқпары» болмасына кім кепіл? Кейбір қытайлық зерттеушілердің ойынша, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына жаңа мүше-елдердің қабылдануы, яғни, ұйымның кеңеюі аймақтағы күштердің ара-салмағын, тепе-теңдігін бұзатыны алға тартуда [2, 3 б.].

Бұған бір мысал ретінде, 2002 жылғы оқиғадан кейінгі АҚШ-тың аймақтағы мемлекеттерді терроризммен соғысуға шақыруына деген сол елдердің білдірген реакциясын атауға болады. Яғни, Қытай Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының бастамашысы болу мүмкіндігінен айырып қаламын ба деп қорқады. Алайда, мұндай ұстаным ұйымның басты принципі болып саналатын сыртқа ашықтық қағидатына қарама-қайшы.

Түркия ұйымға мүше болу үшін Орта Азиялық Республикалардың көмегін және соңғы кезде жылдам даму үстіндегі Түркия-Ресей қарым-қатынастарының жоғарғы деңгейінің арқасында Ресейдің де қолдауына мұқтаж. Алайда, Түркияның Қытайдың қолдауына ие болу ықтималы төмен. Мұны Түркияның сыртқы істер министрі мен Қытайдың сауда министрі арасында өткен пікірталастан аңғаруға болады: Түркияның сол кездегі сыртқы істер министрі Гүл: - «Түркияның Еуропа Одағына мүшелікке ұмтылуы оның Азияға деген қызығушылығының азаятынын білдірмесе керек» - дейді. Қытайдың сауда министрі Бо Чилай: «Қытайда «екі аяқ бір кемеді» деген нақыл сөз бар. Егер келешекте Азия Одағы құрылған жағдайда оған да мүше боласыздар ма?»- деп сұрақты тікесінен қояды. Гүл Түркияның бірнеше аймақтық ынтымақтастық ұйымдарына мүше екендігін айтады. «Екі аяқ бір кемеді» деген мәтелдің аудармасы қате, негізі «екі аяқ екі кемеді» болуы керек еді» дейді. Бірақ, бір адамның екі аяғы екі кемеді болса, кемелердің біреуінің қозғалуымен оның суға құлап түсетіні белгілі. Қытай мәдениетінде жағымсыз мәнге ие осы бір мақалдың мағынасы Түркия Азия Одағында емес (мұндай ұйым жоқ болса да), тек Еуропа Одағында ғана болуы керек дегенге меңзейді. Қытай Үкіметі және қытайлық мамандар Түркияның Еуропа Одағына мүше болуына оң көзқарас танытып келеді. Өйткені, Еуропа Одағына мүше бола алмаған жағдайда, Түркияның Азияға бағыт алатыны және осыдан барып Орталық Азия аймағы мен Шығыс Түркістан мәселесінде белсенді бола түсуі Қытайдың аймақтағы ұлттық мүдделеріне залал келтіретіндігі мәлім.

Шығыс Түркістан мәселесі

Түркия президенті Сулейман Демирельдің 1995 жылғы Қытайға жасаған сапарынан бастау алған Түрік-Қытай қарым-қатынастары Қырғи-қабақ соғыстың аяқталысымен жылдам дами бастады. Түркия аймақтық геосаяси күш болып табылатын Ресей, Үндістан мен Жапония сияқты елдермен салыстырғанда Қытаймен белсене араласа бастаған-ды. Түркияның Қытаймен арадағы саяси байланыстары экономикалық саладағы қарым-қатынастарына әсер ете алмай, аймақтық немесе дүниежүзілік қауіпсіздік саласында ешқандай ортақ іс-әрекет жасалынбаған еді. Бейжің тұрғысынан Шығыс Түркістан мәселесі және Анкара тұрғысынан екіжақты сауда мәселесі екі жақты қатынастардың белгілі бір деңгейге шығуына елеулі кедергі болған еді. Қытай Батысқа одақ және НАТО-ға мүше ел болып табылатын Түркияның Шығыс Түркістан мәселесін көздір ретінде пайдалануынан қауіптенді.

Бейжің және қытайлық мамандар Шығыс Түркістан мәселесінің себепшісі мен қолдаушысы ретінде Түркияны атайды. «Қате ұйғарым қате саясатқа жол ашты». Десек те, Анкара 1998 жылдың желтоқсанында Түркияда тұратын Шығыс Түркістаннан келген азамат-тардың заңды ұйымдарының саяси қызметін біршама шектеуге қатысты құпия үкім шығарады. 2000 жылы Қытайдың талап етуімен қос мемлекет «Қылмыстыларды кері қай-тару» туралы келісімге қол қояды. 2001 жылы Қытай мемлекетінің басшысы Жьянг Земиннің Түркияға жасаған сапарының барысында екі ел терроризмге қарсы күрес туралы декларацияға қол қояды [3, 5 б.].

2004 жылдың қазанында Реджеп Тайып Ердоған өзінің Қытайға Әділеттілік және Өрлеу партиясының басшысы ретінде жасаған сапарында терроризмнің әртүрлі формаларына қарсы

екенін және бұл мәселеде Қытаймен ынтымақтасуға дайын екендігін мәлімдеді. Қытай баспасөзі Түркияның «Шығыс Түркістандық лаңкестерге» қарсы ұстанымда екендігі туралы дақпырт таратты және Түркияның Шығыс Түркістан мәселесіне қатысты жүргізген саясатын толық қолдайтынын жазды. Қарапайым мәлімдемені Қытайдың осылай қабылдауының себебі екі мемлекеттің террор немесе лаңкестік ұғымын басқаша түсінуінде еді. Басқаша айтқанда, Қытай терминологиясында террор ұғымы «ұйғыр» атауына парапар. Түркия сыртқы істер министрі А. Гюлдің Қытайға жасаған сапары барысында оған Қытайлық құзырлы тұлғалар Түркияның Тайвань (Біртұтас Қытай саясаты) мен Шығыс Түркістан (Қытайдың жерінің біртұтастығы) мәселесі турасындағы ұстанымы үшін рақмет айтты. Анкара Қытайдың Шығыс Түркістан мәселесіне деген сезімталдығын әрдайым ескеріп келеді және тиісті іс-шараларды орындап келеді. Алайда, Бейжіңнің көңілінен шығу қиын. Шығыс Түркістанның саяси қызметінің орталығы Алмания мен АҚШ болуына қарамастан Бейжің Анкараға әлі қысым жасап келеді [4, 1-2 бб.].

Шығыс Түркістан мәселесі 1997 жылдың ақпанынан бастап халықаралық күн тәртібіне тұрақты түрде еңгізіліп келеді. 1999 жылы Халықаралық Амнистія Ұйымы мәселеге қатысты арнайы баяндама жасады. Күнімізге дейін Шығыс Түркістанда адам құқығының бұзылуына қатысты бірнеше көлемді баяндама жасалды. «Хьюмэн Райтс Уотч» атты адам құқықтары жөніндегі ұйым да Дүниежүзіндегі адам құқықтары туралы жасаған жылсайынғы баяндамасында Шығыс Түркістандағы адам құқықтарының аяқасты етілуіне байланысты бірнеше бөлімше арнайды. 2001 жылдан бері АҚШ Сыртқы Істер Министрілігі тарапынан жарияланатын «Халықаралық дін бостандығы туралы есеп», «Елдердегі адам құқығы жөніндегі есеп» және «Дүниежүзілік лаңкестік» (Patterns of Global Terrorism) атты құжаттарында Шығыс Түркістандағы адам құқықтарының аяққа тапталуы турасында кең мәлімет береді. Әсіресе, 2001-2004 жылдары арасында жарияланған «Дүниежүзілік лаңкестік» есебінде 11 қыркүйек-тен бұрынғы Ауғанстанда орналасқан «Шығыс Түркістанның Ислам Қозғалысы» атты ұйымнан басқа отыздан астам Шығыс Түркістандық ұйымның лаңкестік ұйымдарға жатпайтындығы баса айтылады. 2001 жылдың 11 қыркүйегінен кейін, қазан айында Қытайдың Шанхай қаласында ұйымдастырылған АПЕК елдерінің жиынына қатысушы АҚШ президенті Джордж Буштың Қытай Мемлекетінің басшысы Жъян Земинмен бірігіп өткізген баспасөз маслихатында Буш Қытай Үкіметінің терроризммен күресті желең немесе сылтау етіп, Шығыс Түркістандық азшылықтарға қысым көрсете алмайтындығын және Шығыс Түркістан мәселесінің этникалық және әлеуметтік мәселе екендігін мәлімдеген еді. 2001 жылдың қарашасында БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Комитеттің Жоғарғы комиссары Мэри Робинсон Қытайға жасаған сапарында Шығыс Түркістандағы адам құқықтарының бұзылуы мәселесінің күн тәртібіне енгізілгенін хабарлады.

2002 жылдың тамыз айында АҚШ Үкіметі «Шығыс Түркістанның Ислам Қозғалысы» ұйымын Лаңкес ұйымдар тізіміне еңгізгеннен кейін 2002 жылдың желтоқсан айында АҚШ Сыртқы істер министрінің орынбасары Лорн Крэйнер арнайы Шығыс Түркістан аймағына барып, Чинжъян Университетінде «Адам құқықтары және анти-терроризм» атты конференцияда жоғарыда аталған ұйымның лаңкестік құқырылым екенін, алайда, Шығыс Түркістандағы одан өзге барлық ұйымдардың террористік ұйымдар болып табылмайтынын ашық мәлімдеді. Оның тұжырымдауына сай, Шығыс Түркістан мәселесі адам құқығымен байланысты мәселе болып есептелуі тиіс.

Біздің қорытындылауымызша, Түркия Шығыс Түркістанға қатысты Қытайды қанағаттандыратындай саясат ұстанбайынша, Қытайдың экономикалық өрлеуі мен қауіпсіздігіне қауіп-қатер төндіретін осы мәселе екі мемлекет арасындағы қарым-қатынас-тарға болымсыз әсер етері хақ. Орта мерзімде Қытай Түркиямен арада аймақтық ынтымақтастық жасауды жоспарлап отырған болса, қысқа мерзімде Шығыс Түркістан мәселесінің екі жақтың күн тәртібіне бір күні еңгізілетіні анық.

1. *Türk Çin İlişkilerinin gelişmesi* - <http://www.savunmastrateji.blogcu.com/turk-cin-iliskilerinin-gelismesi/481827>.

2. *Türkiye-Çin İlişkilerinde bundan sonrası* - <http://www.turksam.org/tr/a1900.html>.

3. *Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti Ekonomik İlişkileri* - <http://www.turksam.org/tr/a1989.html>.

4. *Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki siyasi ilişkiler* - <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

Резюме

В данной статье автор рассматривает актуальные проблемы развития политических отношений Турции с Китайской Народной Республикой. Автором статьи дается анализ основных проблем и вопросов турецко-китайских отношений. Придается особое значение таким актуальным проблемам как Восточнотуркестанский вопрос, проблема Кипра, стремление Турции в членство в организации Шанхайского сотрудничества в контексте современных турецко-китайских отношений.

Summary

In this article some of Turkey and China political relations are considered. In this article Turkish-Chinese relations are analyzed in detail. Especially East Turkestan Question, Cyprus Issue, Shanghai Organization of Cooperation is studied in a context of Turkey and China Relations. Author of the article researches the key aspects of the problems.

ТУРЕЦКО - АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД СССР И ТАКТИКА ПОЛИТИЗАЦИИ АРМЯНСКОГО ТЕРРОРА

П.Г. САМЕДОВ - диссертант факультета международных отношений и международного права Бакинского Государственного Университета

Внешняя политика Азербайджана в период нахождения в составе СССР не была независимой. Поэтому турецко-азербайджанские отношения можно рассматривать как часть советско-турецких отношений. В возникновении и развитии советско-турецких отношений важную роль сыграли события, имевшие место в начале XX века. Так, исторически период начала падения Османского государства и начала национального движения совпадает с периодом Октябрьской революции в России. Нахождение в центре обоих движений идеи защиты от мирового империализма сближает Россию и Турцию. В годы движения Национальной Защиты Турции, Россия оказала определенную помощь деньгами и оружием Турции. (см. Теллал Э. *Внешняя политика Турции. том I, с.162*).

Хотя некоторые территориальные притязания турецкой делегации, отправленной в 1920 году в Москву под председательством Бакира Сами Бека, отрицательно повлияли на отношения, Советская Россия отступила от своих требований после победы на второй мировой войне. Подписанным 16 марта 1921 года турецко-советским договором о дружбе русские признали Мисаки-Милли (*Misaki-Milli*) и солдаты на Восточном фронте были переправлены на Запад. Восстановление отношений Турции с Западом негативно повлияло бы на отношения с СССР [1].

На Бакинскую конференцию 1-7 сентября 1920 года приехали различные группы из Анатолии и одна делегация Великого Национального Собрания Турции. После представленного Анвар пашой на этот конгресс уведомления, было принято решение о «Турецком национальном революционном движении». В нем было сказано о чувстве уважения к турецким муджахитам, поддержке угнетенного турецкого рабочего (См. Теллал Э. *Внешняя политика Турции, том I, с.159*).

Но, избегая попадания под влияние, а также под воздействием социального строя, М.К.Ататюрк свою осторожную политику направил на Запад. Если условия были бы в эти годы подходящими, Ататюрк мог создать Кавказскую Федерацию и Кавказский Союз. В 1933 году он даже выразил свои чаяния: сегодня СССР является нашим другом, соседом и союзником. Мы нуждаемся в этой дружбе. Под управлением нашего друга есть братья, чей язык, взгляды одинаковы с нашим. Мы должны быть готовы оказать им поддержку. Как люди готовятся к

этому? Поддерживая моральные мосты в целостности. Язык является одним мостом, история – другим мостом. Необходимо наше сближение с ними. Его жизнь стала преградой в полагаемых им столь важными делах. Сделать шаг на пути к этой цели уже является ответственностью Турции [2]. Говоря о турецко-азербайджанских отношениях этого периода, можем отметить то, что в первые годы Советской власти у Азербайджана имелась некоторая свобода в сфере внешней политики. Благодаря этой свободе между Турцией и Азербайджаном установились определенные отношения. В течение марта-апреля 1922 года, по приглашению находящегося накануне Великой атаки Мустафы Кемалю, посол России С.И.Аралов, советский военный атташе К.К.Звонарёв и первый представитель Азербайджана Ибрагим Абилов посетили национальные военно-воздушные Силы. Должны сказать, что в развитии азербайджано-турецких отношений в 1920 годы была велика заслуга Ибрагима Абилова. После установления Советской власти в Азербайджане Абилов был назначен заместителем министра внутренних дел Азербайджанской ССР, на вышеупомянутой конференции, то есть на созванном в Баку на первом съезде народов Востока, был избран секретарем Совета пропаганды и агитации народов Востока. В июне 1921 г. в составе азербайджанской делегации принял участие в третьем съезде коммунистов. В 1920 году по рекомендации Н. Нариманова был чрезвычайным и полномочным послом Азербайджанской ССР в Турции, а затем и ЗСФСР, сыграл большую роль в формировании и укреплении советско-турецких, в том числе азербайджано-турецких дружественных отношений. По его инициативе в турецких городах Трабзон и Самсун были открыты азербайджанские консульства. В результате эффективной дипломатической деятельности и при непосредственном участии И.Абилова был заключен ряд двусторонних и многосторонних соглашений между советскими республиками и Турцией. Наряду с другим дипломатом из Нахчывани Бехбуд-агой Шахтахинским, главой делегации Азербайджана на советско-турецких переговорах, Абилов подписал в 1921 году Московский и Карский договоры, заложившие фундамент Нахичеванской Автономной Республики [3, 14]. В 1925 году между Тевфигом Рушду и Чичериным был подписано дружеское соглашение, Рускомбанк пришел в Турцию, были приглашены специалисты. Договор о дружбе в 1927-1929 гг., соглашение о торговле и сотрудничестве в 1934 и 1937 гг. были в силе до второй мировой войны. В эти годы оба государства готовились к войне.

В результате успешной политики, проводимой Исметом Инёню, Турция не приняла участие во Второй мировой войне. Ближе к концу Второй мировой войны Россия выдвигала определенные требования Турции. Рукой Армении Москва предъявила территориальные претензии к Турции. По указанию Л.П.Берии выходящая в Тбилиси газете «Коммунист» распространила письма грузин С.Джанашия и Н.Берзенишвили «О наших юридических требованиях Турции». В нем были идеи о возврате Турцией различных территорий [4, 203]. При анализе книг по внешней политике в Турции, мы видим, что после Второй мировой войны, в результате турецкой западноориентированной политики турецко-русские отношения оказались в разных лагерях. В этот период в Азербайджане не было самостоятельной внешней политики. Министерство иностранных дел хоть и было создано, её деятельность была ограничена, носила символический характер. Поэтому, говоря об азербайджано-турецких отношениях в советский период, можем сказать об относительной свободе отношений в начале, и полном отсутствии, вплоть до обретения независимости, впоследствии.

Людьми, получившими наибольшую выгоду от проводимой Турцией прозападной политики, стали те, что жили мечтой о «Великой Армении». В результате этого западные азербайджанцы были изгнаны со своих родных земель.

Турецкая резня и тактика политизации террористических организаций. До распада СССР, самой шумевшей армянской террористической организацией была АСАЛА. После смерти двух наиболее жестоких лидеров этой организации, созданной в 1975 году, Агопа Агопяна и Агопа Дашнакчяна, управление перешло в Центральный Комитет в Ливан.

В 1981 году, своей «политической программой», АСАЛА объявила мировой общественности о своих целях и намерениях. В соответствии с этой программой, целью АСАЛА было «установление объединенной Армении с демократическим социалистическим и революционным правительством». Двумя главными врагами АСАЛА были показаны «армянин, который не

с АСАЛА» и «турецкий империализм». АСАЛА принято и объявлено основным способом в качестве условия создания «Великой Армении» путем революции [5, 93]. Наладив связи с армянскими террористами во Франции, в организацию были приняты новые члены. Самыми известными среди них были Алекс Еникомшян и Монте Мелкоян. В 1981 году этими группами были осуществлены многие теракты [6, 90].

Совершенные в 1905, 1908, 1948, 1953 и 1965 годах преступления, насильственные изгнания и резня азербайджанцев, проживающих в Армении, описаны многими писателями. А нападения на азербайджанцев начались после образования АСАЛА.

В отношении азербайджанцев, живших в Армении, будет к месту сказать следующее. Из 4336 семей, проживавших в этом регионе в 1804 году, 3226 были семьями азербайджанских тюрков. Принимая во внимание другие народы, в этот период армянское население составляет 1%. Это ясно свидетельствуется письмом из архива русского генерала Цицианова. После 1828 года, то есть сразу после Туркменчайского договора, территория Иреванского ханства стала Армянской областью. Вскоре после договора, из Ирана было перевезено 40,000, из Турции 64,800 армян. Число азербайджанских тюрков, составлявших в 1828 году 73,8 процента населения, к в 1834 году сократилось до 46,2 процента [7, 6].

Отношение к туркам в Армении так выражалось словами дашнакского «героя»: «В Басаркечере (в настоящее время Варденисе) я, не делая никаких различий, уничтожил турка, тюркское население. Так как мне жаль использовать против них оружие, лучшим средством для этих собак было бы, по одному собрав всех выживших после войны, заполнить ими одну яму и похоронить тяжелыми камнями так, чтобы ни один света белого не видел. Так я и сделал. Я собрал всех мужчин, женщин, младенцев, забросил их в яму и накрыл их» [8, 26].

Кроме того, цели и задачи армян того времени проясняет письмо главы Национального комитета Иревани Хидайета Сеидзаде, адресованное председателю Кабинета Министров Азербайджанской Республики. Он писал: «В последнее время армяне начали нападения на Зангезур, нас, то есть мусульман Шарура и Иреванской области. Они нападают на наши деревни, в массовом порядке уводят людей и убивают. В Зангезурской области население около 20 сел покинуло свои родные места. Они спаслись, убежав в Иран, Карабах и к нам. В некоторых деревнях уже распространили информацию о полном присоединении Зангезурской области Араратским правительством. Так, они ставили себе целью на мирной конференции народов доказать свои права на эти места, и чтобы показать эти места исконно армянскими землями, хотят уничтожить все население Зангезура, Шарура, Нахчывана и Ордубада. и «очистить» всех места. Знайте, что после очищения эти земель от мусульман армянами, от нашего народа здесь не останется никакого следа, и все наши желания ни на что не сгодятся и все превратится в грезы [9].

Во время событий 1905 года более чем 350 тысяч населения стали изгнанниками с территории нынешней Армении, 150 тысяч были уничтожены. Летом и осенью 1918 года в Зангезуре было полностью уничтожено 115 азербайджанских сел. В этих деревнях более 8 тыс. людей, в том числе старики, женщины и дети, были безжалостно убиты. До конца 1918 года дашнакские войска разграбили и сожгли 200 сел Иреванской губернии [10].

Создавшие из 15 уездов Армению и все еще не насытившиеся армяне «вышли на охоту» на Нагорный Карабах. Они пытались присоединить его к Армении уже в 1921 году, но потерпели неудачу. В 1923 году обеспечили Нагорному Карабаху автономию. В 1929 году присоединили 9 сел Нахичевани, села Мегринского района к Армении.

Из 2310 населенных пунктов Ереванского, Эчмиадзинского, Ени Баязидского, Александропольского, Зангезурского, Дилижанского, Памбакского уездов, существовавших ранее на территории Армении, 2000 принадлежал азербайджанским тюркам [11, 162].

После образования Армянской Республики кампания геноцида против азербайджанских тюрков еще более усилилась. Профессор Гастин Маккарти (США) пишет: «Мы точно знаем, что за период с 1820-го по 1920 год около 600 тысяч армян были переселены из Российской империи. А 2 миллиона мусульман покинуло Россию».

Завен Коркодян пишет, что азербайджанские турки в Гамарли жили в 94 селах из 102, в Эчмиадзине - в 67 селах в 71 селах. После дашнакской резни эта цифра коренным образом

изменилась. После установления Советской власти в Армении из 102 сел в 75 в Гамарли, и из 71 села в 52 в Эчмиадзине жили азербайджанских тюрки [12, 30].

Читаем в журнале «Исторические записки» (том 2.14 1938, с.80.): «В течение 30-тимесячного хозяйничанья Дашнакцутюна 60 процентов имевшихся у Азербайджанского населения земель была конфискована».

Общая черта и у АСАЛА, и у других армянских террористических организаций заключается в том, что параллельно с террором, они пропагандистскими средствами смогли скрыть большинство их них. А это, в противопоставлении политизированного поведения армян с Азербайджаном, ценящим общечеловеческие и человеческие права, закончилось в итоге потерей азербайджанских земель. Азербайджан, будучи правым, долгое время вел оборонительную тактику, защищался в течение длительного времени по отношению к совершенно иной пропаганды армянского террора в случае правильной тактике обороны. И без того более 30 административных районов в Армении в свое время были местом проживания азербайджанцев. В настоящее время совокупность этих районов называется Армянской Республикой. Мы можем видеть это и из исследований Эльдара Исмаила, обосновавшего все это на основе различных источников. Краткая информация об этих районах:

1. Абаран – первое название до 1935 г. как Баш Абаран
2. Арташат - до 1930 г. как Беюк Гамарли
3. Амасия – Амасийский
4. Ахурян - до 1956 года Арпачай
5. Арарат (Девели) - до 1956 г. назывался Вединским районам
6. Ани - до 1961 г., Агинский
7. Арагадз - до 1950 г. Алаяз
8. Артик - до 1935 г. Беюк Арыхвели
9. Камо (Баязид) - до 1830 года Кавар
10. Варденис - до 1969 года Басаркечар
11. Вайк (Пашалы) - до 1988 года Азизбековский
12. Ехегнадзор- до 1957 года Кешишканд
13. Туманян - до 1969 года Аллахверди
14. Ноемберян - до 1937 года Варана
15. Калинино - до 1935 года Воронцовка
16. Martuni - до 1926 года Ашагы Гаранлыг
17. Гугарк - до 1964 года Гаракилсе
18. Спитак - до 1949 г. Хамамлы
19. Степанаван - до 1923 года Джалалоглу
20. Раздан - до 1959 г. Ахта
21. Иджеван - до 1949 г. Карвансарай
22. Дилижан – Дилиджан
23. Красносело - до 1940 года Чамбарак
24. Эчмиадзин - Вагаршабад, в турецких источниках Учкилсе
25. Аштарак – Аштарак
26. Талин-Талин
27. Хоктомберян – Гурдгулу, с 1935 г. Армавир
28. Гафан-Гафан
29. Горис – Горус
30. Мегри – Мегри
31. Сисиан - до 1940 года Гаракилсе
32. Масис (Улуханлы) - до 1969 года Зангибасар
33. Абовян-Котайкский район - до 1969 года Элляр. [13, с.22]

Как видно и из этих переименований, а также последующих фактов, Азербайджан сталкивался с несправедливостью и во время нахождения в СССР.

Один из учредителей АСАЛА и дашнакский активист, главный врач Варденисской (Басаркечарской) больницы Агван Нерсисян, в интервью газете «Варденис», выходящей в

Армении, признался в собственноручном убийстве 100 азербайджанских мальчиков, но государственные органы не предприняли каких-либо мер в его отношении.

Начиная с 1987 года, армяне пытаются превратить тему включения Нагорного Карабаха в состав Армении в международную тему. 18 ноября 1987 года экономический советник Горбачева Абель Аганбекян в интервью французской газете «Юманите» дает подробную информацию об экономической и политической «проблеме» Карабаха, выражая мнение о необходимости присоединения Карабаха к Армении. Это интервью Аганбекяна армянские газеты в Европе и США опубликовали на первых страницах. Москва же не дала каких-либо разъяснений по поводу интервью Аганбекяна. Это еще больше раззадорило армян. Уже на митингах на улицах Еревана говорилось о присоединении не только Нагорного Карабаха, но и Нахичевани. Как видно и из исследования, в действительности исторические корни этого, получили широкий размах с первых лет Советской власти.

Шаги по передаче, а на самом деле «дарению», Зангезура Армении были предприняты 1 декабря 1920-го года. В тот день на «исторической» встрече в связи с образованием Бакинского Совета, установлением Советской власти в Армении, Н. Нариманов выступил с откровением. В этом документе вошедшем в историю как «Откровения (комментарии) Нариманова», наряду с прочими темами, было указано и следующее: «Земли Зангезурского и Нахчыванского уездов являются неделимыми землями Советской Армении» [14, 14]. Это откровение, особенно передача (дарение) азербайджанских земель Армении, было оценено по достоинству Сталиным, Назаретяном, Орджоникидзе и другими.

На вышеуказанном заседании Бакинского Совета, Г.Орджоникидзе оценил это заявление-откровение как несравненный и очень важный документ в истории человечества, снижая значения важных стратегических местностей Азербайджана сказал: «Зангезур состоит из неплодородных гор, нет ни пшеницы, ни воды. А Нахичевань не примечателен ничем, кроме болот и засухи, и в Карабахе нет ничего, и без того товарищ Нариманов говорит, что берите их себе. Мы берем эти неплодородные земли для Армении. Мы делаем это для освобождения Советского Азербайджана еще от одной нагрузки» [15, 44].

Несмотря на наличие нескольких армянских семей, по приказу Сталина территория в десятки тысяч километров, образованная Дилижаном, бассейном озера Гейча и коридором, вытянутым в направлении Южного Азербайджана, отрываясь от Азербайджана, была передана Армении. С 1920 по 1937 год тысячи образованных, способных, уважаемых сыно-вей азербайджанского народа стали жертвами репрессий.

В 1948-1953 годах, в результате шовинистической политики Сталина и Микояна, 150 тысяч азербайджанцев были изгнаны из своих домов в Армении и сосланы в грузовых вагонах в Казахстан и низменных районы Азербайджана. В течение короткого периода, в результате резких различий в климатических условиях, голода и болезней, погибли до 70 тысяч человек. Выжившие создали в Казахстане семьи и их роль в казахстанско-азербайджанской интеграции неопределима. Эта роль, безусловно, проявилась в развитии отношений с независимым Азербайджаном.

С 1828 года по 1952 год на территории Армении опустело более 2 тысяч азербайджанских населенных пунктов.

Через 3 дня после оккупации Армении XI Красной армией, 1 декабря 1920 года, Совета Народных Комиссаров Азербайджана под давлением России передал Армении Карабахский, Зангезурский, Нахичеванский, Дилижанский, Гейчинский уезды и половину озера Гейча.

В период 1920-1970 годов до 500 азербайджанских населенных пунктов были переименованы.

В XIX-XX веках на территории нынешней Армении до 3 миллионов азербайджанцев были депортированы, и в то же время 1 миллион безвинных людей было убито армянами.

Только в городе Ереване из 9 мечетей осталась лишь одна - мечеть Гёк-мечеть (Синяя мечеть - прим. пер.). В последнее время армянская печать преподносит и её как персидскую. Если обратим внимание на азербайджанцев, работающих в Сургуте, то увидим, что виновниками их работы там являются именно эти граждане.

Однако армяне на протяжении всей истории обладали большим аппетитом. Они претендуют на то, чтобы урвать нагорную часть Карабаха и Нахичевани от Азербайджана. Армения, используя интерес армян, проживающих в Карабахе, относительно Армении, потребовал передачи ему части Карабаха. Но на этот раз азербайджанские коммунисты объединились и на заседании политических Бюро из ЦККПА 27 июня 1921 претензии Армении были отвергнуты. Позднее была сделана попытка положительно решить вновь поднятую на повестке дня тему Нагорного Карабаха. Решением слета от 4 июня 1923 Нагорный Карабах присоединился к Армении. Однако Нариман Нариманов возразив, вмешался в это, и доказал несправедливость этого решения, возможность политической резни в будущем. Приведенные им доказательства побудили Сталина, Орджоникидзе, Махаредзени, даже Назаряна вновь рассмотреть вопрос. 5 июня, на том же слете был принят новый закон относительно широкой автономии Нагорному Карабаху и включении Азербайджана в СССР. Но азербайджанские руководители выступили против предоставления автономии Нагорного Карабаха. К сожалению, 7 июля 1923 правительство Азербайджана под давлением про-армянского Центра подписало решение о предоставлении автономии Нагорному Карабаху.

Все это доказательство поощрения армян Россией. Так, в 1828 году во время турецко-русской войны, местные армяне в Восточной Анатолии помогали русским, вместе с ними сражаясь против Османской империи.

Если в период СССР Турция была бы не западноориентированной, а продолжила бы дружественную политику с Россией, возможно, азербайджанцы не стали бы беженцами с родных земель. И отношения Азербайджана с Турцией продолжались бы в свободной форме. Азербайджан всегда относился к территориальной целостности и государственной независимости соседних государств с уважением. К сожалению, в результате агрессивной политики Армении по числу беженцев и вынужденных переселенцев Азербайджан оказался в первых рядах в мире. Все азербайджанцы до последнего были изгнаны из Армении, хотя в Баку проживает до 30.000 армян.

1. Бозкурт, Г. *Турецкая внешняя политика периода Ататюрка, том XIX, июль 2003 // журнал Центра исследования Ататюрка, номер 56, специальный выпуск к 80-летию Турецкой Республики // <http://www.atam.gov.tr/indek.php?Pager Dergilcikglerik № = 184>*

2. Рахимли, Д. *Кавказская политика Советской России и конфликтующих государств в период Национального Движения // <http://webfirat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt19/>*

3. Абилова, А. *Ибрагим Абилов - азербайджанский друг Ататюрка. Б.: 1965; Аралов С.И. Воспоминания советского дипломата, М.: 1960; Асадова, И. Азербайджанский друг Ататюрка - Ибрагим Абилов // Культура, 4 июня 2010*

4. Для дополнительной информации см.: Гасанли, Дж. *СССР-Турция; испытательный полигон холодной войны, 1939-1953: монография / Дж.П. Гасанли; научный редактор С.Алиярлы-Баку: Адильоглу 2005; Гасанли, Дж. Турецко-русские отношения от нейтралитета до холодной войны (1939-1953), (пер. Али Аскер). Анкара, 2011, 203 с.*

5. Намазов, Ф. *Армянский террор и трагедии. Баку: 1988, 93 с.*

6. Шихалиев, Э. *Армянская проблема. Анкара: 2002, 80 с.*

7. Самедов, П. *Карабахская война и армянский террор: террор войны, научно-практический семинар, факультет международных отношений университета Анкары, Анкара: 2004, 6 с.*

8. Алиева, А. *Развитие азербайджано-армянской войны и роль Турции. Стамбул: 2003, 26 с.*

9. Газета «Азербайджан», № 11, 22 января 1919

10. Исмаил, Э. *Армения не существует для меня, не существует. Баку: 2002, 19 с.*

11. Коркодян, З. *Население Советской Армении за последние 100 лет, Иревань 1932. 19 с.*

12. З.Коркодян «Население Советской Армении за последние 100 лет, Иревань 1932»

14. *Конфликт в Нагорном Карабахе // сборник статей. Баку: 1920, 14 с.*

15. Алиева, А. *Развитие азербайджано-армянской войны и роль Турции. Стамбул: 2003,*

Мақалада автор Кеңестер одағы кезеңіндегі түрік-азербайжан қатынастарына және армян лаңкестігін саясиландыру тактикасына тоқталады.

Summary

In the article Azerbaijan-Turkish relations in the period of USSR are studied. Also influence of USSR-Turkish relations in the ties of Azerbaijan-Turkey are studied. During this period, the policy of tactics of Armenian terror in the present-day Armenia put forward with the driven out of Azerbaijanis from their home lands. The influence pro-western policy of Turkey over the Azerbaijanis living in Armenia is reflected in the article.

XIX ҒАСЫРДЫҢ 70-80 ЖЖ. ЖАПОН ЗАҢ ШЫҒАРУШЫ ОРГАН – ПАРЛАМЕНТТІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Т.М. БАЙСАЛБАЕВА - *т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің
Әлем тарихы кафедрасының доценті*

Күншығыс елінің, яғни жапон халқының тарихнамасында «Мэйдзи исин» атымен белгілі 1868 жылғы төңкеріс мемлекет өмірінің барлық салаларына түбегейлі өзгерістер әкелді. XIX ғасырдың 70-80 жылдарындағы буржуазиялық қайта құрулар Токугава сегунаты кезіндегі феодалдық қатынастардың ыдырап, саяси биліктің жаңа жүйесі – абсолюттік типтегі орталықтанған мемлекеттің орнауына жол ашты. Сан ғасырлар бойы жалғасқан император билігі қайта жандандырылып, 1889 жылы Ұлы Жапон Империясының алғашқы Конституциясы қабылданды.

Зерттеу жұмысының өзектілігіне келетін болсақ, біріншіден, Конституцияның қабылдануы, парламенттің және алғашқы саяси партиялардың құрылуын қамтитын Мэйдзи дәуірінде қалыптасқан жаңа мемлекеттік құрылым мен саяси жүйе ерекшеліктерін танып-білу, 1947 жылғы Конституцияның жария етілуіне дейін, тіпті, бүгінгі күнге дейін жалғасқан жапон мемлекетінің демократиялық даму жолын зерттеуде аса маңызды болып табылады. Екіншіден, елдегі саяси, экономикалық және әкімшілік реформалардан кейін күшейе түскен Жапонияның XX ғасыр табалдырығында әлемдік сахнада ең мықты әрі саяси ықпалды мемлекеттер қатарына еніп, империалистік елге айналуы өз алдына маңызды мәселе болып отыр. Өйткені, Жапонияда жаңа билік жүйесі мемлекет үшін ауыр зардаптармен ерекшеленді десек, артық айтпағанымыз. Қалай дегенмен де, мұндай саяси жүйенің ертеңі елде монархиялық-фашистік режимнің орнауымен аяқталғанын естен шығармаған жөн. Мемлекеттің милитаризациялану жолын басқан Жапонияның «Үлкен соғысқа» бастамашылық ретінде жүргізген экспансиялық саясатының алғышарт-тарын қарастыру, синтодан бастау алатын кокутай идеологиясының қалыптасу себеп-терінің шымалдығын ашуға мүмкіндік береді. Үшіншіден, жапон мемлекетінде орын алған басқару түрінің абсолюттік конституциялық монархиядан біртіндеп шек-теулі дуалистік монархияға өту үрдісін зерттеу қазіргі таңда жапон елі тарихы ғылымы шеңберінде аса маңызды саяси мәселеге айналып отыр. Себебі, халық құқықтары мен бостандықтарының кеңеюі және император билігінің әлсіреуі, келешекте микадоны биліктің символы ретінде ғана танитын жаңа конституцияның қабылдануына әкелді.

Жапон парламенті «императорлық парламент» (Тэйкоку гикай) деген атқа ие болғаны белгілі. Бұл тегін емес еді. Сол кездегі бірқатар жапон жазушылары байқағанындай, конституцияны «императордың халыққа деген асқан мейірімі» ретінде халық санасына ұялату заң шығарушы биліктің басты мақсатына айналды [1, 162].

Жапон парламентінің жұмысы 1890 жылы басталды. Парламент ел басшысы, император бұйрығымен шақыралатын және таратылатын болды. Император өз еркімен әр түрлі саяси жағдайларға байланысты парламент сессиясын уақытша тоқтатуға не болмаса мүлдем таратып жіберуге толық құқылы еді.

Парламент екі палатадан тұрды: пэрлер палатасы (Кидзоку-ин) және өкілдер палатасы (Сюги-ин). Пэрлер палатасы немесе жоғары палата таратылмайды, оның отырыс-тары тек кейінгі мерзімге қалдырылуы мүмкін.

Парламенттің пэрлер палатасының құрамы келесідей болды:

- 1) император тұқымындағы ханзадалар;
- 2) 25 жастан асқан маркиздер мен княздар;
- 3) өз жетістіктерімен көзге түскен, еңбегі сіңген императордың өзі тағайындайтын тұлғалар;
- 4) ақсүйектер қатарынандағы салық төлеушілер ішінен сайланатын әр префектурадан бір өкіл.

Палатаның құрамына енетін соңғы аталған үш топтың әрбіреуі жалпы мүшелер санының бестен бір бөлігінен асып кетпеуі тиіс еді. Екі соңғы топ мүшелерінің жасы 30-дан аспауы керек болды. Жалпы жоғары палата құрамына 300-дей депутат кірді.

Өкілдер палатасы құрамына 25 жасқа толған және 3 иен құнынан асатын тікелей салық төлейтін жапондық ер адам қызметшілермен сайланатын депутаттар кірді.

Жоғары палата мүшелері өмір бойы қызмет ету құқығына ие болатын. Ол палатаның көп бөлігі халыққа сыйлы ақсақалдар тобын құрады. Төменгі палата мүшелері 4 жыл бойы қызмет істейтін еді.

Пэрлер палатасының президенті мен вице-президентін императордың өзі сайлады. Ал төменгі палата президенті мен вице-президенті палата таңдаған кандидаттар арасынан сайланады. Император өз таңдауын палатада көпшіліктің даусына ие болған кандидатқа тоқтатады. Палатаның президенттері жылына бес мың иен, вице-президенттер үш мың иен, палата мүшелері екі мың иен жалақы алатын.

Парламенттің келесідей құқықтары болды:

- 1) петициялар қабылдау;
- 2) императорға жолығу;
- 3) үкіметтен түрлі мәселелерге байланысты түсініктемелер талап ету (министрлер кабинеті талапты орындамаған жағдайда, парламенттің төменгі палатасы императорға шағым тастауға құқылы, ал император заң шығарушы орган мен атқарушы биліктің арасындағы келіспеушіліктер шектен шығып жатса, палатаны таратып жіберуге құқығы бар);
- 4) мемлекеттік шығындар мен кірістердің тиісті түрде тіркелуін қадағалау. Сонымен қатар, парламент, оның ішінде оның төменгі палатасы министрлердің қаржылық ұсыныстарынан бас тартуға, қажетті жағдайларда белгілі бір шараларға қаражат бөлмеуге де құқылы болды.

Парламент палатасындағы депутаттың алатын орны жребий бойынша түсетін нөмірімен анықталды. Ал бұл дегеніміз, жапон парламентінде, еуропалық палаталарындағыдай, оң, сол, орта қанаттар сияқты бөлініс болмады.

Парламент жұмысын бақылауға бағытталған арнайы комиссия құрылды. Ол комиссия жұмысына министрліктен жіберілген өкілдер де араласып отырды. Екі жақ бірігіп, ортақ шешім қабылдайтын еді. Екі палата арасында бегілі бір заң жобасына байланысты келіспеушіліктер туындаған жағдайда жоғарыда сөз болған комиссия бітім жасасуға ықпалын тигізетін. Комиссияларда тынбай еңбек еткеннің арқасында аз уақыт ішінде жапон парламентінің палаталары көптеген заң жобаларын талқылап үлгеріп отырған. Мысалы, 1898 жылдың желтоқсанынан бастап 1899 жылдың наурыз айына дейін депутаттар палатасы 280 рет дауыс берді. Яғни, орташа есеппен депутаттар күн сайын төрт рет дауыс беріп отырған. Палаталар қызметінің қарқындылығы айтарлықтай қарама-қайшылықтардың болмауымен түсіндіріледі. Палата барлық жағдайларда комиссияның шешімін басшылыққа алып отырды. Палата мәжілістеріне министрлер сирек қатысатын, өйткені мұндай отырыстар іс жүзінде емес, қағаз жүзінде іске асып отыратын шаралар ғана болып есептелді. Маңызды заң жобаларын талқылау кезінің өзінде министрлер өз орындарына үкіметтік комиссарлар мен заң кеңесшілерін жіберіп отырды [2, 328].

1890-1923 жылдар аралығында парламенттің төменгі палатасында өткізілген сессиялар саны 45-ке жетті. Төтенше сессиялардың мұндай көп болуының себебі ретін-де келесі фактіні келтіреміз: парламенттің құрылғанынан кейінгі алғашқы он жыл уақыт ішінде өкілдер палатасындағы оппозиция күштерінің мықты болғаны сонша, үкімет парламентті жиі-жиі таратып отыруға мәжбүр болған еді. 1890-1898 жылдары парламенттің бес

сессиясы таратылды. Елде мемлекетті басқарудың түрі ретінде өкілдік конституциялық монархия билігінің қалыптасқандығын ескере отырғанымен де, орын алған жағдайды қалыпты деп санауға келмейтін еді. Осыған орай, парламент тікелей репрессияларға жол беруден бас тартып, өзінің аталмыш «парламенттік қаруын», яғни көпшілікті құрайтын топты құруды көздеді. Сөйтіп 1900 жылы император рұқсатымен Ито Хиробуми Сэйюкай үкіметтік партиясын құрды. Партия жұмысы ұйымдастырылғаннан кейін үкімет пен парламент арасындағы өзаралық қызмет жөнге келе бастады. Ито партияны құрғаннан соң өзінің парламенттік қызметі аяқталды деген оймен үкіметтік жұмыстарына қайта оралды. Партия Ито Хиробумидан оның әріптесі Сайондзи Киммоти басшылығына өтіп, билік басына келетін әрбір министрлер кабинетінің өзіндік басқару бағытына сай жеңіл де жедел өзгеріп отыратын үкімет қолындағы күшті құралға айналды. Ито мен Сайондзидің «либералдық» кабинеті болсын, немесе Ямагата мен Кацураның консервативтік кабинеті болсын, Сэйюкай партиясы тең дәрежеде барлық іс-шараларға қолдау көрсетіп, парламентте көпшіліктің даусына ие болып, үкіметке оппозиция күштерімен жемісті күресуге мүмкіндік берді. Дегенмен жапон саяси сахнасында оппозициялық партия да, Сэйюкай партиясының құрылуының себептеріне байланысты, әрі міндетті түрде император рұқсатымен пайда болғанын естен шығармаған жөн. Сэйюкай партиясының парламенттегі саяси маңызы күннен-күнге өсіп, үкіметтің партияға деген тәуелділігі арта келген сәтте, ол үкіметке бағынбау-шылық көрсете бастайды. Соның салдарынан, 1908 жылы сол кездегі премьер-министр Кацура Сэйюкайды жойып, өзге партияны құруды және дәл осы партияға «үкіметтік» мәртебесін беруді шешеді. Нәтижесінде Досикай партиясы құрылады. Алайда, Сэйюкай партиясы біртіндеп өзінің парламенттегі бұрынғы беделінен айырылып бара жатқанын байқаған соң, қол қусырып отырмады. Өз орнын білмей, шектен шыққан партия үкіметке өз кінәсін мойындайтындығын жеткізуге асықты. Ескі дос екі жаңа достан да артық демекші, Сэйюкай партиясы саяси алаңдағы өз маңызын қайтарып, үкіметтің сенімді қызметшісі ролінде қалу мүмкіндігіне иеленеді. Ал Досикай партиясы оппозициялық партияға айналып, аты «Кэнсэйкай» деп өзгереді. Сэйюкай партиясымен парламенттегі орындарды бөле отырып, Кэнсэйкай нақты саяси мақсаттары жоқ, оппозициялық деген аты ғана бар партиялардың біріне айналады.

Үкіметтік партияға да, оппозициялық партиялардың құрамына да енбеген тұлғалар өздерінің кішігірім саяси топтарын құрай бастады. Олардың қатарында болған «Дайдо», «Дококай», «Сэйкоку-рабу» т.б. Парламенттегі мұндай қосымша топтар өміршеңдігімен ерекшеленбеді. Тұрақты болған жоғарыда аталып кеткен екі партия болды (Сэйюкай, Кэнсэйкай).

1917 жылғы парламенттік сайлауда Сэйюкай партиясы төрт жүз алпыс төрт орыннан екі жүз сексен орынды иеленді. Ал Кэнсэйкай жүз он бір орынмен қанағаттанды. Жалпы партияларды белгілі қоғамдық топтардың мүддесін қорғаушылар ретінде қарастырудың негізі болмады. Өйткені бұл екі партияның нақты саяси бағдарламалары болған жоқ. Парламент өз жұмысын бастаған кезде құрылған сэйюкай партиясы мүшелерінің көпшілігі ауыл шаруашылықпен айналысатын адамдар еді. Бұл партия аграрлық партия деп аталды. Ал өндіріске деген қызығушылық арта түскен кезде пайда болған кэнсэйкай партиясы сауда-өндірістік партиясы ретінде танылды. Ал дүниежүзілік соғыс кезінде қоғамдық таптар пайда түсіру мақсатында коммерцияға ұмтылғаны белгілі.

Жапонияның үстем тап өкілдері, шенеуіктер мен император ұрпақтарының өздері алып-сатуға салынды. Екі партия да феодалдық-бюрократтық таппен тығыз байланыстағы ірі буржуазия мүддесін қорғағандықтан, саяси мақсаттары бір жерден шығып отырды. Аграрлық және өндірістік болып бөлінген екі партия парламент өміріне сапырылыс енгізді. Осы кезде саяси сахнаға парламент жұмысын белгілі бір ретке келтіруді мақсат еткен жаңа «Дзицугио Досикай» атты яғни, іскер адамдардың партиясы шығады. Ассоциацияның көшбасшысы Сандзи Муто болды.

Партияның саяси бағдарламасының негізгі қағидалары оның декларациясында айқын белгіленген: «Қоғамның дамуы өндіріс күшінің дамуынан тікелей туындайтын нәтиже. Экономика – саясаттың негізі. Іскер адамдар саясатқа араласуы тиіс. Олардың бұндай мәселелердегі енжарлығы, бұқара халықтың нақты саяси ұстанымының қалыптаспауына, әрі оның саяси білімінің жұтандығына әкеледі. Өндірістік күштің жетілуі ұлттық күш-қуаттың қайнар көзіне айналуы қажет. Ал оның жүзеге асуы салық ауыртпашылығының жеңілдетілуін қажет етеді. Қазіргі таңдағы жаңадан пайда болып жатқан партияларға

сенімділік артуға болмайды. Бірақ, Дзицугио Досикай партиясын жаңа саяси партиялардың бірі ретінде ғана қарастыру дұрыс емес. Ол өзінің көздейтін басты мақсаты – саясатты жағымсыз нәрселерден тазартуды жүзеге асырғаннан кейін өздігінен таратылатын, уақытша құрылған ұйым болып табылады».

«Дзицугио Досикай» партиясының саяси бағдарламасын көз жүгіртіп қана қарастырғанның өзінде, жаңа партияның өз шешімін талап ететін өзекті мәселелерді қоя білуінде бір түрлі сақтықтың болғанын бірден-ақ байқауға болады. Осындай жолмен жаңа партия елдегі милитаристер мен бюрократтарға қолдау көрсетіп, олардың қызметіне заң жүзінде рұқсат бергендей болды. Партияның саяси бағдарламасында жұмыс заңнамасы жөнінде мүлде сөз қозғалмайды. Сонымен қатар, цензура, полиция т.б. секілді мәселе-лер туралы аз-маз ғана айтылады. Партияның бағдарламасының утилитаритік сипаты анық білінген болатын. Соның себебінен бе екен, партия бағдарламасы атына сәйкес, іскер адамдар былай тұрсын, ел патриоттарының өздерінің де көңілдерінен шықпай, нәтижесінде, халықтың Дзицугио Досикай қызметіне деген үлкен қызығушылық туындамаған еді.

Партияның бағдарламасы буржуазияның «өндірістің дамуының алғышарттарын жасау» секілді талабы мен осы буржуазияның егер халық өзгерістерді талап ететін болса, арты көтеріліспен аяқталады деген қорқынышы арасындағы компромисстің өзі болса керек. Бұндай жағдайда Дзицугио Досикай парламенттік арпалысқа ешбір өзгеріс алып келе алмады. Анық болған бір мәселе – партия мемлекеттің саяси өмірін басқаруға капиталистік күштердің көптеп араласуын жүзеге асыруды өзінің басты мақсатына айналдырды. Капиталистік әлемде аты шыққан ірі тігін компаниясының директоры Сандзи Мутонның партияның басшысы болып табылуы және Дзицугио Досикай қызметіне Жапонияның жүз жиырма төрттен астам ықпалды кәсіпорындары өкілдерінің қолдау көрсетуі осыған айғақ [2, 357].

1. Дурденевский В.Н., Лудшувейт Е.Ф. Конституция Востока: Египет, Турция, Персия, Афганистан, Индия, Китай, Монголия, Япония. - Л., 1926.

2. Все о Японии. Энциклопедия. - М., 1996.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы образования японского парламента как законодательного органа в 70-80 гг. XIX в. Государственная реформа привела к изменениям во всех отраслях страны восходящего солнца. Буржуазная перестройка в рассматриваемый период во времена сегуната Токугавы открыла путь к новой политической системе – абсолютной централизованной государственной власти.

Summary

In given article questions of formation of Japanese parliament are considered as legislature in 70-80 of XIX century the State reform has led to changes in all branches of the country of a rising sun. Bourgeois reorganization during the considered period at the time of segunat Tokugav has opened a way to new political system – the absolute centralized government.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

АНГЛИЙСКИЙ ХАРАКТЕР В КОНЦЕ XVIII ВЕКА: ЛИТЕРАТУРА ПУТЕШЕСТВИЙ В ЗЕРКАЛЕ СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

А.Б. СОКОЛОВ - д.и.н., профессор Ярославского государственного педагогического университета, (Российская Федерация)

Стремление раскрыть национальный характер испокон веков присутствовало в записках путешественников. Однако именно в конце XVIII века национальный характер становится главным инструментом конструирования образа страны. Это было следствием порожденного Французской революцией и национальной идеей патриотического дискурса. Из всех европейских народов самым особенным в глазах иностранцев были англичане.

Почти во всех трудах о национальных характерах бросается в глаза известная доля беспомощности, ведущая к тому, что авторы по существу лишь повторяют источники, приводя разные (и даже противоположные) суждения из них. Критерием их оценивания чаще всего служит субъективное восприятие историка. В отечественной историографии ближе всех к теме национального характера англичан подошел Н.А.Ерофеев в известной работе «Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских 1825-1853»[1]. Новаторство Ерофеева состояло не только в «открытии» темы как области исследовательского интереса историков, не только в систематическом изучении источников, до этого вызывавших лишь эпизодический интерес, но и в определении им методологических сложностей, обнаруживающихся в работе с источниками такого рода. Хотя, руководствуясь стандартами советской историографии, автор акцентировал значимость трудов Маркса, Энгельса, Ленина и цитировал их, в своих выводах он, в сущности, отходит если не от буквы, то от духа марксистской интерпретации. Трудно сказать, в какой степени это понимал сам Ерофеев. Однако обратим внимание: некоторые понятия, которые он использовал, не вполне привычны в контексте его времени, но знакомы нам по более поздним трудам. В самом деле, он утверждал: «Из сказанного ясно, что этнический образ англичанина – это вовсе не слепок с реальности, не копия ее, а сложный сплав реальности и фантазии. За сложными и густыми наслоениями вымысла подчас трудно обнаружить реальную основу. Очевидно, поразительное совпадение образа англичанина в умах многих русских людей нельзя объяснить тем, что все видели одно и то же. Главная причина заключается в том, что все наблюдатели, несмотря на существенные расхождения в политических взглядах, руководствовались общей или сходной шкалой ценностей. Их оценки определялись общим умонастроением или тем, что в науке именуется *ментальностью*»[2]. (курсив мой – А.С.). Нет необходимости доказывать, что категорию «ментальность», занявшую центральное место в новой культурной истории, нелегко уложить в прокрустово ложе марксистского подхода, определяющим в котором является учение о доминирующей роли экономических отношений. В другом месте книги, рассуждая об английской нравственности, Ерофеев утверждал: «Таким образом, многие факты (заметим попутно, что в качестве таковых он использует на самом деле суждения как из журналов, так и из работы Энгельса – А.С.) противоречили мнению о высоком уровне английской нравственности. Это мнение не опиралось на серьезный и объективный анализ фактов – оно было произвольной *конструкцией*» (курсив мой – А.С.). Из обилия различных явлений русские наблюдатели, по-видимому, отбирали только то, что соответствовало сложившимся у них представлениям, и не обращали внимания на все, что им противоречило. Задача исследователя состоит в том, чтобы выявить те априорные представления, которые направляли процесс отбора»[3]. Разумеется, речь не идет о том, чтобы на основании слова «конструкция» сформулировать вывод о близости Ерофеева методологии конструктивизма. Скорее наоборот: последнее предложение из приведенной цитаты говорит о противопоставлении «наблюдателя» и «исследователя» и о способности последнего преодолеть противоречия в свидетельствах. Характерно, однако, что Ерофеев фактически считает задачу описания реального характера англичанина нереализуемой и переводит обсуждение в плоскость поиска факторов, повлиявших на позицию «наблюдателя».

В поисках более надежного критерия для анализа такого рода исторических свидетельств, обратимся к трудам из области, называемой сейчас культурной этнографией. В основу этой статьи положено сопоставление двух очень разных, на первый взгляд, книг. В качестве основного источника избрано написанное в 1782 г. сочинение немецкого автора, Карла Филиппа Морица (1757 – 1793), описывающее его пребывание в Англии[4]. Оно не прошло мимо внимания современников – об этом говорит и факт русского издания, осуществленного сначала в 1795 г.[5], а затем в 1804 г., и такое надежное свидетельство, как «Письма русского путешественника» Н.М. Карамзина. Как известно, Карамзин находился в поездке по

германским землям, Швейцарии, Франции и Англии в 1789-90 гг. Его сочинение свидетельствует: знаменитый русский писатель и историк не просто был знаком с книгой Морица, но и встречался с ним в Берлине, где последний занимал должность профессора в университете. Кем же был Мориц? Карамзин сообщал об этом так: «Веди меня к Морицу», - сказал я по утрам наемному своему лакею. – «А кто этот Мориц?» - «Кто? Филипп Мориц, автор, философ, педагог, психолог»[6]. Карамзин утверждал, что «имел великое почтение» к Морицу, ибо был знаком с книгой последнего «Антон Райзер», которую считал «любопытной психологической книгой», в которой автор описывал «собственные свои приключения, мысли, чувства и развитие своих душевных способностей». Равными ей он считал только «Исповедь» Руссо и «Историю моей молодости» Штиллинга – три эти книги «предпочти-тельнее всех систематических психологий в свете». Карамзин называл Морица «одним из первых знатоков немецкого языка» и выделял его труд «О языке в психологическом отношении». Но и сочинение Морица о путешествии в Англию Карамзин читал. Он замечал: «Человеку с живым чувством и с любопытным духом трудно ужиться на одном месте; неограниченная деятельность души его требует всегда новых предметов, новой пищи. Таким образом, Мориц, накопив от профессорского дохода своего несколько луидоров, ездил в Англию, а потом в Италию собирать новые чувства» [7]. Если о путешествии по Италии «публике еще не известно», то описание первого путешествия Карамзин читал с «великим удовольствием». Морица Карамзин представлял стариком, но тот оказался молодым человеком лет тридцати. В разговоре с русским посетителем Мориц, в частности, сказал: «Ничего нет приятнее, как путешествовать. Все идеи, которые мы получаем из книг, можно назвать мертвыми в сравнении с идеями очевидца. Кто хочет видеть просвещенный народ, который посредством своего трудолюбия дошел до высочайшей степени утончения в жизни, тому надобно ехать в Англию; кто хочет иметь надлежащее понятие о древних, тот должен видеть Италию»[8]. Немало страниц «Писем русского путешественника» посвящено именно Англии. Было бы интересно проследить, в чем проявилось влияние травелога Морица на травелог Карамзина, одна это не является задачей изучения в настоящей статье.

Вторая книга – это вышедшая в 2004 г. работа по культурной этнографии Кейт Фокс, ставшая бестселлером и вскоре переведенная на русский язык[9]. Методом включенного наблюдения она исследовала так называемую английскую самобытность. Эта книга дала возможность по-новому взглянуть на источник более чем двухвековой давности – ведь то, что делал Мориц, тоже своего рода «включенное наблюдение». Можно ли сказать, что результаты его наблюдения совпадают, с теми, к которым пришла Фокс? Насколько успешным наблюдателем был Мориц? В этой статье ставятся два исследовательских вопроса: 1. Если мы признаем, что существуют свойства национального характера, то в какой мере они носят исторический характер, иными словами, обладали ли англичане, например, в конце XVIII века теми же чертами национального характера, которые приписываются нашим современникам? Существует ли в этом отношении преемственность? 2. В какой степени имеющиеся источники, в частности, свидетельства путешественников – иностранцев позволяют судить о чертах национального характера англичан, насколько авторы способны «раскодировать» их?

Из книги Морица видно: сначала он находился в Лондоне, а затем совершил путешествие по стране, причем большую часть пешком. Это создало много трудностей, так как вызывало у многих англичан отношение к нему, как к «нищему или бездельнику». Однако для историков это стало счастливым обстоятельством: события в сочинении Морица описаны живо и конкретно, а общих, не относившихся непосредственно к его впечатлениям, рассуждений совсем немного. Кроме того, в силу особенностей своего путешествия Мориц оказался близок к народной жизни, большая часть его зарисовок относится именно к низшим классам. Книга Морица, богатая на любопытные детали, привлекла внимание не только современников, но и историков, занимавшихся социальной историей Англии, английской повседневностью и затрагивавших тему национального характера. На Морица ссылался известный английский историк либерального направления Дж. М. Тревельян в книге, написанной в 1939 году[10]. Он приводил свидетельства Морица в нескольких случаях: когда речь шла о моде и одежде англичан, в частности о внешнем виде членов палаты общин; об английской кухне и

привычках, связанных с приемом пищи; о привычке английского народа к чтению. Тревельян утверждал, что известный политик Чарльз Фокс ввел моду на небрежность в одежде. Он указывал на плохое питание, которое получали в трактирах люди небогатые (в отличие от богачей, тративших на еду огромные средства). К таковым относился и Мориц, «оказавшись во власти хозяек английских пансионов, которые обращались с ним так, как слишком многие из них до сих пор обращаются со своими несчастными постояльцами» [11]. Наконец, цитата из Морица приводилась для подтверждения мысли Тревельяна о высоком уровне развития национальной английской литературы и об интересе к ней со стороны представителей разных слоев общества. Другим известным историком, обращавшимся к тексту Морица, был К. Хибберт [12]. Для этого автора Мориц служил доказательством тезиса о сохранявшейся и в конце XVIII века доле ксенофобии по отношению к иностранцам; о привычках англичан одеваться; о путешествиях в дорожной карете; и о негостеприимности некоторых английских пансионов. Нетрудно заметить, что и Тревельян, и Хибберт использовали выдержки из сочинения Морица только как иллюстрации без какой-либо попытки их критического анализа.

При работе над статьей были привлечены некоторые труды русских путешественников, в том числе те, которые использовал при подготовке «Гуманного Альбиона» Н.А.Ерофеев. И все же, в основе ее именно «Путешествие» Морица. В данном случае концентрирование внимание на одном источнике позволяет эффективнее использовать преимущества метода «включенного наблюдения». Для характеристики черт английского характера были также использованы и кратко цитируются некоторые сочинения самих англичан, написанные в начале XIX века, относящиеся к жанру так называемой моральной философии.

Полезными были также труды историков, в которых рассматривалась жизнь англичан на рубеже XVIII – XIX вв., в основном они написаны в жанре традиционной социальной истории, сложившемся еще XIX столетии. У истоков этого направления стоял Д. Р. Грин. Ярким историческим трудом такого рода является упоминавшаяся выше книга Тревельяна. К изучению повседневной жизни, быта, правил поведения англичан обращались и другие авторы, безусловно, подчеркивавшие «особость» своей нации, проявлявшейся, в том числе в свойствах национального характера [13]. Традиционная социальная история является по преимуществу историей быта и культуры [14]. Марксистская историография концентрировалась, в основном, на социальных конфликтах: революциях, восстаниях, народных движениях. Новая социальная история, расцвет которой пришелся на 1970-90 гг., опираясь на социальные и структурные теории, сфокусировалась на социальной динамике и анализе социальных явлений. Базируясь на массовых источниках, она фактически отвергла концепцию национального характера как ненаучную. Для новых социальных историков, которым свойственна уверенность в принципиальной возможности объективного освещения социальных явлений, неприемлемо такого рода заключительное суждение редактора одной из книг, посвященных английской самобытности: «Справедлив ли наш обзор, правильно ли распределились свет и тени? Судить об этом будет читатель. Но это не единственное сомнение, которое чувствует автор. Есть и другая вещь. Даже если наш портрет правдив, не является ли он портретом, характеризующим Англию наших дней, или наоборот, такой, какой она была вчера, - и не меняется ли Англия такими быстрыми шагами, что уже завтра наш портрет будет лживым?» [15]. Таким образом, из всех видов социальной истории только традиционная была сосредоточена на английской «особости».

Историк Э. Баркер полвека назад задавал вопрос: подвергался ли национальный характер, будь то в жизни или в литературе, сдвигам, или оставался постоянным? [16]. Баркер полагал, что на развитие характера Англии влияли события, происходившие в истории страны: пуританизм и новая мораль, рост политической и социальной толерантности, промышленная революция и рост городов, гуманизация развлечений. Однако неизменным оставался ряд черт национальной жизни. Прежде всего, это *социальная гомогенность*: несмотря на всю разницу в положении классов, в Англии никогда не было сильного «классового чувства»; его заменяло то, что многие называли «позицией». «Позиция», которую занимает человек, является отражением его возможностей, и уважение к «позиции» демонстрировало степень уважения в английском обществе к индивидуальности. Уважения достоин тот, кто продвигается благодаря

способностям, а не по праву рождения. Снобизм, являвшийся объектом социальной критики, как раз отражал устремление занять ложную, не принадлежащую тебе «позицию». Вторая черта английской жизни – это приверженность к *любителству*, сочетание строго организованного профессионального порядка с «анти-профессионализмом». Англия всегда культивировала любителство: в спорте и политике, в хозяйствовании и даже науке. Многие великие англичане, от Кромвелля до Черчилля, от Маколея до Дарвина, фактически были любителями. «Любителство» имеет свои недостатки, особенно в мире, становящемся более сложным и многообразным, но оно дает и преимущества, оставляя пространство для забавы (юмора и даже каприза), ибо почти в каждом англичанине живет жаждущий этого мальчик», - заключал этот автор [17]. Третья константа английского характера – это идея *джентльмена*, носящая не классовый характер (по крайней мере, с XVI века), а предписывающая особый кодекс поведения элиты. Смысл этого понятия трудно точно описать словами, но джентльмен знает, «как может поступить, и еще лучше знает, как не может поступить в любом случае»; он утончен, но иногда в глаза бросается не утонченность, а мужественность; он не стремится бросаться в глаза, но он в центре внимания. Четвертое, это *привычка к добровольному действию*. Англичанин все делает сам или в содружестве с другими такими же людьми, как он. Он не ждет ничего от «государства» и не передает свои дела на усмотрение правительству. Пятая черта национального характера, признаваемая автором, это *эксцентричность* англичан. Мнение об их эксцентричности разделяли многие иностранцы, говорившие о «бешеных собаках и англичанах» или, более мягко, о том, что «англичанином правит погода в его душе». Признавая, что «слухам об английской эксцентричности» есть немало подтверждений, наш автор вопрошал: «Являемся ли мы страной юмористов, в которой у каждого свой юмор? Не являются ли такие формы выражения способом самоутверждения, пузырями, позволяющими нам чувствовать себя в безопасности и защищенными? Нельзя ли также сказать, что предполагаемая самодостаточность, природный индивидуализм делают нашу эксцентричность выражением реальной, хотя часто бессознательной, эгоцентричности? Вряд ли это все миф. Но для большинства из нас так и остается загадкой, как страну «правильных форм» и флегматичных привычек можно одновременно рассматривать и как страну, восстающую против обычаев и канонов» [18]. Шестая черта заключается в постоянном стремлении сохранить свою *молодость*, как в физическом, так и в духовном смысле, кроме того, «есть постоянный интерес у тех, кто в возрасте, к молодым, почти не имеющий следов верховенства или патронажа – все поколения дружественны и равны». Наконец, особое место отводится религии: «Весь рост английских свобод связан с религиозной жизнью страны».

Если так об английском характере писалось в середине XX века, то какие мнения о характере нации оставили английские авторы того времени, когда появилось интересующее нас сочинение Морица? Любопытным примером нестандартного мышления может служить книга почти забытого, к сожалению, автора Уильяма Бурдона. Он в отличие от большинства авторов той эпохи, рассуждая о воспитании средствами истории, не только сомневался в пользе религии, но и утверждал: человек свободных взглядов не будет придерживаться предрассудков, проистекающих из национальных и местных корней, а будет порицать недостатки соотечественников и друзей, как любых других людей. Он писал: «Нет более явного и вызывающего признака непросвещенности, чем несправедливое предпочтение собственной страны или прошлых времен. Греки называли всех, кроме себя, варварами, и немного найдется современных наций, которые не думают о своей стране как о высшей по сравнению с другими» [19]. Но рассматривая патриотизм как предубеждение сознания и воспитания, Бурдон, все же, смотрел на англичан как на особую нацию. Например, он замечал, что слышал от иностранцев, будто среди жителей его страны больше людей эксцентричных (чудаков, как предпочитали писать русские путешественники), чем в любой другой. Соглашаясь, Бурдон объяснял эту особенность тем, что пользуясь свободой от деспотической власти, англичанин более разнообразно проводит свое время и более свободно пользуется своей собственностью, чем кто-либо еще. Отсюда проистекает различие в характерах, обнаруживающееся во всех частях империи, но особенно в метрополии. Мы видим здесь иное объяснение эксцентричности, чем то, которое давалось в «Характере Англии». Кроме того, фактором, влиявшим на

национальный характер, Бурдон считал возможность общения людей разных рангов (та самая социальная гомогенность, которая отмечалась в предыдущем примере). По его мнению, размытость социальных границ прямо влияла на характер английского народа: «Турок и русский походят один на другого почти во всем, однако трудно найти двух похожих англичан, кроме как в общих чертах их характера: любви к своей стране, храбрости, любви к свободе. Эти черты перемешиваются и дополняются многими другими качествами, но сами по себе настолько сильны, что и составляют суть национального характера» [20]. Если так писал «критический» писатель, неудивительно, что другие авторы были еще последовательнее в прославлении своей нации.

Такой представитель «моральной науки», как шотландец Джон Гардинер, врач по профессии, называет патриотизм среди лучших качеств человека: «Любовь к справедливости, щедрость, благодарность, дружба, патриотизм и другие добродетельные проявления сознания не могут называться страстями, ибо они горят в человеческой душе спокойным, но постоянным пламенем, и если они правильно направлены, то являются великими украшениями человека» [21]. Как видим, ни Бурдон, ни Гардинер не придавали патриотизму националистического оттенка, тем не менее, их тексты вполне могут быть рассмотрены как «патриотические нарративы». Описание в них свойств национального характера британцев (в данном случае мы нивелируем различия, проявлявшиеся в отношении друг к другу у англичан и шотландцев) содержит сугубо положительные коннотации. Сочинения такого рода решали две основных задачи: социально-культурную и педагогическую; они конструировали национальную идентичность и воспитывали патриотизм. Как видим, во всяком случае, по приведенным примерам, принципиальных различий в оценках национального характера у британских авторов начала XIX и середины XX века нет. Поэтому их невозможно рассматривать как критерий истинности при анализе сочинений авторов – не англичан. Убережемся, однако, от соблазна обозначить работу Кэйт Фокс модифицированным вариантом патриотического нарратива. Мы рассматриваем ее как часть научного дискурса. С травелогом обстоит сложнее. Возможно, что их следует интерпретировать как сочинения, прежде всего, педагогические (хоть это не единственная их функция), обращенные к своим соотечественникам (или людям мира) и призванные на примере других народов призвать к воспитанию (или к отторжению) качеств, приписываемых этим народам.

Итак, обратимся к двум главным источникам. Не имея возможности провести всесторонний анализ, ограничимся несколькими сравнениями. Начнем с погоды. Мориц много писал об английских ландшафтах и совсем немного о погоде. Тем не менее, приведенная ниже краткая фраза немецкого автора подтверждает, что он разделял расхожее мнение об особом характере английского климата: «Странно и вместе приятно было для меня видеть себя между одними Англичанами – между людьми, имеющими особый язык, особые нравы, *особый климат* (курсив мой – А.С.)» [22]. Смысл этой фразы в стремлении подчеркнуть свою близость английской нации вопреки ее особенностям. Тем не менее, в ней особый климат страны представлен как данность, как само собой разумеющийся факт. Книга К.Фокс проясняет важную вещь: англичане так много говорят о погоде, начиная с нее любой разговор, что это заставляет многих поверить: английская погода и в самом деле представляет собой нечто необычное. Еще знаменитый английский писатель и ученый С.Джонсон в середине XVIII века заметил: «Когда встречаются два англичанина, они сначала говорят о погоде». По мнению Фокс, это наблюдение, сделанное 200 лет назад, верно и поныне. Однако «после констатации данного факта многие исследователи заходят в тупик, не находя убедительного объяснения «одержимости» англичан погодой. Дело в том, что они исходят из ошибочных предпосылок, полагая, что когда мы говорим о погоде, мы и впрямь делимся впечатлениями о погоде. Иными словами, по их мнению, мы говорим о погоде потому, что испытываем глубокий (прямо-таки патологический) интерес к этой теме. И тогда большинство исследователей пытается выяснить, чем же примечательна погода в Англии» [23]. Кто-то замечает, что она своеобразна тем, что в ней нет ничего поразительного; кто-то утверждает, что она любопытна постоянной изменчивостью. Однако суть дела в том, что «говоря о погоде, мы говорим вовсе не о ней». Разговор о погоде – это форма речевого этикета, призванная помочь преодолеть природную

сдержанность и начать общаться друг с другом по-настоящему. «Чудесный день, вы не находите?», «Холодовато сегодня, правда?», «Что, дождь идет, надо же!» - это не запрос информации о метеорологических данных, а ритуальные приветствия, дежурные выражения, помогающие завязать беседу и нарушить неловкое молчание»[24]. А поскольку английская погода действительно переменчива, то это делает ее удобным социальным посредником. В разговоре о погоде существует правило согласия, предполагающее, что требуется соглашаться с мнением собеседника или, по крайней мере, не высказывать противоположную точку зрения прямо («Сегодня холодно-вато» - «Да, но мне достаточно тепло»). Другое правило предполагает взгляд на погоду как на члена семьи: иностранцам не дозволено ее критиковать. Если соглашаться с Фокс, то приходится признать, что Мориц не раскрыл главный «секрет» английской погоды, однако и правила для иностранцев он не нарушил. Несмотря на «особливый климат», с англичанами он чувствовал себя так, «как будто бы воспитан был с ними с самых ранних лет».

Мориц (напомним: по мнению Карамзина, один из лучших специалистов по немецкому языку) внимательно прислушивался к тому, как говорят англичане, что скрывают языковые формы и интонации. Например, он был явно впечатлен использованием обращения Сэр, и возвращался к этому на протяжении книги не один раз. Описывая посещение парламента, он замечал: «Все речи клонятся к лицу оратора, и потому они всегда начинаются словом Сэр. При сем слове оратор несколько приподнимает свою шляпу, и потом опять одевает. Этот Сэр часто служит и для того, чтобы сделать переход в речи и бывает хорошим способом, как скоро кому изменяет память, ибо между тем, как он говорит Сэр, и при этом несколько останавливается, имеет он некоторое время, чтобы вспомнить следующее»[25]. Еще подробнее об употреблении слова Сэр Мориц писал на самых последних страницах своего труда, обобщая профессионально значимые для себя особенности английского говорения: «Слово Sir в английском языке имеет многообразное употребление. Sir, говорит англичанин своему королю, своему другу, своему врагу, своему слуге и своей собаке. Sir употребляется в учтивых вопросах. Парламентский ритор говорит Sir, желая с помощью этого слова сделать переход в таком случае, когда не находит более материи. И так, Sir, в вопросительном тоне значит, что Вам угодно. Sir в униженном тоне значит Всемилолюбивейший государь, Sir в гордом и презрительном тоне – я дам тебе плюху. Sir, когда говорится к собаке, значит, что ее хотят побить». Другое привлекшее его внимание выражение – Never mind it: «Ни одного выражения я не слышал здесь чаще, чем Never mind it. Один носильщик, оступившись, расшиб себе голову о мостовую. Never mind it, сказал англичанин, шедший мимо. Когда я велел свой сундук перевести с корабля на бот и матрос пробирался между лодками; то мальчик его, стоявший впереди, получал сильные удары, потому что другие не хотели его пропустить: Never mind it! говорил старик, продолжая гресть» [26]. В этих наблюдениях Мориц прикоснулся к области, которая носит в наше время название социолингвистика. Также чувствуется, что в наблюдаемых им языковых явлениях Мориц видел особенности нацио-нального характера англичан, хотя прямо не артикулировал их.

Никакой разговор об «английскости» не обходится без обсуждения английского юмора. Понимал ли его Мориц? У него нет прямых оценок юмора англичан, но есть эпизоды, позволяющие, тем не менее, пролить свет на этот вопрос. Как поясняет Фокс, главная черта английского юмора – в ценности, которая ему придается. Почти никогда разговоры англичан не обходятся без подтрунивания, поддразнивания, иронии, уничижительных замечаний, шуточного самобичевания или просто глупых высказываний. В Англии в основе всех форм светского общения лежит скрытое правило, согласно которому запрещено проявлять излишнюю серьезность. Юмор становится способом провести грань между серьезностью и выпренностью. Многих иностранцев эта особенность англичан приводит в замешательство, а не забавляет. Одно из правил английского юмора Фокс назвала правилом самоуничижения, поощряющим самоиронию: «Как бы поощряется демонстрирование скромности. Это скрытый юмор, зачастую почти неуловимый. Умалая собственное достоинство, мы подразумеваем противоположное, мы высоко ценим человека, который принижает себя. Проблемы возникают, когда англичане следуют этому правилу в разговоре с представителями других культур,

которые не способны оценить иронию и принимают наши самоуничижительные заявления за чистую монету» [27]. В соответствии с этим правилом можно интерпретировать эпизод из книги Морица с описанием церковной службы в маленькой деревне и осмотром церкви: «Некоторые из солдат, хотевшие показаться вольнодумцами, присоединились ко мне, когда я осматривал церковь. Казалось, что они даже стыдились ее, говоря: какая жалкая церковь. Тут осмелился я поучить их, что никакая церковь не может называться жалкою, если она заключает в себе честных и благоразумных людей» [28]. Представляется, что здесь перед нами случай непонимания особенностей английского юмора: англичанин просто пошутил по правилу так называемого преуменьшения, являющегося формой иронии. Мориц, будучи иностранцем, да еще лицом духовным, просто не мог принять предложенной англичанином иронии.

А вот в другом случае Мориц со своим собеседником-немцем «ухватили» момент юмора – таких эпизодов в книге, в общем-то, немного. Речь идет о посещении одной из лондонских достопримечательностей, парка развлечений, так называемого Воксала. Немцы были удивлены «наглостью и бесстыдством здешних *непотребных* женщин. Они подходили к нам целыми дюжинами вместе со своими начальницами, которые самым бесстыдным образом требовали одну рюмку за другую для себя и своей свиты, в чем им никто и не отказывал». Тут произошло следующее: «один англичанин пробежал мимо нас чрезвычайно скоро. Некто из его знакомых спросил его, куда он идет. I have lost my Girl (я потерял свою красавицу) – отвечал он таким комически-важным тоном, который всех нас заставил смеяться. Казалось, что он искал свою красавицу так, как будто перчатку или палку, которые он где-нибудь оставил» [29]. В данном случае юмор строился по правилу самоуничижения, требующему демонстрации показной скромности, которая никак не вязалась с присутствием «красавиц» - «непотребных женщин». Память Морица сохранила комически-важный вид англичанина, одного из «чудаков», или эксцентриков, которыми богата, судя по травелогам, Англия.

Что еще показалось Морицу смешным? Вот как он описывал посещение парламента: «Чрезвычайно удивили меня явные оскорбления и грубости, которые парламентские члены делали друг другу; например, когда один переставал говорить, то другой начинал непосредственно: it is quite absurd и так далее, то есть совершенную нелепость предлагал сей right honourble Gentleman (т.е. почтенный господин) – название, которым члены парламента друг друга титулуют. Никто не смеет сказать другому прямо в лицо: ты говоришь глупо, но обыкновенно делают обращение к оратору и говорят: этот почтенный господин говорил очень глупо. *Смешно смотреть* (курсив наш – А.С.), как один говорит, а другой делает за него жесты. Этот пример видел я на одном пожилом почтенном гражданине, который сам не отваживался говорить; но между тем, как говорил его сосед, он означал всякую важную мысль самыми выразительными жестами, при чем все его тело приходило в движение» [30]. Эти примеры показывают: смешным Морицу казалось то, что не вписывалось в его представления о правильных проявлениях коммуникации, в том числе политической. Наоборот, не телесные, а словесные проявления юмора, по-видимому, не оценивались в должной мере.

Насколько изменились за два века правила поведения в питейных заведениях? В силу особенностей своего путешествия Мориц многократно останавливался в разных сельских трактирах, чтобы получить пищу и ночлег, и этот опыт не всегда был для него приятным. Недаром, однажды получив отказ в ночлеге, он предался мыслям о «всех тех неприятностях, которые испытал я уже в сих местах, и я не мог скрыть в себе негодования в рассуждении негостеприимчивости англичан, но сие негодование скоро укротилось, когда идучи далее, вспомнил я все те случаи, где был принят ласково» [31]. Хорошие воспоминания остались у него о трактире «Медведь», хозяин которого «ревел, как медведь, на своих людей». Мориц так описывал это посещение: «Сперва не ожидал я от него хорошего приема; однакож попробовал смягчить его и два раза выпил за его здоровье. Это средство помогло мне: он скоро сделался очень ласков и говорлив, и мы вступили с ним в разговор. Сию выдумку занял я у Вакефильдского Священника, который таким же образом делает хозяев своих ласковыми, заставляя их пить вместе с собою» [32]. Такое угощение настолько обрадовало хозяина, что он стал называть Морица сэром: «Я вижу, говорил он, что Вы благородный человек», и разговор вскоре перешел на политику. Трактирщик долго говорил о своем любимом короле Георге II, а

вот Георг III «не удостоился его благосклонности». Он также много расспрашивал о прусском короле, и под конец поинтересовался, играет ли его гость на валторне. Выяснилось, что когда он был мальчиком, в доме его родителей останавливался какой-то немец, игравший на этом инструменте. С тех пор он считал, что игра на валторне – отличительное качество всех немцев.

В другом трактире Морица приняли совсем иначе: «Кухня была набита мужиками, и я не мог распознать между ними хозяина, а то бы тотчас выпил за его здоровье. Тут я услышал, что одна девушка за всяким стаканом говорила: *your Health, gentlemen all!* (т.е. за здоровье всех вас, Господа!). Не знаю, как я забыл таким же образом выпить за здоровье всей компании, что принято было очень дурно. Хозяин с язвительной миной выпил два раза за мое здоровье, как будто бы желая пристыдить меня за мою неучтивость, потом начал смеяться надо мною вместе с другими мужиками, которые почти пальцами на меня указывали. Таким образом я должен был несколько времени служить посмеянием для низкой черни.» Позже хозяин прекратил насмешки, «но когда я хотел выпить за его здоровье, он не согласился на это, и сказал мне колко, чтобы я сидел у камина и грелся, не заботясь о большом свете. Хозяйка сжалилась надо мною, повела меня из кухни в другую комнату, и оставляя одного, сказала: какой безбожной народ!» [33]. В обеих описанных Морицем ситуациях обнаруживается правило, названное Фокс «И себе нальете бокал?» Сегодня в английских пабах не принято давать на чай хозяину заведения или обслуживающему персоналу: «Вместо чаевых их обычно угощают напитками. Дать персоналу на чай – значит, в грубой форме напомнить им, что они являются прислугой, а, угостив их напитком, Вы подчеркнете, что относитесь к ним, как к равным. В правилах, определяющих, как следует угощать напитками, находят отражение и принципы эгалитарной вежливости, и присущая англичанам щепетильность в отношении денег» [34]. Английская вежливость, к которой имеет отношение описанное правило, по словам Фокс, лицемерны, поскольку признаны опровергнуть или замаскировать существование классовых различий, которые англичане чувствуют особенно остро. «Бесчисленные «пожалуйста» - это приказы и распоряжения в форме просьб, бесчисленные «спасибо» создают иллюзию товарищеского равенства; ритуал «И себе нальете бокальчик?» - это коллективный самообман: мы все делаем вид, что покупка напитков в пабе никак не связана с такими вульгарными вещами, как «деньги», и с такими унижительными, как «обслуживание», - разъясняла Фокс. Но можно ли считать это лицемерием? В каком-то смысле да, поскольку присутствует элемент обмана и маскировки, создается видимость гармонии и равенства, скрывающая иную социальную реальность. Но это только одна сторона: «Наша обходительность – это вовсе не отражение наших искренних подлинных убеждений, но и не циничные расчетливые попытки обмануть. Возможно, нам и впрямь необходимо, чтобы наш вежливый эгалитаризм защищал нас от самих себя, не допускал, чтобы наша острая восприимчивость к классовым различиям выражалась в менее пристойной форме» [35]. Как бы то ни было, не приходится сомневаться: Мориц вполне осознал значение обычая угощения и по возможности старался его использовать в собственных интересах.

Необходимость останавливаться в сельских трактирах – приюте людей низших классов – ставила немецкого путешественника в ситуацию встреч с людьми грубыми, невоспитанными и даже опасными. Во всяком случае, он так воспринимал их, особенно если они находились под воздействием алкоголя. Недалеко от Ноттингема Мориц остановился на ночлег в трактире для матросов *Navigation Inn*: «Никогда не видел я таких суровых и грубых людей, как сии матросы, которых и нашел я тут в кухне и с которыми должен был проводить целой вечер. Голос их, платье и вид – все было грубо и страшно, но их выражения были еще грубее. Ни одного слова не говорили они, не прибавив *God Damn Me*. Их клятвы, божба и брань продолжались непрерывно. Впрочем, ни один из них ничем не оскорбил меня, и все пили за мое здоровье. Я не забыл также со своей стороны пить их здоровья, ибо в свежей моей памяти имел поступок прежнего моего хозяина в Матлокском трактире. И так всякий раз, наливши стакан, говорил я: *Your Health Gentlemen all!* (т.е. ваше здоровье, господа!)». Это воспоминание подвело Морица к более общему суждению: «Когда двое англичан бранятся между собой, то все тут, кажется, состоит более на деле, чем на словах. Они говорят мало и несколько раз повторяют сказанное, прибавляя *God Damn You*. Гнев их кипит внутри и скоро обнаруживается на самом деле».

Любопытно наблюдение немца: «Несмотря на все это (то есть на недостойное поведение гостей – А.С.), хозяйка бывшая также в числе сей компании в кухне, старалась важничать и играть знатную роль (тоже форма эгалитарной вежливости? – А.С.). Наконец, отужинав, Мориц «спешил скорее в постелю, но сон мой был прерываем неистовым шумом матросов, которые почти ночь не умолкали» [36]. Конечно, упомянутые матросы не относились к самой уважаемой части общества, но Мориц, возможно, воспринимал бы происходившее несколько иначе, если бы знал, что Фокс напишет через двести лет: «Ритуал обмена комплиментами – чисто английская особенность, причем он характерен исключительно для женщин... Англичане мужчины поддерживают взаимодействие другими способами, которые на первый взгляд диаметрально противоположны ритуалу обмена комплиментами. Если англичанки захваливают друг друга, то мужчины-англичане, напротив, стараются принизить один другого. Их соревновательный ритуал я называю: «Я меня лучше, чем у тебя»... В таких спорах мужчины иногда переходят на крик, бранятся, обзывают друг друга, и тем не менее в основе игры «у меня лучше, чем у тебя» лежат благодушные, дружелюбные настроения и скрытый юмор – понимание, что несходство мнений не стоит принимать слишком серьезно. Сквернословие, насмешки, оскорбления допустимы, даже ожидаемы, но хлопанье дверью в порыве гнева или любое другое проявление настоящих чувств категорически запрещено» [37]. Так не принимал ли Мориц ошибочно внешние проявления за подлинную враждебность? Смог ли он правильно интерпретировать формы коммуникации в компании, в которой оказался?

Конечно, часто питаясь в трактирах, Мориц оставил свидетельства об английской кухне. Мягко говоря, путешественник не был ею восхищен: «Мне подали кусок холодной говядины и салату. Говядина или яйца и салат составляют обыкновенный мой обед и ужин во всех трактирах, где я ни останавливаюсь. Редко подают мне что-нибудь горячее. Салат приготавливаю я сам, как это сие здесь обыкновенно делается; для чего получаю все нужное» [38]. А вот другое описание: «Прекрасный белый хлеб с коровьим маслом и Честерским сыром награждают меня за умеренный мой обед, который обыкновенно состоит из куса полусваренной или полусжаренной говядины и из нескольких, в одной воде сваренных зеленых капустных листьев, на которые льют суп из муки и масла, что почитается в Англии обыкновенным способом приготавливать зелень. Ломти с маслом, которые подают к чаю бывают тонки, как маковый лист. Здесь употребляют особый прекрасный способ жарить сии ломти на огне. Взоткнувши на вилку, держать ломоть над огнем до тех пор, пока масло не войдет внутрь, после чего кладут другой, потом третий и так далее, так что масло проходит насквозь целый слой таких ломтей - это называется тост» [39]. Именно эти слова Морица напомнили Тревелиану знаменитую фразу Вольтера: у англичан сто религий и только один соус.

По мнению Фокс в жизни англичан еда – не самое главное, как у других народов, наоборот, острый интерес к еде расценивается в лучшем случае как странность, в худшем как нравственное извращение, как нечто неприличное, неправильное. «Наши взаимоотношения с едой и кулинарным искусством больше похожи на не очень счастливое сожительство без взаимных обязательств». Хотя социальный статус определяет, что вы едите, а также когда, с кем и каким образом, есть и общие пристрастия. Англичане всех классов убеждены, что чай обладает чудодейственными свойствами, а главное, «приготовление чая – прекрасный защитный механизм: когда англичане чувствуют себя неловко или испытывают неудобство в социальной ситуации (а это для них почти перманентное состояние), они заваривают и разливают чай». И дальше Фокс пишет: «А еще мы любим тосты, тост – основной продукт завтрака, универсальная удобная пища на все случаи жизни. То, что не излечит один чай, чай с тостом исцелит непременно» [40]. Судить по тостам о классовой принадлежности бесполезно: тосты любят все. А вот то, что мажется на тост, может дать представление о социальном статусе. Средний и высший классы считают маргарин пищей простолудинов, сами они используют сливочное масло. Во времена Морица маргарина и тостеров еще не было, и большее внимание он уделил, не чаю, а кофейням, в которых «царствует глубокая тишина, всякой говорит тихонько со своим соседом, большая часть читает газеты и никто не смеет мешать другому» [41]. Однако и тогда тосты с маслом уже были «особливым прекрасным» кушаньем.

Путешествуя, Мориц продвигался не только пешком, но часть пути проделал в пассажирских каретах. Описание этих поездок, содержание разговоров, которые он слышал и в которых участвовал, многое дают для понимания английской повседневности XVIII века и ментальности англичан. Приведем, однако, только два высказывания. Первое отражает его удивлением способом поездки: «В Англии есть очень странный способ ехать не в коляске, но на коляске, а именно: люди низкого состояния или которые не могут заплатить много, ездят не внутри, а наверху коляски, и хотя на ней нет перил и мест, однакож они сидят свободно, свесив ноги вниз... Кто умеет держаться в равновесии наверху коляски, тот сидит спокойно, и летом, в ясные дни едет с большим почти удовольствием, чем тот, кто сидит внутри. Жаль только, что компания бывает вообще не очень интересна, и что пыль иногда очень беспокоит, между тем как внутри можно закрыть окошки, когда угодно» [42]. Почему Мориц говорит, что компания наверху неинтересна? То ли это люди не его круга, то ли путешественники предпочитают молчать? Другое высказывание немецкого автора позволяет сделать предположение на этот счет, хорошо иллюстрируя правила поведения в пути. Так, Мориц ехал в коляске с офицером, а верх ее был занят женщинами и солдатами: «Я чувствовал несколько боль в голове и потому играл перед своим товарищем роль Мизантропа, которая ему, так как Англичанину, была бы, конечно, приличнее. Но тут случилось наоборот. Несколько раз начинал он со мною говорить очень ласково. После он признался, что сия мнимая молчаливость еще более привязала его ко мне» [43]. Как видим, именно молчание Морица импонировало его товарищу по поездке, да и сам автор вполне осознавал, что английская традиция не предполагала болтливости в такой ситуации.

Характеризуя правила поведения в пути, Фокс разъясняет: «Наш главный механизм преодоления скованности в общественном транспорте – это вариант того, что психологи называют «отрицанием»: мы стараемся не признавать, что находимся в пугающей толпе незнакомцев, и, замыкаясь в себе, делаем вид, что их не существует, - и большую часть времени делаем вид, что сами мы тоже не существуем. Правило отрицания требует, чтобы мы не заговаривали с незнакомыми людьми, даже не встречались с ними взглядами и вообще никоим образом не признавали их присутствия, пока к тому не принудит нас крайняя необходимость» [43]. По мнению Фокс, иностранцам не свойственны присущие англичанам страхи (что ты не алкоголик или псих, если заговорил), скованность и мания скрытности, поэтому они с удовольствием вступают в непринужденный разговор. Вообще, Мориц замечал, что англичанам не свойственна болтливость: «Ответы и выражения здешнего простого народа несколько уже раз приводили меня в удивление своею краткостью и значительностью. Когда я приехал назад со своим извозчиком, то хозяйка моя советовала не брать с меня лишнего, потому что я чужестранец. «Да если б он был и не чужестранцем, я бы не взял с него ничего лишнего» [44].

В заключение стоит сказать о патриотизме, понимавшемся многими авторами травелогов как национальная черта англичан. Мориц, безусловно, относился к их числу. Однако он видел истоки патриотизма в самой английской жизни, а не в поклонении монарху и не в муштре: «Видя как здесь самый последний работник оказывает свое участие во всех происшествиях, как малые дети входят уже в дух народа, как всякой обнаруживает свое чувство, что он человек и англичанин, так же, как король и его министр, видя все это, находишь в себе чувства, совершенно отличные от тех, с которыми смотрим мы в Берлине на учение солдат» [45]. Чувства любви к отечеству рождается в детстве и разделяется людьми всех сословий: «Здесь всякой, даже из самого низкого состояния людей, беспрестанно твердит имя отечества, между тем как у нас употребляют его одни стихотворцы. Последнюю каплю крови пролью за свое отечество! – говорит часто маленький наш Джекки, мальчик, которому только двенадцать лет от роду. Патриотизм и воинская храбрость есть обыкновенное содержание всех баллад и народных песен, которые женщины поют здесь на улицах, и которые всегда можно купить за несколько пенсов» [46]. Однако любовь к отечеству не есть восхваление монархии или власти вообще. Скорее наоборот: многие англичане презрительно относятся к своему королю. Выше уже упоминался трактирщик, противопоставлявший Георга III его деду Георгу II. Мориц свидетельствовал: «Неуважение народа к королю простирается здесь очень далеко: сколько раз слышал я тут: *Our King is a Blockhead!* т.е. наш король сущий болван; но между тем в то же

самое время Прусского Короля превозносят до небес похвалами. «У сего последнего, говорят мне, голова мала, но ума в ней во сто раз более, нежели в большой голове Английского короля» [47]. Такие оценки отражают отношение англичан к своей монархии (престиж которой был невелик, тем более, когда она терпела поражения в Америке), а не являются простым противопоставлением качеств Георга III и Фридриха II, которого уже при жизни называли Великим. В словах Морица прослеживается завуалированная критика прусской монархии: недаром англичане удивляются «великому числу солдат, которых он (пруссский король – А.С.) при себе держит, так что в одном Берлине их находится столь великое множество», а в лондонском Сити «ни одна рота королевской гвардии не смеет показаться».

Если верить книге Фокс, то англичанам чужда «пылкость и помпезная выспренность», которая «бьет через край» у многих наций, когда речь заходит о патриотизме. Не в этом ли одна из причин, что англичане и в конце XVIII века называли своего короля «болваном»? Фокс говорит о том, что англичане, как правило, «изумляются легковёрности ликующих толп, покупающихся на подобную высокопарную чушь», произносимую, в частности, американскими политиками. Англичане чувствуют неловкость, когда политики произносят «постыдные банальности смехотворно пафосным тоном». Она пишет: «С таким же неприятием и презрением мы воспринимаем сентиментальный патриотизм вождей и напыщенную серьёзность писателей, художников, артистов, музыкантов, ученых мужей и других общественных деятелей всех национальностей, ведь англичане за двадцать шагов чуют малейший намек на важничанье, они способны уловить его даже на зернистом изображении телеэкрана или в иностранной речи, которую совсем не понимают» [47].

Конечно, в статье затронуты далеко не все связанные с английской самобытностью темы, которых касался Мориц. За пределами внимания остались, например, отношение англичан к одежде, алкоголю, восприятие ими детей и детства, религии. Почти не затронута отношение их к политическим институтам. Однако и приведенные примеры позволяют провести невидимую черту, не разъединяющую, а соединяющую две разные эпохи. Хотя и с осторожностью, но можно говорить, о некоей исторической составляющей, о преемственности, присутствующей вопреки материальным, социальным и культурным сдвигам, произошедшим более чем за два столетия. Есть и другая сторона: взгляд из сегодняшнего дня, использование материалов культурной этнографии помогает лучше понять, что скрывается в тексте путешественника XVIII века.

1. Ерофеев Н.А. *Англия и англичане глазами русских 1825 – 1853*. М. 1982.
2. Там же. С. 235.
3. Там же. С. 225.
4. *Путешествие Г- на Морица по Англии. В письмах*. М. 1804
5. *Картина нынешнего естественного и политического состояния Англии*. М. 1795.
6. Карамзин Н.М. *Письма русского путешественника // Карамзин Н.М. Избр. соч. Т. 1. М.-Л. 1964. С. 136.*
7. Там же. С. 136-137.
8. Там же. С. 137.
9. Фокс К. *Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения*. М. 2008.
10. Тревельян Дж. М. *Социальная история Англии*. М. 1959.
11. Там же. С. 423.
12. Hibbert Chr. *The English. A Social History 1066-1945*. L. 1987 (1st ed. 1971).
13. *The English; Ashley M. Life in Stuart England*. L. 1967; *Johnson's England. An Account of Life and Manners of His Age / Ed. by A.S. Turberville. Oxford. 1933.*
14. См.: Семенов В.Ф. *Предисловие // Тревельян Дж. М. Указ. соч. С. 7.*
15. *The Character of England / Ed. by E. Barker. Oxford. 1947. P. 573.*
16. *Ibid. P. 558.*
17. *Ibid. P. 565.*

18. *Ibid.* P. 569.
19. *Burdon W. Materials For Thinking. V. I. L. 1820. P. 136.*
20. *Ibid.* P. 86.
21. [21].
22. *Путешествие Г-на Морица по Англии. Часть 1. М. 1804. С. 18.*
23. *Фокс К. Указ. соч. С. 35.*
24. *Там же. С. 36.*
25. *Путешествие Г-на Морица. Ч. 1. С. 75.*
26. *Там же. Ч. 2. С. 165 -166.*
27. *Фокс К. Указ соч. С. 90.*
28. *Путешествие Г-на Морица. Ч.2. С. 25.*
29. *Там же. Ч. 1. С. 51.*
30. *Путешествие Г-на Морица. Ч. 1. С. 80-81.*
31. *Там же. Ч. 2. С. 137 – 138.*
32. *Там же. С. 72 – 73.*
33. *Там же. С. 77 – 79.*
34. *Фокс К. Указ. соч. С. 119 – 120.*
35. *Там же. С. 122 – 123.*
36. *Путешествие Г-на Морица. Ч. 2. С. 138-140.*
37. *Фокс К. Указ. соч. С. 72 – 73.*
38. *Путешествие Г-на Морица. Ч. 2. С. 136.*
39. *Там же. Ч. 1 С. 37.*
40. *Фокс К. Указ. соч. С. 376.*
41. *Путешествие Г-на Морица. Ч. 1. С. 129.*
42. *Путешествие Г-на Морица. Ч. 1. С. 153 – 154.*
43. *Там же. Ч. 2. С. 54.*
44. *Фокс К. С. 168.*
45. *Путешествие Г-на Морица. Ч. 1. С. 27 – 28.*
46. *Там же. С. 88 – 89.*
47. *Там же. С. 91 – 92.*
48. *Фокс К. Указ. соч. С. 81.*

Түйін

Мақалада автор саяхатшылар жазбаларында орын алған ұлттық сипат туралы мәселені қарастырған. Автордың пікірінше, XVIII ғасырдың соңында ұлттық сипат елдің бейнесін беруде басты құрал болды деп есептейді және бұл француз революциясы мен патриоттық дискурстың ұлттық идеясының негізінде пайда болған.

Автор неміс саяхатшысы Карл Морицтың жазбаларын негізге алып, ондағы мәліметтердің екі дәуірді алшақтатпай, керісінше, байланыстыратынын көрсетеді. Материалдық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге қарамастан екі ғасыр арасындағы тарихи сабақтастықты байқауға болады деп есептейді.

Summary

In this article the author examines the desire to reveal national character present in the writings of travelers. According to the author, namely at the end of the XVIII century the national character is the main instrument for constructing an image of the country. This was a consequence of the French Revolution and the national idea of patriotic discourse. Of all European nations, most especially in the eyes of foreigners were British. The author, based on records of German traveler Charles Moritz believes that these examples allow an invisible line, to be divided, and connecting the two different epochs. Albeit with caution, but we can say about some historical component, the continuity of which is present in spite of the material, social and cultural shifts that have occurred more than two centuries.

АУДИОВИЗУАЛЬНЫЕ ДОКУМЕНТЫ: ОСОБЕННОСТИ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО ПОДХОДА

Г.А. СЕКСЕНБАЕВА - д.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

Источниковедческая критика аудиовизуальных документов предполагает четкое представление об их особенностях как исторических источниках. Отметим, что проблемы, касающиеся специфических особенностей кинофотофонодокументов до сих пор изучены недостаточно и являются дискуссионными. Такое положение, несомненно, влияет на возможность переосмысления общего отношения к этим документам как историческим источникам, потенциальное значение которых остается перспективным.

Большинство исследователей при анализе этой категории источников руководствуются достижениями в области исторического источниковедения. Это дает основание в дальнейшем изучении кинофотофонодокументов выявить как общие черты, характерных для них и письменных источников, так и сугубо специфические свойства кино-, фото-, фонодокументов как самостоятельных типов исторических источников.

Общие черты, характеризующие сходство кинофотофонодокументов с традиционной документацией проявляются, прежде всего, тем, что и аудиовизуальные документы образуются в результате человеческой деятельности, отражая историческую реальность с определенных политических и идеологических установок, присущих данному обществу. Как и источники на бумажной основе, кинофотофонодокументы характеризуются своеобразной двойственностью, проявляющейся в сочетании объективного отражения действительности, что придает им документальную, информационную ценность и субъективной деятельности автора документа, что позволяет рассматривать их как произведения искусства. В кино- и теледокументе субъективный момент ещё более усиливается при монтаже готовой продукции. Кроме того, кинофотофонодокументам, как и всем историческим источникам независимо от вида, присуща определенная фрагментарность и ограниченность в отражении действительности.

Вместе с тем, кинофотофонодокументам свойственны специфические черты, отличающие их от других видов исторических источников. Объединяют кинофотофоноисточники их особенности в технике и технологии создания. Возникновение их непосредственно связано с развитием науки и техники и с открытиями в таких областях как химия, оптика, акустика и др. Сходство кинофотофонодокументов проявляется в материальных носителях информации и способах документирования. В первом случае распространенным материалом служит пленка (светочувствительная, магнитная и др.), во втором случае – в процессе кинофотофонодокументирования, в большинстве случаев используется фотографический (оптический) способы фиксации (кодирования) информации. Отличительная материальная основа и способы документирования кинофотофонодокументов влияют и на организацию их хранения и использования.

Определяя кино-, фото и фонодокументы как документную систему и рассматривая различные стороны процесса документирования аудиовизуальных документов, некоторые авторы акцентируют внимание на тех признаках, характеризующие основные особенности документа вообще и отражающие основную сущность кинофотофонодокументов:

- осознанность процесса создания;
- передача зафиксированной информации во времени и на расстоянии;
- обязательная идентификация изображения и звукозаписи с письменным сопровождением.

Эти представления о единстве формы и содержания источников дали основание определить кинофотофонодокументы в качестве документной системы как «гиперсистему», со своими структурными, видовыми, семантическими свойствами, характерных только для них. В качестве основных критериев для отнесения аудиовизуальных документов к самостоятельной системе названы:

- устойчивая форма этих документов (это характерно для законченных производством кинофотофонопроизведений);

- наличие в их структуре постоянных атрибутов – определенного формуляра с соответствующим набором реквизитов;
- видовое и жанровое разнообразие;
- возможность систематизации их по происхождению.

Кинофотофонодокументы как «гиперсистема» включает несколько крупных массивов документации: с одной стороны, изобразительную, звуковую, аудиовизуальную, с другой – целый комплекс письменных документов, имеющих к созданию, содержанию и техническим аспектам первой группы документации непосредственное отношение.

Эта документальная «гиперсистема» система, она способна выступить в качестве исторического источника, произведения искусства, юридического доказательства или свидетельства. Она также обладает широким спектром политических, социальных и других функций, что находит свое подтверждение в использовании информации, заключенной в аудиовизуальных документах в сферах массовой коммуникации, управления, производства, научно-прикладных исследованиях, преподавании, криминалистике и т.д.

В отличие от унифицированных систем, как, например, управленческая документация, кинофотофонодокументы и текстовая сопроводительная документация к ним не подлежат строгой регламентации с точки зрения формуляра. Будучи в своей основе документацией творческого характера, аудиовизуальные документы создаются учреждениями различного профиля и подчиненности и отдельными лицами. Они содержат в своем оформлении самый разнообразный по характеру и информационной насыщенности набор реквизитов (например, в титрах для кинодокументов и надписях для фотодокументов): обозначение авторства, даты и места создания документа; его название и краткое описание; характеристика носителя информации; время и место изготовления, технические и другие параметры, расположенные согласно принятой в каждом учреждении форме документа.

Таким образом, кинофотофонодокументы представляют собой результат документирования с помощью кинофотофонотехники событий и фактов действительности, процессов, происходящих в различной сфере общества в виде только изображений (фотодокументы), комплексного документирования, соединяющего изображение и звук (кинодокументы) и речи (фонодокументы). Эти источники (изобразительные, изобразительно-звуковые, звуковые) создают наглядное, образное представление о событии, а также прямое документирование этого события с точным и полным воспроизведением зрительной стороны отображаемого факта. Передавая информацию посредством изображений и звуков они располагают высокими информативными свойствами, обеспечивают эмоциональную основу, эффект присутствия при восприятии информации.

Немаловажным является и то, что кинофотофонодокументы создаются в момент события, т.е. происходит совпадение времени и места события с моментом съемки или записи. Подобное фиксирование событий в кинофотофонодокументах именно в момент его свершения, рассматриваются многими исследователями как своего рода феномен в источниковедческой практике. Эта специфика, когда момент съемки или записи события (дата, место) в основном совпадают с самим событием, составляет важнейшую особенность кинофотофонодокументов. Причем, если фотодокументирование предусматривает фиксацию лишь одного мгновения снимаемого процесса или явления, то кинодокументация воспроизводит действительность в ее временном и пространственном движении.

Другая распространенная в современности форма кинодокументирования – телевизионная передача изображения на экране – появилась в связи с массовым развитием телевидения. Показ событий или фактов, происшедших в момент эфирной передачи, осуществляется с помощью телевизионной техники, в результате которой возникает прямое нефиксированное изображение на экране кинескопа (которое можно также при необходимости зафиксировать на видеотехнике).

Развитие технических новшеств в наше время привели широкому распространению кинофотофонодокументирования, их массовому и многократному тиражированию (существование произведения во множественности идентичных копий) и общедоступности. При этом

кинофотофонодокументирование широко охватывают события, явления и факты реальности, которые до их появления вообще не поддавались адекватному воспроизведению.

Являясь средствами массовой информации, аудиовизуальные документы характеризуются полифункциональностью. Они решают широкий спектр социальных задач – когнитивных, коммуникативных, воспитательных, эстетических и т.д. Все научные области, которые имеют отношение к нему (документоведение, источниковедение, искусствоведение, журналистика, архивоведение и др.) рассматривают кинофотофонодокументы как социальное явление, подверженное действию определенного круга объективных закономерностей, с точки зрения отражения в них мировоззренческих позиции автора и влияния этой позиции на их содержательную сторону. Обладая уникальной способностью оперативно сообщать в изобразительной, изобразительно-звуковой и звуковой формах информацию о наиболее актуальных текущих событиях, кинофотофонодокументы выступают выразителем интересов определенных политических и общественных сил и течений. В этой связи следует подчеркнуть особую роль автора кинофотофонодокументов, который выступает на всех этапах их создания «продуктом» определенной исторической среды, действительности. Большинство исследователей считает, что в кинофотофонодокументах значение авторского стиля возрастает, замыкаясь фактически на личности автора, его неповторимо-индивидуальном видении мира.

Выяснение конкретной источниковедческой ценности этих документов требует учитывать специфику процесса кинофотофонодокументирования, используя разнообразные приемы и методы источниковедческого анализа, основанные на всестороннем изучении происхождения, содержания и внешних особенностей этих источников. В процессе источниковедческого исследования кинофотофонодокументов различают общие и сугубо специфические критерии оценки, характерные только для них. Учитывая тот факт, что в источниковедческой практике внешняя критика документа всегда предшествует внутренней критике, в первую очередь обращается внимание на те критерии, которые непосредственно связаны с происхождением этих типов документов. Это предполагает решение целого ряда задач, где следует сосредоточить внимание на таких моментах, как:

- время и место создания кинофотофонодокументов;
- установление обстоятельств появления документа;
- значение учреждения, в деятельности которого образовались кинофотофонодокументы;
- определение подлинности (оригинальности) документа;
- авторство;
- изучение внешних признаков документа;
- расшифровку кинофотодокументов в случае отсутствия признака объекта съёмки, указания на время, авторства съёмки и другие факторы.

В число общих критериев оценки, с помощью которых анализируется содержание кинофотофонодокументов, входят:

- выяснение значения событий, зафиксированных в кинофотофонодокументе для изучения реальной действительности;
- установление соответствия содержания кинофотоизображений и звукозаписей исторической действительности;
- установление полноты, достоверности и новизны сообщаемых сведений в кинофотофонодокументе.

К числу важных специфических критериев оценки относится определение ценности кинофотофонодокументов как произведений искусства, где особую роль играет композиционно-выразительная сторона документа.

При источниковедческом исследовании важную роль приобретают исторические условия возникновения источника. Изучение социальной организации и механизмов функционирования тех общественных условий, в которых возник изучаемый источник, является непременным условием источниковедческого анализа. Этот этап имеет целью утвердить

исследовательский подход к источнику как произведению, возникновение которого было вызвано:

- условиями, в которых существовал данный тип социальной организации;
- целями, которое это общество перед собой ставило;
- возможностями, которыми оно располагало для реализации своих целей.

Отличительной особенностью феноменологического подхода к изучению источника является рассмотрение его как продукта, созданного целенаправленно и осознанно в определенной исторической реальности, и, который, возникнув, функционирует в этой реальности в соответствии с теми условиями (политическими, культурными, техническими), которые она устанавливает. Любой источник, будь это письменный или аудиовизуальный источник информации, не может быть интерпретирован вне той общекультурной ситуации, в которой он возник и функционировал.

С историческими условиями возникновения источника тесно связаны обстоятельства создания источника, которые могут влиять на полноту и достоверность сведений, содержащихся в источнике, на оценочные суждения, включенные автором в его произведение. Обстоятельства создания источника существенно влияют на способ изложений, структуру документов, от чего, зависят особенности различных видов документации. Поэтому в качестве общего исследовательского критерия достоверности и полноты социальной информации необходимо внимательное изучение обстоятельства создания источника.

Под влиянием тех или иных обстоятельств в источниках реализуется замысел автора произведения. Источник трудно интерпретировать, предварительно не поняв его автора, не зная его биографию, сферу практической деятельности, уровень его культуры и образования, род занятий, его принадлежность к определенной социокультурной общности с соответствующими ценностными установками. Масштаб личности создателя произведения, степень завершенности произведения, цель его создания – все эти параметры определяют совокупность социальной информации, которую можно почерпнуть из источника. Изучение авторства предполагает выявление именно тех параметров личности, которые могут помочь в изучении произведения, являющегося предметом источниковедческого анализа и источниковедческого синтеза. Отметим, что своего рода приоритет при изучении кинофотофонодокументов отдается авторскому аспекту, так как в них творческая личность автора выражает себя более полно и завершено.

С авторским замыслом произведения тесно связана интерпретация (понимание) источника. Интерпретацию проводят с целью установить тот смысл, который вкладывал автор в своё произведение с учетом временной, культурной и иной дистанции, разделяющей автора произведения и его исследователя. На этапе интерпретации источника исследователь движется как бы в потоке сознания автора произведения: стремится лучше понять ситуацию, в которой тот находился, замысел произведения, способ, принятый автором для воплощения этого замысла.

От интерпретации источника исследователь переходит к следующему этапу – к анализу содержания источника. Источник оценивается логически, здесь раскрывается вся полнота и богатство социальной информации, которую может дать источник, поставленный в связь с данными современной науки. Раскрывая информацию, заключенной в источнике, исследователь решает проблему её достоверности, аргументируя правдивость свидетельств и обосновывая свою позицию.

В процессе источниковедческого анализа раскрываются информационные возможности источника, интерпретируются те сведения, о которых сообщает источник, свидетельствуя прямо или косвенно о своем авторе и о том этапе социального развития общества, когда источник был создан, воплощен в данную материальную форму. Обобщение результатов проведенного анализа приводит к источниковедческому синтезу – завершающему этапу изучения произведения, рассматриваемого в качестве исторического источника. На этом этапе источник рассматривается не только как реально существующий объект, но и более обобщенно – как явление культуры своего времени.

Общая структура источниковедческого исследования применяется и по отношению интересующих нас аудиовизуальных источников. При этом учитывается их специфичность, так как, имея общие черты и свойства, каждый из этих типов источников, обладает присущими только ему особенностями.

Конкретную источниковедческую ценность кинофотофонодокументов можно выявить в ходе их критического анализа при использовании общих и специальных (с учетом их специфики) источниковедческих приемов и методов исследования этих исторических источников. Этот процесс предполагает соблюдение этапности в работе с кинофотофонодокументами и решение целого ряда задач, направленных на всесторонний и комплексный источниковедческий анализ.

Наиболее трудоемким этапом является эвристическая задача, которая предполагает выявление всех сохранившихся изобразительных, звуковых и изобразительно-звуковых документов по теме исследования и письменной документации, имеющей непосредственное отношение к происхождению, содержанию и внешним особенностям кинофотофонодокументов. В выполнении этих работ существенное значение отводится сопроводительной документации, включающей текстовые документы, возникающие в процессе производства кинофотофонодокументов (аннотация изображения, аннотация фильма или сюжета, студийные и операторские монтажные листы, микрофонная папка, акты о фотографическом и техническом состоянии негатива и др.). Текстовая сопроводительная документация не является главным компонентом аудиовизуальных документов, но, тем не менее, они играют существенную роль при оценке этих документов, так как от её наличия и качества зависит степень представления о происхождении и содержании кинофотофонодокументов. В то же время без сопроводительной документации эти документы зачастую могут терять свою ценность.

По своему происхождению кинофотофонодокументы имеют как служебный (официальный) характер, так и бывают личного происхождения, так как они создаются не только в специализированных учреждениях или учреждениях, для которых их создание не является основным видом деятельности (общественные организации, предприятия, НИИ и др.), но и частными лицами.

Выявление определенного массива кинофотофонодокументов требует изучение не только непосредственно отраженных на кинофотоплёнке или фонодокументе исторических событий и явлений, но и анализа развития фотожурналистики, радиожурналистики, документального кино в определенный исторический период с учетом характерных для того периода времени течений и направлений в кинофотоискусстве, радиожурналистике и тенденции их развития. Историческая обстановка времени воспроизведения события на плёнку, мышление, мировоззрение автора съёмки или записи накладывает определенный отпечаток на содержание кинофотофонодокумента, поэтому этот фактор является существенным при оценке их как исторического источника. Знания об исторической обстановке, наряду с изучением и выявлением закономерностей появления кинофотофонодокументов, предполагает также знание технических особенностей их создания в различный период развития этих сфер. При этом следует учитывать идеологическую роль кинофотофонодокументов, которую они играли в жизни общества предшествующего периода. В совокупности эти знания создают необходимые предпосылки для более четкой и профессиональной ориентации исследования в событиях и фактах, зафиксированных в этих источниках и их оценки.

Поскольку кинофотофонодокументы чрезвычайно многообразны как по способу документирования, так и по разнообразию жанров, а художественная и познавательная ценность их различна, то возникает проблема отбора наиболее ценных по характеру и содержанию источников, которые потребуются для данного исследования. В качестве критериев отбора источников выступают самые различные оценочные факторы: значимость событий или фактов, степень атрибутивности кинофотофонодокументов, их техническое состояние, наличие и качество текстовой сопроводительной документации, повторяемость информации в документах и др.

Критический анализ совокупности кинофотофонодокументов предполагает их продуманную и обоснованную систематизацию. Исходя из предварительных результатов группировки кинофотофонодокументов, все отобранные для анализа документы распределяются по нескольким крупным темам, в рамках которых и будет осуществляться дальнейшая работа по источниковедческому анализу. Целесообразность такой работы очевидна, так как она дает возможность установить полноту сведений, которыми располагают кинофотофонодокументы и при необходимости привлечение других источников.

Критика кинофотофонодокументов, проводимая на последнем этапе, занимает особое место в их оценке. На этом этапе анализу подвергаются все без исключения стороны документов вместе с текстовой сопроводительной документацией. Для достижения эффективных результатов в данной работе, выстраивается продуманная логическая цепь взаимосвязанных операций по анализу кинофотофонодокументов. При этом выбранная методика не может быть универсальной, и каждый раз она будет видоизменяться, уточняться с учетом специально исследуемого тематического комплекса, его объема и назначения.

Выше мы уже отмечали, что проблемы авторства кинофотофонодокументов трактуются в отличие от других видов источников достаточно широко. Большинство исследователей считает, что содержание аудиовизуальных документов не отражает функции и деятельности учреждения и не зависят от роли и места учреждения в системе государственных учреждений. В связи с этим содержание этих источников следует рассматривать независимо от их происхождения, как самостоятельный объект изучения. Однако, на наш взгляд, будучи в своей основе документацией творческого характера, тем не менее, аудиовизуальные документы создаются учреждениями, организациями в сферах массовой коммуникации, которые обладают широким спектром политических, социальных, культурных и иных функций, и они, безусловно, находят свое отражение в разнообразных по характеру и информационной насыщенности видах (жанрах) кинофотофонодокументах. Это дает основание говорить о том, что одним из основных требований критики кинофотофонодокументов является установление их происхождения. Реализация этой задачи помогает объективно представить историю создания источников, их формирование в рамках коллекции или других классификационных единиц в архивохранилищах, что имеет значимость при определении ценности документов.

Для источниковедческого анализа приоритетное значение имеет наличие первоисточника или его утрата. Отсутствие первоисточника ставит перед исследователями ряд проблем, одна из которых восстановление или реконструкция первоисточника, а также текстовой сопроводительной документации к кинофотофонодокументам и установление их подлинности. В качестве первоисточника выступают такие документы, в которых впервые на пленочных или других носителях посредством кинофототехники и звукозаписи зафиксирована первоначальная информация об исторических событиях и фактах.

Первоисточником кинодокумента является не только отснятый материал в оригинале, не подвергшийся монтажу, но и совокупность съемок, составивших основу того или иного кинопроизведения (фильмы, киножурналы, кинотелесюжеты). В качестве первоисточника фотодокумента выступает авторская съемка, не подвергнутая никаким техническим, композиционным и другим изменениям. Первоисточник фонодокумента определяется как первая по времени звукозапись с учетом различных систем звукозаписи, характерная для того или иного периода развития радиовещания: механической, оптико-фотографической, магнитной, цифровой.

Понятие первоисточника кинофотофонодокументов непосредственно связано с выяснением их подлинности, под которым понимается действительное происхождение этих источников от определенного учреждения или лица – создателей документа. С понятием подлинности тесно связано искажение трактовки исторических событий путем использования способов и методов кинофотофонодокументирования, т.е. фальсификация событий и фактов. Большинство исследователей в числе наиболее часто употребляемых фальсификации называют:

- монтаж различных съемок или записей, созданных в разное время и используемых художником в качестве иллюстрации;

- ретушь, возможности которого выходят за рамки устранения технических или градационных дефектов фотографического изображения. Ретушь позволяет заменить одну часть изображения другой, усилить или уменьшить изобразительный эффект необходимого элемента съемки, дополнить или устранить неудобные детали объекта на съемке и др. Так, существующий в обиходе термин «пальмирование» обозначает одну из процедур в кинематографической и фотографической практике, выполняемую с помощью ретуши. Согласно ей, например, на фотографии устраняется нежелательное лицо или предмет и вместо него устанавливается развесистая пальма. Широкое распространение этот процесс получил в кинематографии и фотографии в 1930-1950-е годы;

- внесение изменений в первоисточник кинофотофонодокументов (изъятие отдельных фрагментов или кусков изображения или фонограммы, замена надписей, дикторского или авторского текста и др.) и создание в результате одной или нескольких различных копий данного кинофотофонодокумента;

- использование в документальных фильмах, теле- и радиопередачах инсценировок реальных событий;

- воссоздание или восстановление исторических событий и фактов на основе документальных свидетельств, мемуарной литературы и других источников. Съемки такого рода имеют определенную ценность, но они не могут использоваться как полноценный исторический документ, а тем более выступать в качестве первоисточника подлинных событий.

Поэтому одной из задач источниковедческого исследования становится установление полного соответствия оригинала и копии (источниковедческая верификация) документов, избранных для изучения. Определение первоисточников кинофотофонодокументов решается путем привлечения для изучения всех доступных сведений, относящихся к происхождению, содержанию, внешним особенностям этих документов. Это предполагает применение различных методов и приемов источниковедческой критики – сравнительного анализа письменных и кинофотофоноисточников, изучения сопроводительной документации, знания технических особенностей создания документации (способов съемки, записи, производства, монтажа и т.п.). Особое значение имеют документальные данные, характеризующие содержание этих источников, которые сосредоточены в монтажных листах, текстовках или аннотациях к фотодокументам, микрофонных материалах радио- и телепередач.

Для кинофотофонодокументов, как и для письменных источников, характерным является сохранение нескольких вариантов (списков) описаний. Принципы и методы изучения этих списков строятся на использовании сравнительно-исторического и логически-смыслового анализа текстов с учетом времени их происхождения и авторства, а также в тесной связи с политической и идеологической обстановкой, в которой они создавались.

Знание технических особенностей создания кинофотофонодокументов и истории развития кинематографии, фотографии, радиовещания помогают установлению оригинальности источника, технических, химико-фотографических особенностей носителей информации. Изучение носителей информации, используемых при кинофотофонодокументировании, не только дает обширный материал о генетических связях оригинала и копии, но и в совокупности позволяет получить необходимые сведения о происхождении носителя информации, особенностях процесса документирования.

Основной смысл кинофотофонодокументов раскрывается при интерпретации их содержательной стороны. Здесь раскрывается как, в какой форме отражены события и факты в источниках, на какие моменты происходящих явлений действительности делает акцент автор, какую оценку он им дает, какую выбрал для них форму выражения – посредством кинофототехники или звукозаписи – своего взгляда на отдельные факты реальной жизни. Интерпретация кинофотофонодокументов с точки зрения достоверности и полноты представленных в них сведений, глубины раскрытия и осмысления социальной информации, а также художественной выразительности отснятого или записанного материала является важной задачей их научной критики. При этом, кроме общих моментов, имеющих значение для характеристики и оценки содержания источников, обращается внимание, как на существенные,

так и на менее важные, на первый взгляд, детали, которые в итоге определяют истинную ценность документов.

При решении проблемы достоверности и полноты содержания определяющим приемом служит сопоставление информации, заключенной в кинофотофонодокументах с другими документальными массивами. Отдельные кинофотофонодокументы и их совокупность можно сопоставить в нескольких направлениях:

- по содержанию с письменными и другими источниками (в первую очередь с периодической печатью);
- опубликованные и неопубликованные кинофотофонодокументы;
- сосредоточенные в одном хранилище (архиве, музее и др.);
- кинофотофонодокументы одного содержания, хранящиеся в различных хранилищах;
- данные кино-, фото-, фонодокументов (изобразительных источников для фото и кинодокументов периода немого кино; звуковых – фонодокументов; зрительно-звуковых – кинодокументов звукового кино, видеофонограмм).

Сопоставление кинофотофонодокументов целесообразно проводить по предметно-тематическим комплексам, которые были выявлены в ходе их систематизации. При таком подходе сопоставление будет носить конкретный характер, где превалируют логические суждения и доказательства, анализ согласованности данных друг с другом. Это важно для уяснения ценности конкретных групп кинофотофонодокументов, а также их достоверности, т.е. установления соответствия реальных событий их отражению в этих источниках и степени полноты представленных в них сведений.

Цель применения вышеназванных методов сопоставления, в конечном счете, преследует определение научной ценности кинофотофонодокументов как исторических источников. Эта проблема приобретает особую значимость, так как речь идет о правомерности использования данных, заключенных в аудиовизуальных документах, в исторических исследованиях в качестве полноценного исторического источника.

Большинство исследователей по отношению к аудиовизуальным документам применяют классический, традиционный прием исследования, который предполагает универсальный принцип оценки всех типов и видов источников, подразделяя при их изучении стадии внешней и внутренней критики источников. Однако, с переоценкой отношения к гумани-тарному знанию, исследователи считают, что наиболее перспективными считаются компаративистский, историко-цивилизационный и антропологический методы оценки познавательных и информационных свойств исторических источников вообще и аудио-визуальных, в частности.

Отдавая приоритет в изучении изобразительных источников междисциплинарному подходу, они выделяют определенные группы научных отраслей, формирующие теоретические, методологические и методические основания оценки содержательной ценности изобразительных источников. В таком ракурсе, при оценке всех существующих видов и разновидностей изобразительных источников могут применяться различные подходы. Так, наиболее популярным в зарубежной литературе (М. Фуко, Х.-Г. Гадамер, Р. Барт и др.) является восприятие изобразительного источника как текста, имеющего самостоятельную систему уникальных по своему содержанию языковых символов. Оно предполагает осуществление лингвистической реконструкции произведений живописи, фото- и кинодокументов, например, с точки зрения построения экспозиции и композиции произведения.

Второй подход связан с интерпретацией изобразительных источников, существующих в качестве продуктов социальной среды. При этом используются методы аксиологии, которые на основе статистических данных позволяют определить круг значимых для общества в тот или иной момент времени духовных ценностей. Третий, условно называемый «антрополого-феноменологическим», рассматривает исторический источник одновременно как самостоятельно существующее в общегуманитарном пространстве явление духовной культуры и как свидетельство о психологических особенностях его создателя.

С точки зрения междисциплинарной оценки изобразительных источников и их принадлежности к числу предметов духовной культуры общества, выделяется и семиоти-

ческий подход. Этот подход решает проблемы определения степени достоверности изобразительного источника в контексте реального отношения к миру создателя произведения и в логике восприятия художественных творений обществом. Приходится констатировать, что в казахстанском историческом пространстве теоретические и методологические проблемы изучения аудиовизуальных источников не стали объектами интересов исследователей.

В связи с этим, одной из актуальных задач в процессе исторического исследования становится степень использования аудиовизуальных источников в социальной практике, решение которой позволит определить в известной мере уровень источниковедческой разработанности этих источников. Эта проблема тесно связана с функционированием этих произведений в определенной социальной среде, т.е. публикацией кинофотофонодокументов, которая в настоящее время в качестве самостоятельного направления исследований в полной мере ещё не сложилась. Отдельные работы, связанные с теорией и методикой публикации кинофотофонодокументов с учетом их специфики, больше ставят новых проблем, чем их решают. Освоение методики и техники изучения кинофотофонодокументов открывает определенные перспективы полноценного использования содержащейся в них информации в исторических исследованиях. Будучи синтетическими по характеру и назначению, они создают широкие возможности для целого ряда теоретико-методологических и прикладных разработок в области источниковедения, археографии и других специальных исторических дисциплин, а также для поиска путей и способов междисциплинарных контактов исторических и других знаний в изучение всего комплекса изобразительных, звуковых и изобразительно-звуковых источников.

1. Магидов В.М. // Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях // История СССР. - 1983. - № 1. – С. 92-103.

2. Баталин В.Н. О некоторых приемах внешней критики кинодокументов // Советские архивы. - 1986. № 3. – С. 29-32.

3. Баталин В.Н., Малышева Г.Н. Проблемы внешней критики фотодокументов в процессе их источниковедческого анализа // Отечественные архивы. - 1994. № 2. – С. 15-19.

4. Розанова Л.Н. К понятию авторства фонодокумента // Советские архивы. - 1983. - № 5. – С. 17-21.

5. Кобелькова Л.А. Фонопроизведения и проблемы установления их авторства // Отечественные архивы. - 1994.- № 4. – С. 24-26.

6. Курносов Н.Д. Некоторые вопросы текстологии фонодокументов // Советские архивы. - 1986. № 4. – С. 65-71.

7. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как исторический источник // Отечественная история. - 1992. - № 5. – С. 104-116.

8. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как объект источниковедения (историография вопроса) // Советские архивы. - 1991, № 4 – С. 27-38; № 5 – С. 12-23.

9. Ланской Г.Н. Теоретические и методологические проблемы изучения изобразительных источников в историко-архивоведческих исследованиях // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и сообщения на четвертой Всероссийской конференции. 24-25 апрель 2002 г. – М., 2002. – С. 259-260.

10. Магидов В.М. Опыт источниковедческой интерпретации архивных документов по визуальной антропологии // Материалы VI Открытого Российского фестиваля антропологических фильмов. - Москва, 12 декабря 2007 г. - С. 89-96.

11. Гедрович Ф.А. Технотропные документы – результат технически обусловленных форм письменности // Вестник архивиста. - 1998. - № 2 (44). – С. 73- 77.

12. Козлов В.П. Фальсификация исторических источников: источниковедческий, историографический, архивоведческие аспекты // Вестник архивиста. - 1996. - № 4 (34). – С. 6-30.

13. Магидов В.М. Источниковедение и архивоведение аудиовизуальных документов в системе исторических знаний // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и сообщения на четвертой Всероссийской конференции. 24-25 апрель 2002 г. – М., 2002. – С. 92-97.

14. Фесуненко И.С. О комплектовании Государственного архивного фонда Союза ССР кинодокументами и некоторых критериях их источниковедческого анализа // Вопросы архивоведения. - 1962. - № 4. - С. 12-20.

15. Горяева Т.М. Фонодокументы как исторический источник истории Великой Отечественной войны // История СССР. - 1985. - № 3. - С. 142-149.

Түйін

Мақалада аудиовизуальдық құжаттарды тарихи дерек көзі ретінде пайдаланудың мәселелері қарастырылады. Оларға ортақ жазба деректермен қоса, өзіне тән ерекшелігі бар кино-, фото-, фоноқұжаттарды бөлек дерек ретінде қарастырып отыр. Кинофотофоно деректерін ең алдымен техникалық ерекшелік пен техникалық құрастыру өзара біріктіреді. Кинофотофоноқұжаттардың ұқсасы материалдық тасығыштарында және әдіс-айлалары арқылы анықталады. Кинофотофоноқұжаттардың тарихи дерек көзі ретінде пайдаланудың әдісін үйрену арқылы болашақта осы құжаттарда сақталып тұрған ақпаратты толықтай тарихи зерттеулерде қолдануға мүмкіндік туғызады.

Summary

The article deals with the problem of approach to the audiovisual documents as historical sources. Highlight common features which are characteristic for them and written sources, and highly specific properties of cinema, photos, audio documents as separate types of historical sources. Kinophotofono sources, above all, combine features in technology creation. Audiovisual Documents similarity is manifested in the physical media of information and methods of documentation. The development of techniques and technology studying Audiovisual Documents as historical sources opens up some prospects take full advantage of information contained in them in historical research.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

ИСКУССТВО ВЕНГЕРСКИХ КИПЧАКОВ В МУЗЕЕ Г. КАРЦАГА

Р.У.КАРИМОВА - д.и.н., *Институт востоковедения КН МОН РК*

Осенью 2007г. Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК организовал в рамках государственной программы «Культурное наследие» экспедицию в Венгрию. Венгрия была выбрана для поисков раритетов прикладного искусства казахов по трем причинам. Во-первых, в связи с тесными историческими связями венгров с тюркскими племенами, фиксируемыми в раннее средневековье. Этот период может быть охарактеризован как начальный этап формирования традиций в культуре, он интересен для проведения и осмысления аналогий в художественных ремеслах. Во-вторых, в Венгрии живут потомки кипчаков, переселившихся сюда в первой половине XIII века. И, в-третьих, венгерские ученые, путешественники (Джордж Алмаши, Дюла Принц и др.) занимались изучением этнографии и сбором изделий художественного ремесла народов Центральной Азии и их коллекции могли содержать указанные раритеты.

Что касается кипчакской материальной культуры, то по этому поводу мы не испытывали особого оптимизма, поскольку с переселения кипчаков в Европу прошло около семи веков и надежда обнаружить в Венгрии следы кипчакских корней была довольно призрачной. Однако наши находки в данном направлении, можно сказать, превзошли наши ожидания.

Средневековые кипчаки были известны на Руси как половцы, в Византии – как куманы, в Восточной Европе – как куны. Переселение в 1239 г. части кипчакских племен, вытесненных со своих земель – Дашт-и Кипчака на территорию Венгрии было связано с нашествием монголов [1, с. 675]. Кипчакский хан Кутан (Котен), пытался организовать сопротивление монголам. В этой борьбе он действовал с помощью своего зятя, русского князя, но потерпел поражение и бежал в сторону Венгрии [2, с. 140]. Кипчаки получили земли для поселения в окрестностях городов Ясшага, Кишкуншага и Надькуншага. Из-за полукошевого образа жизни они долгое время были обособленной группой, но уже в конце XV в., согласно данным археологии, их материальная культура стала аналогичной культуре местного населения. В XVI в. кипчаки в целом восприняли венгерский язык. Несмотря на значительную степень ассимиляции венграми, кипчаки и по сегодняшний день составляют интересную этнографическую группу населения страны, сохраняющую историческую память о своих корнях и некоторое своеобразие культуры.

В середине XVIII в. кипчакам была предоставлена административная автономия, которой они пользовались до 1871 года. И по сей день в Венгрии имеется область Куншаг, которая состоит из двух частей – Кишкуншаг или Малая Кипчакия и Надькуншаг или Большая Кипчакия. В средние века здесь говорили по-тюркски [1, с. 675; 3, с. 5]. В XIII–XIV вв. население от реки Дунай до Джунгарских ворот понимало кипчакский язык. Западно-европейские путешественники, направляясь в Переднюю и Центральную Азию, стремились освоить куманский язык, поскольку для ряда народов Азии он являлся языком международного общения [4, с. 245].

До переселения в Европу кипчаки являлись представителями типичной для кочевников евразийских степей культуры. В процессе аккультурации в местной среде она претерпела значительные изменения, сохранив при этом многое из сформировавшихся в кочевых условиях традиций.

Город Карцаг является главным городом «венгерской Кипчакии». Население Карцага, несмотря на христианское вероисповедание и венгерский язык считает себя тюрками. На гербе Карцага под короной изображен барашек на зеленом холме.

В Карцаге находится музей кипчакской культуры. Экспонаты музея демонстрируют богатство и многообразие художественных ремесел венгерских кипчаков, трансформировавшихся в процессе синтеза с культурой оседло-земледельческого населения края. Экспозицию музея предваряет фотоизображение монументальной композиции на казахские мотивы, выполненной из металла. Сюжет композиции зримо воплотил страничку истории венгерских кипчаков, истоки кипчакской культуры. В центре композиции восседает на престоле под пышным балдахином грозный казахский хан. Хан одет в традиционную одежду знатного степняка. Поля островерхого калпака, полы халата, обшлага рукавов украшены богатым узором. В правой руке хана затейливо орнаментированный жезл – символ ханской власти. У ног хана с одной стороны – коленопреклоненный певец, играющий на домбре. С другой – скромно потупив глаза, сидит молодая женщина с полным блюдом в руках. Женщина одета в традиционное платье, камзол и кимешек, украшенные вышивкой. Перед ханом изображен пасущийся барашек. Справа от хана – фигура стоящего воина-охотника в полном боевом снаряжении: с луком, щитом и колчаном, полным стрел. На вытянутой правой руке воина сидит ловчий сокол. Слева изображен знатный муж в богатой одежде с четками в руке. Композиция заключена в фигурную раму. К верхнему краю рамы справа прикреплено изображение повозки кочевника с установленной на ней юртой. В повозку впряжена пара верблюдов. Фигуры с левой стороны изображают воинов верхом на львах со знаменами и штандартами в руках. Композиция играет важную роль в воспитании молодого поколения, в приобщении его к своим историческим корням. Поэтому, по-видимому, каждый житель Карцага гордо называет себя кипчаком.

В музее разнообразно представлена кипчакская керамика. Искусство изготовления гончарных изделий развивалось у местных кипчаков со времени их переселения, по-видимому, под воздействием венгерской керамики. Венгерское влияние достаточно четко прослеживается в ассортименте изделий, их распространенных формах, приемах оформления и декоре.

Наибольшее сходство обнаруживается при сравнении кипчакской керамики с изделиями северной части Венгрии и Трансильвании.

Город Карцаг, во второй половине XIX в. являлся известным центром гончарного ремесла. В этом он соперничал с такими ведущими очагами гончарного искусства Венгрии как Дебрецен, Мезётур, Мезёчат, Сентеш, Надудвар. Керамическое производство развивалось близ месторождений глины, обладавшей необходимыми свойствами. Народная керамика предназначена для использования в быту, поэтому для ее форм характерны, прежде всего, добротность, удобство в применении и в то же время выразительность и благородная простота. Вся кипчакская посуда выполнена на гончарном круге, поэтому она отличается идеально правильными, как бы выточенными формами. Декор керамики выполнен в широкой и свободной манере, он не перегружен и не отвлекает от функционального назначения изделия.

К распространенным керамическим изделиям можно отнести сосуды разнообразного назначения с одной ручкой, кружки также с одной ручкой, тарелки и чаши. Кувшины для воды с туловом овальной грушевидной формы, переходящим в нижнем основании в узкую кольцевую ножку, а в верхнем – в плавно расширяющуюся шейку. Шейка в верхней части несколько сужена, перекрыта плоским основанием с круглыми сквозными отверстиями и оформлена горлышком грибообразной формы раструбом, фигурный завиток которого удобен для слива воды. От горлышка на тулово спущена широкая уплощенная, коленчатой формы с плавным изгибом ручка. Один из экспонируемых кувшинов гармоничностью и отточенностью формы, сдержанным и в то же время выразительным декором напоминает изделия древних мастеров. На плечиках тулова кувшина выгравированы параллельно идущие опоясывающие неглубокие бороздки. Поверх них пущен декоративный поясok бледно-голубого цвета. Внутренняя часть раструба горлышка окрашена в такой же голубой цвет. Естественный красновато-коричневый фон обожженной глины гармонично сочетается с приглушенной голубизной росписи. Форма данного кувшина обнаруживает некоторое сходство со средневековым оттарским кувшином, имеющим горлышко раструбом, переходящим в фигурный слив [5, с. 47].

Много керамических изделий из карцагской коллекции покрыто глазурью с подглазурной и надглазурной росписью. Это и декоративные сосуды, и посуда бытового назначения. К примеру, один из декоративных сосудов имеет корпус яйцевидной формы плавно переходящей в плоское дно и невысокую, постепенно сужающуюся кверху шейку. Горлышко сосуда обведено выступающим валиком. Из-под валика спущена на плечико сосуда небольшая петлевидная ручка. Нижнее основание шейки оформлено трехступенчатым подъемом, центральная часть выделена выступающим пояском, создающим впечатление двухчастности шейки сосуда. Корпус сосуда украшен концентрическими параллельно идущими наклепными декоративными поясками с волнообразным контуром. Поле между двумя центральными поясками заполнено надписями. Сосуд покрыт темно-зеленой глазурью с разводами. Края волнообразного узора и надписи выполнены в темно-коричневом цвете. Форма сосуда интересна своеобразной диспропорцией сочетания крупного корпуса и миниатюрной шейки. В форме и декоре этого изделия прослеживаются аналогии с венгерской керамикой [1, с. 727].

Одним из развитых видов ремесленного производства венгерских кипчаков является резьба по дереву. Деревянные изделия всегда пользовались большим спросом, благодаря чему это ремесло получило самое широкое распространение. Материалом для изготовления изделий из дерева служат почти все виды местных пород: ель, сосна, липа, береза со сравнительно мягкой древесиной, дуб и орех, с более твердой. Сельские жители-пастухи выделывали из дерева резные палки, рукоятки для кнутов и ножей, различные коробочки-футляры, разливательные ковши, и ложки, незатейливую мебель. Кипчакская мебель представляет собой преимущественно небольшие по размерам сундуки, лари для хранения продуктов, стулья, посудные шкафчики и полочки.

Карцагский сундук по форме схож с традиционными изделиями казахских мастеров. Он представляет собой удлиненный прямоугольной формы ящик с плоской крышкой. Лицевая часть сундука и крышка украшены резьбой и росписью. Основу декора лицевой части изделия составляют два выделенных выпуклой рамкой горизонтально поставленных прямоугольника.

Две боковые стороны каждой рамки имеют скобообразное углубление. В прямоугольники вписана цветочная композиция, составленная вихреобразной розеткой-венчиком в центре и отходящими от нее лепестками в виде распустившихся цветков и тюльпанообразных бутонов. Цветочный декор более характерен для прикладного искусства земледельческих народов и его использование свидетельствует о взаимодействии культуры кипчаков и местных этносов. Общий цветовой фон лицевой части сундука красный с коричневыми разводами. Узор – красного, белого, зеленого и синего цветов. Роспись выполнена свободными как бы небрежными мазками. Между прямоугольными рамками прикреплен металлическая основа для крепления замка в форме плоской розетки с язычковым ответвлением. Розетка украшена выпуклым штампованным узором.

Такое же сходство в форме и различие в узорном оформлении можно отметить при сравнении традиционных казахских ларей для хранения продуктов (кебеже) и ларя из музейной экспозиции. Ларь кипчакских мастеров представляет собой прямоугольный, вытянутый по горизонтали ящик на четырех невысоких четырехгранных ножках. Декори-рована лицевая боковая сторона изделия. Основной цвет ларя светло-коричневый. Центральную часть композиции декора занимает розетка-блюдо овальной, вытянутой по горизонтали формы с ответвлениями-ушками с четырех сторон и фестончатым обрамлением узких сторон. На поверхности блюда по центру изображен букет цветов, перевязанный бантом узкой, светло-зеленого цвета тесьмой. Букет составлен невысоким стеблем с папоротникообразной листвой, двумя крупными цветками с круглым большим венчиком синего цвета, тремя крупными и множеством мелких цветков с прозрачно-белыми лепестками понизу и четырехлепестковыми цветками голубого цвета вверху. В центре лицевой части изделия белой краской проставлена дата его изготовления – 1826. С боковых сторон от блюда помещено по одному вертикальному столбцу и стилизованному изображению синей вазы с каплевидным туловом на высокой ажурной подставке белого цвета. Верхнее основание вазы оформлено трилистником. Внутренняя сторона столбца имеет неровный край: в центре углубленный, по краям – мелко-фестончатый со спиральным завитком на концах.

Плетение из камыша – традиционное занятие венгерских кипчаков. Плетение циновок носило характер кустарного промысла. Для основной массы производителей этот промысел был подспорьем в земледельческом хозяйстве и имел характер подсобного, сезонного занятия. Камыш срезали и заготавливали ранней осенью. На изящные изделия использовался молодой камыш, стебли которого резали на три-четыре части и мелко расщепляли. Его располагали выпуклой частью на лицевую сторону изделия.

Из камыша изготавливали подносы, коробочки разных размеров и назначения, корытца, необходимые в домашнем обиходе. В основном плетенные из камыша изделия имеют утилитарное назначение, однако мастерство исполнения некоторых из известных нам образцов, красота и безупречность форм, продуманность декора позволяет сделать вывод о существовании особо искусных мастеров, выполнявших декоративные предметы.

В технике плетения выполнены коробки для яиц. Эти изделия представляют собой значительного размера шаровидный резервуар уплощенный в верхнем и нижнем основаниях. Нижнее основание имеет узкую кольцевую ножку. Верхнее – круглый срез со съемной плоской крышкой. Форма изделий и техника изготовления коробов в целом идентичны, различаются приемы декоративного оформления, где плетение образует разные узорные композиции. Форма одного изделия, например, создана своеобразной техникой плетения, сочетающей в нижней части свернутые и сложенные кольцами цельные стебли камыша, перетянутые в шахматном порядке поперечными узкими полосами из расщепленных стеблей, а в верхней – переплетение более широких полос, как бы образующих непрерывный ряд четырехлистников. Края среза переплетены мелкой колосообразной косичкой. Посередине корпуса изделия прикреплены с двух сторон маленькие петлеобразные ручки плотного плетения. Крышка оформлена окантовкой в виде выпуклого валика, украшенного по внутренней стороне непрерывной цепью

полукруглых петелек. В центре выпуклой части крышки рельефно выделена узколопастная звезда.

В экспозиции музея представлена миниатюрная коробочка, также выполненная в технике плетения из камыша. Изделие состоит из основы полусферической формы и крышки. Нижнее основание имеет узкую кольцевую ножку. Посередине корпуса изделия прикреплены с двух сторон маленькие петлеобразные ручки плотного плетения. Крышка коробочки плоская с выпуклой розеткой по центру. Розетка украшена X-образным бантом. Плетение очень тонкое, филигранное, выполнено в шахматном порядке. Искусность плетения, изящная форма, продуманность декора выделяют изделие из ряда этнографических по уровню и позволяют отнести его к подлинно художественным произведениям.

До наших дней венгерскими кипчаками сохраняются традиции древнего народного искусства художественной обработки кости и рога – рукояток палок, табакерок, коробочек для соли, перца, резных пуговиц. Особый интерес представляют роговые коробочки для специй и пороховницы. По мнению некоторых исследователей, такие изделия служили фетишами. Об этом свидетельствуют их своеобразные формы и украшающий узор в виде круга или же свастики [1, с. 724]. Изделия сохраняют естественную форму рога с характерным односторонним изгибом. Более широкий плоский срез рога служит нижним основанием изделия, узкий – верхним.

Одна из коробочек для специй, выполненная из рога в технике резьбы представляет собой резервуар в форме усеченного, изогнутого в одну сторону конуса. Нижнее основание изделия плоское, верхнее имеет ровный плоский срез. Сверху изделие закрывается крышечкой светло-коричневого цвета в виде шляпки гриба с крупной шишечкой. Естественный окрас рога – бежевый с переходом в верхней части в черный с потеками – служит фоном для сюжетной композиции. Сюжет натуралистичен, первоначально прост и одновременно величествен, он передает драматизм боя буйволов. Два могучих буйвола с острыми длинными рогами уперлись головами. Фигуры животных, несмотря на статику поз, передают огромное напряжение сил, решимость не уступать противнику и стоять до конца.

Кожа у всех кочевых народов играла важную роль в изготовлении изделий домашнего обихода, одежды. Из кожи делались сосуды для любимого напитка – кумыса, чехлы для пиал, элементы конского снаряжения, мужские и женские пояса, плелись плетки, кожей обтягивался деревянный остов седел. Экспонируемый чехол для пиал имеет полусферическую форму, плавно переходящую в постепенно сужающуюся ручку. Плоская крышка повторяет контур верха основы. Все изделие окрашено в яркий красно-коричневый цвет. Лицевая наружная поверхность основы украшена геометрическим узором. Она разбита темно-коричневыми узкими полосками на четыре сегмента, в каждый из которых заключен элемент подтреугольной формы с двойной обводкой. К макушке полусферы прикреплена кисть из узких длинных полос кожаной тесьмы. Ручка основы и покрывки соединена широкой петлей из кожи бежевого цвета. Такой же кожей обшиты края основы и покрывки.

Плеть из карцагской коллекции ярко иллюстрирует синтез кочевых и земледельческих культурных традиций. В оформлении плети применено привычное для ремесла кочевников плотное плетение из узких кожаных ремешков, придающих ей объемность и прочность. Кнутовище плети декорировано в соответствии с венгерскими традициями: деревянная рукоятка расписана и обвита кожаным ремешком, образующим ромбовидный узор. В декоре кнутовища разнообразно использованы элементы растительного орнамента, розетки различной конфигурации, подвески в форме бутона цветка, стебли. Узор плети разноцветный, с преобладанием синего, красного и коричневого цветов.

Интересны разнообразные изделия кипчакских кузнецов. Оформление самых простых принадлежностей крестьянского хозяйства отличается богатством фантазии. Это приспособления для клеймения скота, цепи-путы, цепи для домашних животных, конское снаряжение, сельскохозяйственный инвентарь, посуда. Мастера стремились украсить даже самую скромную домашнюю утварь. Штампы с тамгой для клеймения скота крепились на длинных металлических стержнях. Обычно они содержат начальные буквы имени хозяина или какое-

либо изображение. Распространенной техникой декора металлических изделий было нанесение рельефного узора в виде растительных, зооморфных и геометрических элементов.

Своего рода произведением чугунно-литейного искусства является ошейник для сторожевой собаки, помогавшей пастуху в охране стада от волков. Чугунное ожерелье с острыми шипами не позволяло волкам перекусить яремную жилу собаки. Особый интерес представляют концы шипов в виде раскрытого птичьего клюва. Такого рода изделия, согласно полевым материалам Ш.Ж. Тохтабаевой, бытуют и в настоящее время, их до сих пор надевают на шею сторожевых собак казахские пастухи.

Судя по экспозиции музея г. Карцага, среди разных видов вооружения венгерских кипчаков были боевые топоры и булавы разных форм. В характеристику художественных ремесел мы включили отдельные из видов вооружения, которые представляют интерес как декоративно оформленные изделия. Топоры и булавы относятся к разновидности оружия ближнего боя. Роль топоров и булав в Центральной Азии была первостепенной среди оружия ближнего боя. На оленных камнях боевые топоры всегда изображены в составе набора оружия висящими на поясе справа, за колчаном; лезвие топора обращено назад, как на скифских «каменных бабах». Изображения на петроглифах показывают, что топорами сражались пешие (или спешенные) знатные воины. Этот факт подтверждается высоким уровнем профессиональной ремесленной обработки и художественными качествами известных нам образцов. Булавы были боевым оружием и вместе с тем, по-видимому, регалией знатных воинов. В XVIII–XIX вв. их функции были ограничены парадно-церемониальным значением [6, с. 383-385].

Художественные ремесла венгерских кипчаков являются продуктом исторически недавнего синтеза кочевых центральноазиатских и оседло-земледельческих европейских традиций. Они демонстрируют с одной стороны приверженность выработанным в течение тысячелетий эстетическим идеалам и практическим навыкам тюрков-кочевников, с другой – результат длительного процесса аккультурации в среде уже вполне оседлых венгров-земледельцев. Многие предметы домашнего обихода и хозяйственного назначения свидетельствуют о недавнем кочевом прошлом венгерских кипчаков. Это, прежде всего, изделия из кожи, конское снаряжение, приспособления для содержания, охраны и клеймения скота. Другие виды, к примеру, керамика, плетение из камыша соответствуют оседло-земледельческой модели хозяйствования. Синтез культур ярко проявляется в декоре изделий, их орнаментальном убранстве, сочетающем растительные и зооморфные мотивы. Таким образом, переселение кипчаков сыграло особую роль во взаимодействии европейской и азиатской культур.

1. *Народы зарубежной Европы. Этнографические очерки.* - М., 1964, Т. 1
2. *Али Мухаккик. Религия и государство в ареале кипчакских ханов в эпоху Джучихана и его сыновей // Материалы Международной научной конференции «Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дагестана и кипчаков». Кн. 2.* - Алматы: Дайк-Пресс, 2007, С. 140-148.
3. *Апарин С. Венгерские кипчаки // Новое поколение, № 32 (168), 10 августа*
4. *Гаркавец А.Н. «Кодекс Куманикус». Словарь кыпчакского языка. Казахская энциклопедия*
5. *Керамика средневекового Отрара.* - Алматы: өнер, 1991.
6. *Горелик М.В. Вооружение народов Восточного Туркестана // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье.* - М.: Восточная литература, 1995, С. 359-430.

Түйін

Мақалада 2007 жылдың күзінде «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүзеге асқан Венгрияға сапардың қорытындылары қарастырылған. Автордың пікірінше, қазақтардың қолданбалы өнері бойынша Венгрияның тандап алынуының үш себебі бар. Олар біріншіден, ерте ортағасырлардағы венгрлердің түрік тайпаларымен тығыз тарихи байланыстары, екіншіден, мұнда XIII ғасырдың басында қоныс аударған қыпшақтардың ұрпақтары тұрады. Үшіншіден, венгр саяхатшылары, ғалымдары (Джордж Алмаши, Дюла Принц, т.б.) Орталық Азия халықтарының көркем қолөнерінің туындыларын жинастырып, этнографиясын зерттеумен айналысқан.

Автор қыпшақтардың қоныс аударуы еуропалық және азиялық мәдениеттің өзара ықпалдасуында маңызды роль атқарды деп есептейді.

Summary

The results of trip to Hungaria are looked in this article. The trip was in the frame of Culture herety in autumn 2007 year. Hungary was choosen for searching the rarities of handmaking art of Kazakhs by the three aspeets. First of all in the historical connection Hungarians with the turks triles, which were fixed in the larly mediaval. That period could be characterised as the stage of forming the traditions in the culture, it is interesting for helding and taking into account the analogies at handmaking art. Secondly, the kipchaks generation live in Hungary, who had moved there in the first half jf XIII century. And in the third, the Hungarian scientists, travelers (gorge Almashi, Dula Prince u so on) were busy with the ethnography and their collections of art handmaking of Central Asia peoples could have the mentioned rarities. The author comes to the conclusion, that the kipchaks moving had played an especiall role in the correlation of evropean and asian cultures.

КАЗАХСКО-ВЕНГЕРСКИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ В НАРОДНОМ ПРИКЛАДНОМ ИСКУССТВЕ

Ш.Ж.ТОХТАБАЕВА - *д.и.н., ГНС Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК,*

На современном этапе в разных странах Востока, Запада и Европы активизирован процесс изучения, сохранения и развития различных аспектов национальной культуры, важной составной частью которой являются традиционные художественные ремесла.

Установление общности элементов культур Востока, Запада, Европы в контексте глобализационных тенденций – одна из интереснейших и актуальных задач в гуманитарной науке. Взаимодействие различных художественных традиций в мировом масштабе, определяемое открытостью информационного потока, а также нарастающей идентификацией образа жизни наряду с сохранением этнического своеобразия – явление, исторически обусловленное.

Наиболее интересными в этом научном направлении представляются исследования, направленные на поиск и выявление связей в народном искусстве, поскольку именно в нем содержатся существенные и важные коды этнической культуры. Произведения декоративного прикладного искусства, уникальные этнографические предметы, относящиеся к материальной и одновременно духовной культуре, обладают высоким уровнем информации историко-культурного значения. По сути, эти произведения, аккумулировавшие в себе многовековой опыт творческого гения народного коллектива, ярко отражают философско-эстетическую квинтэссенцию этноса.

Многие шедевры казахского прикладного искусства, редкие этнографические предметы в результате изучения быта, обычаев и традиций зарубежными исследователями XVIII- нач. XX вв. попали в фонды музеев Франции, Германии, Венгрии, Англии и других зарубежных стран. Зачастую эти экспонаты представляют собой раритеты народного творчества, не известные как для Казахстана, так и для мирового сообщества. В связи с чем, необходимость выявления и широкого освещения этих экспонатов представляется насущным и перспективным для пополнения этнографических знаний уникальными данными для целостной реконструкции

культуры Казахстана и объективного осмысления художественного наследия казахов во всей его полноте и разнообразии эстетических граней.

Проведенная экспедиция в Венгрию, в этнографический музей г. Будапешта дала возможность ознакомиться с коллекцией артефактов, относящихся к культуре казахов. Были выявлены произведения из текстиля, кожи, металла, среди которых имеются как экспонаты, входящие в общий традиционный строй казахского декоративно-прикладного искусства, так и артефакты, которые по уровню художественного исполнения относятся к разряду уникальных шедевров.

Опуская описания рядовых вещей (переметная сума *қоржын*, плети *қамшы*, амулетница *тұмарша*, подвески-обереги *бойтұмарлы салпыншақ*, мужской бархатный пояс *белдік* с серебряными бляхами, походные сосуды для кумыса *торсық*, ножны *қын*, конский потфей *құсқан*), содержащихся в коллекции Будапештского этнографического музея, остановим внимание на характеристике раритетов.

Наибольший интерес вызывают в коллекции парадные конские попоны *ат жабу*, датируемые XIX в. Они выполнены из разных материалов (сукна, бархата, войлока, кожи) и в разных технологиях (мозаика, аппликация, вышивка и т.д.). Следует отметить, что у казахов как и других народов кочевого мира, особое место занимает образ коня, культ которого восходит к древнейшим временам. Яркое отображение получила эта тема в устно-поэтическом, изобразительном, музыкальном творчестве, обычаях и обрядах казахов. Конь фигурировал во многих важных моментах событийного характера: при рождении человека, возрастных переходах, на свадьбе, похоронах и т. д.

Жизненная значимость коня предопределила возведение его снаряжения в разряд произведений искусства. В эффективности и уровне художественного исполнения конского снаряжения в определенной мере реализовывались престижные побуждения. Хороший конь и достойное его убранство были своеобразными маркерами не только имущественной дифференциации, но и морального статуса, авторитетности личности. Элементы конского снаряжения являлись престижной наградой победителям в различных конных соревнованиях, сопровождавших свадьбы, поминки и другие важные жизненные события.

Среди обнаруженных казахских предметов конского снаряжения особо выделяется роскошная попона, обзревая часть которой выполнена из сукна красного цвета, богато декорированного вышивкой и серебряными подвесками. Вышивка осуществлена в технике двухрядного тамбура нитями желтого цвета, образующими разнообразные узоры. В основе орнамента – розетки в виде солярного знака, а также мотивы граната. Композиционную законченность вышивке сообщает кайма с узором в виде переплетающихся линий, сетки, а также лиственного побега.

Важную роль в декоре играют серебряные элементы, нашитые в несколько рядов на основной части и вдоль краев полотна. Основным декорообразующим элементом предмета является серебряная фигура в виде полусферы – символа плодородия, который многократно сокращаясь в размере, множится и располагается в несколько рядов по центру и краям полотна. От этих полусфер отходят все другие серебряные элементы: в виде пальметты, объемного ромба, овала, конуса.

Хотя эти металлические детали, нашитые в определенном композиционном порядке, усиливают в целом декоративность изделия, тем не менее они не согласованы с вышитой орнаментальной композицией, так как почти целиком закрывают узор. Этот нюанс наводит на мысль о значимости символической стороны серебряных элементов, формы которых, входящие в рамки традиционного ювелирного искусства казахов, разнообразны.

При накрытии крупа лошади данной попоной колышающиеся на ажурных цепях конусовидные подвески висят чуть ли не внахлест по отношению друг к другу, вследствие чего фон полотна почти целиком закрывается звенящими элементами, словно серебристым дождем. Вместе с тем при движении подвесок местами мелькают сполохи насыщенного красного цвета тканевого фона, оживленного золотистым узором. Разнообразие форм металлических элементов создает эффектный фактурно-пластический ритм, а их движение

обуславливает игру мягких серебристых бликов. Все это великолепие образует заоченный декоративный образ, производящий впечатление необычайной роскоши.

Вкупе семантический подтекст вышитых орнаментальных мотивов в виде солярного знака, граната, а также серебряных деталей разнообразных форм, звенящих подвесок связан с идеями охраны и одновременно плодородия. Они направлены на магию защиты скакуна и хозяина от всего негативного и вместе с тем на стимулирование благополучия и всего позитивного. Данная попона использовалась лишь в парадно-торжественных случаях. На это указывает присутствие в данном изделии серебряных подвесок, исключающих практическое применение вещи в будни.

У казахов существовало поверье, что нельзя дарить использованное седло. Однако лошадь с новым седлом, сбруей и попоной могли быть предметами дарообмена в обряде побратимства. Особым почетом пользовались в среде казахов иностранцы, приехавшие издалека. Такому гостю дарили обычно коня с красивой попоной; вероятно иллюстрируемая вещь по такому случаю и была преподнесена состоятельным владельцем.

Надо отметить, что казахи использовали попоны не только из практических соображений, но и магических представлений. Такой вещью накрывали коня от людского сглаза как перед скачками, так и после, когда демонстрировали публике скакуна-призера. Кроме этого по праздникам для нарядности накрывали эффектной попоной лошадь, чтобы подчеркнуть торжественность определенного события. Попой накрывали также коня во избежание простуды после скачек, охоты, а также в стужу.

В традиционном быту казахов было принято отправлять невесту в дом жениха на лошади, покрытой красивой попоной. Такой же обычай существовал и у русских о чем говорит пословица: «Не седлай коня на попону, под попоной поедет невеста под длинной фатой».

О том, что казахи уделяли большое внимание художественному оформлению коня свидетельствуют восторженные отзывы путешественников, краеведов. Так, например, И. Георги пишет о том, что казахи «украшают наилучших лошадей великолепными седлами, покрывками и уздами» [1, с. 132]. Естествоиспытатель Б. Ф. Герман ообщает, что встретился с казахом, ехавшим на коне, убор которого «весь вызолочен, осыпан жемчугом, кораллами и бирюзой» [2, с. 120].

Данный экспонат по художественному оформлению не имеет аналогов в музеях Казахстана и СНГ, хотя все перечисленные элементы орнамента и описанные серебряные элементы присутствуют в традиции казахского прикладного искусства [3, с. 139-199].

Неизгладимое впечатление производит другой конский чепрак - токым XIX в., выполненный из войлока с кожаной аппликацией, и украшенный тамбурной вышивкой. Закругленная часть попоны отделана каймой из кожи коричневого цвета, а нижняя прямая – бахромой из нитей такого же цвета. Кроме этого каймой из коричневой кожи с вышивкой в виде переплетающихся линий украшен весь край изделия, а также выделена его основная декоративная часть, напоминающая абрисом широкий лист с острым концом.

На этой основной части расположен орнаментальный мотив, контуром напоминающий птицу в полете. Пространство этого мотива заполнено аппликациями из коричневой кожи, очертания которых (подчеркнутых двух - трех рядной тамбурной вышивкой или вязью из парных роговидных завитков, выполненных желтыми нитями) напоминают вазу, а также срезанные у основания фигуры в виде бутона, трилистника, многолистника.

Изображения фигур в виде ваз заполнены вышивкой оранжевыми, желтыми, красными нитями, воспроизводящей лирообразную композицию с мотивом растительного куста. Мыс центральной декоративной композиции вышитым узором в виде волнистой (под наклоном) линией и многолепестковой розетки, от которой в обе стороны отходят мотивы лиственных побегов. В угловых пространствах нижней части попоны вышит легкий узор, составленный из одного лепестка с прожилками, от которого отходят в три стороны тонкие веточки.

Остальная поверхность попоны заполнена застилочной, многорядной тамбурной вышивкой в виде листвы, растительных кустов, фестончатых, петельчатых линий, волнистых побегов,

выполненных нитями красного, оранжевого, светлокорицевого, оливкового и желтого (в разных оттенках) цветов.

Изделие впечатляет оригинальностью декора, построенном на гармоничном сочетании цветов, ритме фактур. В мягкую текстуру белого войлока молочного тона органично вписывается гладкая коричневая кожа. Красные, коричневые цвета вышивки оживляют тон полотна, а желтые, оливковые – лишь оттеняют и придают ему изысканность. Фигурные очертания кожаных аппликаций, звучные орнаментальные мотивы, организовывая пространство, словно одушевляют полотно.

Характер декора, покрываемого войлочное полотно целиком, указывает на то, что данным чепраком пользовались также для акцентировки парадной торжественности.

В целом конский чепрак, отличающийся высоким уровнем художественного исполнения, относится к разряду раритетов прикладного искусства казахов. Содержание орнаментальной композиции в этом экспонате довольно самостоятельно, оно не перекликается с узором известных изделия подобного типа.

Примечателен своеобразный по декору чепрак, выполненный из простроченной белыми нитями кожи коричневого цвета с войлочным подкладом. Выступающая из под седла задняя кожаная декоративно оформленная часть подседельника продолжена в длину за счет пришитого сукна красного цвета. Тканевая часть изделия дополнена махровой окантовкой темно-коричневого и желтого цветов.

Вышивка на кожаной части подседельника выполнена тамбуром желтого, оранжевого цветов в виде спиралевидного растительного побега, расположенного в два ряда. Тканевая часть изделия богато декорирована многорядовой тамбурной вышивкой такого же цвета с мотивами пальметты, трилистников, стручкового перца, изображенных в прихотливых изгибах. Эта композиция обрамлена вышивкой с мотивом бегущей волны и двумя пунктирными линиями, образованными аппликацией из двух пестрых шнуров.

Эффект декоративной части изделия целиком базируется на вышитом орнаменте. Особую выразительность благодаря темному фону приобретают легкие растительные побеги, нанесенные на кожу. Более насыщенным и богатым воспринимается узор на ткани, отличающийся необычайной пластичностью. Здесь воспроизведены пышные пальметты, листва в прихотливых изгибах и разнообразных поворотах. Благодаря родственности цветов: желтых, оранжевых нитей вышивки и терракотового фона полотна образовался гармоничный колорит. Желто-коричневая бахрома, усиливая декоративность, придала законченность изделию.

Весьма самобытен другой чепрак с полурасклешенной задней частью, выполненной из кожи темнокоричневого цвета с войлочным подкладом. Выступающая из под седла задняя часть (с тканевой красной окантовкой и с светложелтой бахромой сверху) декорирована тамбурной вышивкой светложелтыми и красными нитями. Орнамент воспроизводит три солярных знака, между которыми вписаны спиральные мотивы, разделенные прямой полосой с завитками на концах.

Декоративная композиция, отличающаяся легкостью орнаментально-колористического строения, вкуче со светло-желтой бахромой, сквозь которую проглядывает насыщенный красный цвет окантовки, придали изысканную нарядность предмету.

Знаковый смысл вкладывали казахи в процесс мытья рук гостей перед трапезой, что считалось своего рода ритуалом. Обычно сыну или дочери хозяина, наливавшим на руки каждого гостя подогретую воду и подававшим с большим почтением полотенце, непременно давали благословение, которые расценивались как гарант счастливой жизни в будущем. Соответственно эти кувшины как приборы гигиены из-за их связи с ритуалом расценивались, согласно представлениям казахов, как сакральные предметы [3, с. 296]. Эти факты и объясняют повышенное внимание к художественному оформлению кувшинов для омовений, среди которых поражает обнаруженный в венгерской коллекции казахский кувшин для умывания - куман XIX в. Изделие, выполненное из кожи бежевого цвета с парадным художественным оформлением, принадлежало богатым людям и использовалось в особых торжественных случаях. Тулово изделия смоделировано прямым со стороны носика и расширенным к низу со стороны ручки. Кончик носика небольшого размера в виде легкого

изгиба декорирован вдетым выпуклым деревянным обручом. Ручка сообразно носику сделана в виде короткой петли.

Вся поверхность предмета декорирована способом аппликации крупными многолепестковыми розетками, выполненными из кожи и вышитыми в технике глади в настил из нитей растительного происхождения темнокоричневого цвета. По центру эти розетки отмечены вставкой из красного стекла в оправе, выполненной из переплетенных кожаных шнурков коричневого цвета. Оставшаяся поверхность заполнена кожаными аппликациями с вышитыми узорами в виде пикавидных растительных образований и листвы.

В предмете все составляющие структурные признаки не стандартны: своеобразна форма сосуда, используемый материал (кожа, растительные нити), характер декоративных элементов и цвет. Учитывая однородность фактуры неокрашенной кожи, из которой сшит сосуд, мастер предпочел сделать акцент на декоративных аппликациях с вышивкой из темных нитей. Расположение крупных розеток, почти целиком покрывших поверхность изделия, привело к тому, что светлый фон лишь просвечивает, образуя эффектные орнаментальные зазоры. Масштабы этих розеток темно-коричневого цвета стали бы грузными, если бы их не оживили вспышки вставок из красного стекла.

Изделие, вызывающее интерес необычностью художественных средств, декора, а также пластикой формы, не имеет аналогов в музеях Казахстана и СНГ.

Если предыдущий сосуд, отличающийся повышенной декоративностью, являлся принадлежностью богатых людей, то изделие без декора бытовало, вероятно, у неимущих по статусу лиц. Такого типа кожаные кувшины при изобилии сырья заменяли собой в казахском быту металлические кувшины, которые были не доступны всем слоям общества в XIX в.

Изделие, по сути копирует форму металлических куманов. Разница лишь в материале. Изделие нюансами формы и материалом, из которого оно выполнено, представляет собой единственный образец из известных подобного назначения предметов.

Рассмотрев уникальные предметы казахского прикладного искусства, хранящихся зарубежом, можно сделать выводы о том, что образное решение некоторых изделий, хотя и основано на использовании традиционно казахских технических и орнаментальных приемов, представляют собой художественный феномен, не имеющий аналогов в музейных коллекциях республики и стран ближнего зарубежья. Эти раритеты содержатся лишь в описаниях инфоров-представителей старшего поколения, видевших такого рода предметы, бытовавших в среде социальной верхушки. В действительности европейские путешественники, как правило, гостили в семьях административной власти, весьма богатых слоях общества, где и получали, согласно казахскому этикету, а также в качестве установления дипломатических отношений, разнообразные ценные дары.

Помимо научного осмысления казахских артефактов в музейных собраниях Будапештского этнографического музея была осуществлена компаративистика венгерских и казахских произведений декоративно-прикладного искусства, что позволило выявить интересные аналогии. Сравнительный анализ проводился на материале вышивки XIX-XX вв. и керамике. В вышитых изделиях аналогии устанавливаются в орнаментальных элементах, мотивах, модулях и даже в композициях.

Как пример, образца кыпчакского народного прикладного искусства можно привести описание скатерти и наволочки, вышитой в 1970 г. Ержибет Кочкор Караси-матери Иштвана Коныра Мандоки. Изделия, выполненные из белой ткани, декорированы вязью из семилепестковых круглых цветов, растительного куста, образованных из трех разноцветных георгинов, листьев и цветов (в срезе) с тычинками. Все цветы и листья вышиты разноцветными нитями, а внутренне их пространство заполнено звездчатыми розетками, вкуче все это создает колористическую гармонию и впечатление яркого декора.

В целом в казахских и венгерских вышитых композициях сходны мотивы в виде восточного огурца с орнаментально решенным контуром и загнутым концом. Разница устанавливается в цвете и характере абриса. Если у венгров концы перисто-рассеченного контура восточного огурца слегка колючие, то у казахов они наклонены [4, с. 123, илл. 164; 5, илл. 82].

Перекликаются в двух культурах воспроизведение другого варианта этого мотива, где контур изображен волнистым [4, с. 89, илл. 96; 5, илл. 846].

Особого внимания заслуживает сопоставимость мотива в виде овала или круглого цветка с отходящими в разных направлениях ответвлениями красного цвета [4, с. 88, илл. 93, 94; 5, илл. 79]. Похожи мотивы в виде длинного акантового листа, расположенного по диагонали [4, с. 139 илл. 197 с. 147 илл. 212; 6, илл. 216 – сверху; 5, илл. 79], а также технико-декоративный прием – вышивание нитями разного цвета двух половин растительного листа, что свойственно и кыпчакской культуре [4, рис. 21 б; 6, илл. 227, сверху].

Сравним также растительный мотив в виде лирообразной фигуры, воспроизводящей в стилизованной форме цветков тюльпана, гранат [4, с. 100, илл. 116, с. 106, илл. 127; 6, илл. 216, сверху]

Прослеживаются аналогии в орнаментальном модуле, представляющего собой цветок, бутон, гранат в серповидно-растительном обхвате с двух сторон, причем сходство устанавливается не только в самом модуле, но и в трактовке внешней стороны серповидно-растительных обхватов, которые изображаются либо колючими или же несколько смягченными [4, рис. 176, 178; 6, илл. 224; 5, илл. 80].

Похожи также орнаментальные модули в виде цветка, листа, вертуна и других элементов в одном серповидно-растительном обхвате, расположенном во диагонали [4, с. 100, илл. 117, с. 103, илл. 120 с. 120, илл. 160; 6, илл. 214, сверху]. Согласно исследовательским данным венгерских ученых данный модуль появился в их традиции в результате влияния культуры турков [4, с. 100, 103].

Параллелизм выявляется также в орнаментальном модуле в виде растительного или цветочного куста [4, илл. 11, 12, 51; 6, илл. 215, справа; 5, илл. 86], появившийся в казахской традиции вследствие влияния иранской и Среднеазиатской культуры.

Наиболее интересной и загадочной представляется сравнимость декоративных композиций, в которых сходность выявляется не столько в одинаковости мотивов и элементов, сколько в образном впечатлении, образуемом особой манерой орнаментальных построений и решением цветовой палитры [4, с. 79, илл. 72, 73; 5, илл. 89].

Возникновение рассмотренных аналогий объяснимы как общностью этно-культурной основы кыпчаков, единых источников культурного влияния (традиций Ирана, Турции, Средней Азии), так и параллельным возникновением художественных идей в силу сходности составляющих элементов флоры, а главное из-за общности ассоциативного мышления в человеческом масштабе.

Подводя итоги анализа представленных в альбоме изделий, необходимо отметить, что большая часть иллюстрируемых предметов, относящихся к XIX в., по функции назначения, материалу, из которого они изготовлены, а также особенностям орнаментальных мотивов входят в традицию казахской культуры. Среди них имеются раритеты декоративно-прикладного искусства казахов, не имеющие аналогов в музеях Казахстана и стран СНГ.

Исследование художественного оформления экспонатов дало интересные результаты, так как в ряде примеров удалось выявить новые нюансы технических приемов, конструктивных форм, орнаментальных решений, которые значительно расширяют диапазон декоративного строя этнических ремесленных традиций, тем самым способствуя раскрытию всех богатых граней культурного наследия Казахстана. Результаты, полученные на основе компаративистики данного материала, представляются весьма значимыми для конструирования научных выводов и гипотез. Для этнографии и искусствоведения особый интерес представляет как сходность этнических культур, территориально отдаленных, так и различия в близко расположенных этносах. С этой точки зрения актуальна компаративистика традиционной культуры казахов и венгров.

1. Георги И.Г. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей.* Спб, 1799, ч. 11, 168 с., илл.

2. Герман Б.Ф. *Извлечение из описания экспедиции в киргизскую степь*//*Вестник Европы*, 1816, № 17.

3. *Тохтабаева Ш. Ж. Серебряный путь казахских мастеров. Алматы: Дайк-Пресс, 2005.*

4. *Hungarian Renaissance and Baroque Embroideries. Aristocratic embroideries on linen. Museum of applied arts, Budapest, 2002.*

5. *Тохтабаева Ш. Ж. Шедевры Великой степи. Алматы: Дайк-Пресс, 2006.*

6. *Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. Т. 2, Алма-Ата, 1987.*

Түйін

Мақалада автор XVIII-XX ғғ. басындағы шетелдік зерттеушілердің қазақтардың тұрмысы, салт дәстүрі, әдет ғұрыптарын зерттеу барысында Франция, Германия, Венгрия, Англия мұражайларының қорларында сақталған қазақ қолданбалы өнерінің керемет үлгілері мен сирек кездесетін этнографиялық жәдігерлер тарихын қарастырған.

Автор бұл экспонаттарды зерттеу, әрі кеңірек насихаттау Қазақстан мәдениетін, оның ішінде этнографиялық білімді толықтыра түсуде аса құнды деп есептейді.

Summary

In this paper the author considers the masterpieces of the Kazakh crafts, rare ethnographic objects from the study of life, customs and traditions of foreign researchers and early eighteenth century. Twentieth centuries. came to the museum in France, Germany, Hungary, England and other foreign countries.

The author believes that the need to identify and publicize these exhibits is vital and promising to replenish the ethnographic knowledge unique data for a complete reconstruction of Kazakh Culture and objective understanding of the artistic heritage of the Kazakhs in its entirety and aesthetic diversity of faces.

THE SPIRITUAL CULTURE OF THE CITIZENS IN THE ANCIENT TURKIC KHAGANATE (ETIQUETTE TRADITIONS)

A.A. NURZHANOV - *The leading researcher, doctor in history
The Institute of Archaeology named after A.H. Margulan
Ministry of Education and Science RK*

The materials on etiquette consisting of rules of behavior and related to them regulations and submissions, as well as the canonized responsibilities and moral values should be transferred to the cultural heritage of the citizens. It is known that the norms of behavior, as well as rituals differ by its greatest conservatism in comparison with the other components of culture. Even those innovations that have been caused by penetration of foreign religious traditions or civilized novelties, sometimes only changed the appearance of their displays. The traditional table etiquette of the Sogdian society is known. For example, in case if the landlord wanted to show his special favor to the guest, he took the most dainty morsel with his hand, and sent it into mouth of his guest. This tradition prevails among the peoples of the Central Asia. After finishing the meal a prayer is enounced, and then the guests bespeaking to the God: "We have reduced (edible food on the table - NA), You do multiply it. The tradition of exchanging gifts between the host and guest of the house is accepted in Iranian society. [1, p. 155]. Such kind of practice of table etiquette is typical for the traditional culture of the peoples of the Central Asia.

Terracotta art (paintings in buildings especially of Sogdiana) gives an idea not only about the image of the citizens, but also about some traditions. For example, about the tradition of a beard wearing. Special attention was paid to it, because the absence of a beard was a disgrace for a man. The luxuriant beard was a kind of indicator of respectability, and the tradition of painting a beard and hands with henna demonstrated piety. However, the excessive use of perfumes dispraised men in traditional society, giving priority in this to women. Saadi says: "A beautiful image, brocade dressing, perfume, aloe, blush, perfume and lust, all of these are considered to be the jewelry for

women ...». Periodic removal of hair on the body by special consistency and means committed in the baths were almost ubiquitously distributed among the Iranians. [2, p. 152-153].

Also the various regulations on religious, civil and criminal cases, are contained in the Koran; together with this in order to justify ceremonies and various regulations and proscriptions of behavior in different situations in life the Sunnah is of a great value which represents by itself a set of traditions and rules of conduct of an ancient community, and turns to be the theory and practice of Muslim belief. Hadith which are the traditions of the Prophet Muhammad obtained the special importance with the spread of Islam, and collectors of Hadith "modernized them in accordance with the needs of that period of time, and also the establishments of customary law included in the compilation of the stories ..." [3, p.167].

In Carahanid Khaganate, certainly Muslim customs and traditions of etiquette are dominated, though, as it was evidenced by archaeological data, the Sogdian and Turkic remnants were still obviously strong. Thus, ossuarium-urn rite has been preserved in some of the citizens up to the Mongol conquests, although the vessels for charnel were not set up in Naoussa, but in the ruins of residential buildings. The decorations have been fixed in most of buried in the necropolis. Earrings, bracelets, hair jewelry, pendants, necklaces, charms, pins, brooch and embroidered belt plaques, decorative buttons, belt buckles the list of jewelry, which is a normal attire for women and some of this part which is necessary for men. In particular, the wearing of rings can be observed in both as in men and so in women. On the men's skeletons in the form of a smooth finger ring sometimes with the inserts of turquoise, carnelian on the little finger of his left hand, in comparison to the female burials, where the set of jewelry is very ambiguous: for example the rings on many fingers, and in the thumbs as well is identified by ethnographers as the custom of nomadic Iranians [4, p. 153]. Wearing of rings on the left hand is explained by ethnographers as the fact that during the work they do not interfere and do not wear out like those ones as on the right hand, but the folk etymology of this tradition is different it says: the "right hand embellished the truth, the left one needs in jewelry." This sentence reflects the archaic representations of the culture of everyday life. In some burials of men the earring (in the form of a ring) in the left ear are fixed. This is due to an ancient Iranian tradition where as a sign of special love for his son his mother put her earring on his ear as a talisman. Polovtsian tradition, which was borrowed from Russian warriors, binds the custom of wearing earrings with specific sign: in the death on the battlefield it helps easily find the body (or a severed head) of a warrior son. Earrings tend to have a special mark (a sign tamga) or a kind of precious stone which showed the belonging to this or that tribe.

Military estate of citizens, or in other words the landlords, or dehkans, and also they are called the "Knights of Central Asia and Iran," according to the figurative definition by V.V. Barthold, fulfilled their service in compliance with a certain ceremony, eloquently described by Narshakhi at court of the ruler of Bukhara. Twice a day at the fortress gates arch she sat on a throne surrounded by courtiers and ghulams. "She set up a rule for the rural population that daily 200 young people from dehkans inheritors of royal tribes come on the service. They came with a golden girdle, swords, attached to a belt, and stood in the distance. The state issues have been discussed and the total meal was held in between, on the next day new representatives of the domains arrived to replace the previous ones [5, p. 15-16]. Paintings on the walls of the palaces of Sogdian nobility also give an idea of ceremonials adopted from Sogdians. It is unlikely that these traditions have been lost in the Zhetysy region. Under customary law of the Turks the rebellion, treason, murder, adultery, stealing tangled horses were regarded as the most audacious crimes. For wounding various penalties depending on severity of injury was paid. Those who have been captured for stealing must reimburse the cost of stolen things in ten-fold [6, II, p. 230]. During festivals, these people dressed in fancy dresses, sang a song, standing facing to each other. There were two different types of male and female outdoor games. In Sogda the nobility of Turgeshs learned how to play backgammon.

The initiative to the matchmaking belonged to a man. And a bride price for his wife was paid. It sometimes happened that the daughters were married off without redemption. The family of the ordinary nomads were patriarchal, although women's role in it was relatively bigger. It was great. It was monogamous. Polygamy was common only among the rich and famous people. The widow could

marry the younger brother of her husband or his son from another woman. Kinship system was presented by the classification where a group of relatives are called by one term and strongly featured in the names of older and younger relatives (eg, elder and younger brothers and sister were called by different terms).

Some information about family relationships of Turgeshes contained in Talas runic records. Often in the same text the head of the family, the son who is considered to be his heir and his wife, left a widow are mentioned. In the record number 1 the three brothers are called, and in the record number 2 the six "breakaway" sons and a younger sister, which indicates family with many children are recorded. The following terms prove about the classification system of kinship inileri, which means the younger brothers and in general all younger relatives in the male line; apa, apke which mean mother, aunt, the older sister, sinli which means younger sister and other younger relatives. About fifteen men tribes, which often repeat epithets, being personalized nicknames are given in Talas texts. Most of the names are simple they are Agush, Kyyagan, Tugan, Udun, Kultug. There are also some complex names which are met in the records they are Kara-Bars-Bars Ogul, Kyuch-Oge. Just like other ancient Turkic tribes, Turgesh men had at least two names. The first name was received at birth, and the second one was given as "honorable," "heroic" names at maturity [7, p. 325].

Manners and etiquette among the Turks colorfully have been described by Xuan Zang, as "he budun ok" when he was at a reception at Hagan and his headquarters in Suyab: "... came to the town of Sui-e, (suddenly), met with tutszyue (Turkic) Ehukehanem (Yabgu Kagan -N.A.) gone on hunting.

The horses of these foreigners are beautiful. Kehan (Hagan) was dressed in a robe of green silk, his head bare and wrapped in a silk bandage over a length of one chang, with hang down from the back ends. He was accompanied by more than two hundred Dagan, dressed in a robe of brocade, with braided hair in braids. The remaining soldiers, dressed in clothes, lined with fur, and soft hats, carried poleaxes, banners and bows. There were so many riding on camels and horses that was impossible to cover eyes. And when they met, Hagan extremely pleased and said: "For a while I go to one place and come back in two days or three, mentor, place until my rate!". He ordered Damochzhi-Dagan transmit him to his bet and place him with all amenities.

After three days, Hagan came back and asked his mentor to go to the yurt. But Hagan lives in a yurt, decorated with gold flowers, from the splendor of which dazzled the eyes. All Dagan (Tarkan), dressed in colorful silk robes, sat in front of him on both sides of the long dastarkhan, table with different type of food.

Bodyguards of Hagan stood behind him on guard. And though it was the master of the nomadic hordes, he also instilled in him the respect and good feelings.

When the mentor of faith went to the yurt for thirty paces, Hagan got out from yurt and with a bow welcomed him. After an exchange of courtesies, he brought him inside and seated.

Tutszyue serve to the fire and do not use wooden seats. They believe that the tree contains the fire, that is why they worship it, but in everyday life do not use it. For the rest they spread a thick mat on the ground. But for a mentor of faith they have put a wicker iron arm chair and, covered with a mattress, asked him to sit down.

Soon after, they asked the ambassadors of the Han (Chinese) and Gaochan who passed state papers and letters to enter. Kagan by himself ran them by his eyes, and being very glad, ordered the ambassadors to sit down.

Kagan ordered to bring the wine and to start the music. After that, Hagan, and all of his subordinates and the envoys started drinking wine, but to mentor of the faith something else was found it was the grape juice. Then everybody began to treat each other, filling the cups and glasses and mutually share them. All the while foreign music sounded, and was followed by metal chimes. And although it was the music of barbarians, it was also mellifluous, rejoiced heart and thought.

After a short time food consisting of fresh boiled lamb and veal was offered, and put in abundance for the guests. But for a mentor of faith light food of rice bread, cheese cakes, and wild grapes and honeycomb was prepared and brought to. And when the meal was over, the grape juice was again brought and only then the mentor was asked to tell "about the canons of faith ..." [8, p. 88-89].

It is difficult to overestimate information of Xuan Zang. Each phrase of a source contains valuable information of the palace etiquette, political culture, customs, clothing, food, spiritual life, and etc.

Also the emphasis is in the quoted source paid to wine and grapes in Suyab, which is considered to be the great delicacy for the Chinese, because, like other peoples of the world, from the time they began to cultivate cereals, along with bread they start to make beer (or "wine", which are commonly called beverages obtained by way of fermenting) of millet, rice, barley, and etc. Only the West's grape wine were the exceptions, because they were very expensive strong drinks. Zhang Tsyang (II c. BC) brought vine of grapes from Ferghana to Han, where it was landed in the capital, but the fruits were grown in limited quantities only for food of the emperors. Grapes grew and in around Dunhuang, but the yield was low, and grape wine was an exotic drink. That is why, Xuan Zang was impressed by the abundance of grapes and wine on the table of Kagan. The old encyclopedia "Bo u chzhi," containing many stories of III-IV c. about miracles, says, "In Western countries, there is wine, which does not deteriorate over the years. The popular belief of those places says that wine is suitable for drinking for ten years, but if you drink it the intoxication lasts a whole month and only then you can get rid of it" [9, p. 195-196].

Most of all, grape variety "mare's teats" and wine "that is, eight colors varieties) of wine have been appreciated. Tang poets dedicated poems to them and one of them was a poet who was born in Suyab, even though, 72 years later of Syuan Tsang's visit of these places.

Thus, much of the Turkic law was brought into the city, as the traditions and rituals live for centuries, regardless of lifestyle, they have only been transformed, adapted, but kept the main thing in them which is traditional for nomads, they are the representations about society, about social relations, of private and Kagan property and so on, which have been developed over centuries of nomadic life within Central Asia.

1 G.S. Asatryan, *Gevorgan N.H. Some of the materials on the etiquette of the Persians / etiquette for the peoples of Asia*. - Moscow: Nauka, 1989. p. 148-163.

2 G.S. Asatryan, *Gevorgan N.H. Some of the materials on the etiquette of the Persians // etiquette for the peoples of Asia*. - Moscow: Nauka, 1989. p. 148-163.

3 B.R. Logasheva *The influence of Islam on the etiquette of the Turkmen of Iran // etiquette for the peoples of Asia Minor*. - Moscow: Nauka, 1988. p. 164-179.

4 G.S. Asatryan, *Gevorgan N.H. Some of the materials on the etiquette of the Persians // etiquette for the peoples of Asia*. - Moscow: Nauka, 1989. p. 148-163.

5 Mohammed Narshakhi. *History of Bukhara / Trans. Lykoshina. Ed. VV Barthold*. - Tashkent, 1897.

6 Bichurin N.Y. (*Hyacinth*). *Collection of information on peoples in Central Asia in ancient times / Ed. Text, introd. Articles, comments. A.N. Bernshtam and N. Kuner. T. I-III. M-L, 1950, p. 381.*

7 Batmanov I.A. *Language Yenisei monuments of ancient Turkic writing. Talas monuments of ancient Turkic writing*. - Frunze, 1971. - 80.

8 Zuev Yu.A. *Chinese news about Suyab // Izv. AN Kaz SSR Ser. East. Archeologist. And etnogr. Alma-Ata, 1960. - p. 87-96.*

9 E. Schaefer *Golden Peaches of Samarkand: Book of alien curiosity and the Tang Empire* - Moscow.: Nauka, 1981. - p. 608.

Түйін

Түркі және иран мәдениетінің тұрақты белгілері бізге Орта Азия мен Қазақстан халықтарының қазіргі этнографиясының мәдени мұрасында рухани құндылығы, этникалық дәстүрі тұтас жүйе ретінде бекітіліп жетті.

Резюме

Устойчивые признаки Тюркской и иранской культур дошли до нас этнографической современности народов Средней Азии и Казахстана, закрепившись как этническая традиция, как целостная система духовных ценностей, в культурном наследии.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ӨңІРІНІҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАСТЕК-1 ҚАЛАСЫ (VI-XIII ғғ)

Ғ.Қ. ХАЛИДУЛЛИН - *т.ғ.д., профессор,*
А.Ә НҮРЖАНОВ - *т.ғ.к. жетекші ғылыми қызметкер,*
Ғ.А. МЕНЛІБАЕВ - *т.ғ.к., доцент,*
Е.Ш. АҚЫМБЕК - *ғылыми қызметкер,*
Ә.Қ. ҚӘДІРОВ - *аға оқытушы*

Іле мен Шу өзендері өңірлеріндегі қалалық мәдениеттің қалыптасу үдерісі мен жағдайы Орта Азия мен Шығыс Түркістанның ортағасырлық тарихы және этникасымен ортақ болғанымен урбанизациялық сипаты жағынан осы ауқымды аймақтың оңтүстік-батыс, оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстарынан ерекшеленеді. Б.з. I мыңжылдықтың ортасына дейін Солтүстік Тянь-шань маңының барлық аумағы ежелгі өркениеттен шеткері аймақтағы көшпенді мал өсіруші тайпалардың тұрған орны болды. VI–VII ғғ. Шу, VIII ғ. Іле өңірі егіншілік пен қалалық мәдениеттің гүлденген алқабына айналады.

Орта Азия мен Қазақстан қалаларының қалыптасуы мен дамуы өзіндік ерекшеліктерімен барлығына ортақ заңдылықта бір сарынды бола алмады. Сонымен қатар ортағасырлық қалалардың құрылымы да тізбектеліп құрылу үдерісінің шынайы жағдайына байланысты бірыңғай болмады. Осы қорытынды өзіндік қалалық мәдениетте қалалардың топографиясы мен түрінен білінетін отырықшы-егінші және көшпенді халықтардың өзара әрекеттестігі тарихи жағдайда жүріп құрылуында қалалық орталықтар қалыптасқан ортағасырлық Қазақстан үшін тән, әрі ерекше маңызды [1].

Жетісу Шу-Балқаш бассейндерін қамтиды, оның теңіз деңгейінен орташа биіктігі 300-400 м шеңберінде ауытқиды, біршама төмен жері – Шу сағасы. Шу-Балқаш өзендері аралығының бойлық осі Шу-Балқаш, Алакөл сағасы арқылы өтіп, Жонғар қақпасы арқылы Батыс Қытайға, Эби-Нор көліне кетеді [2].

Іле өзенінің оңтүстігінен Іле Алатауы басталады. Шу өзенінің оң жағасы мен Іле өзенінің төменгі ағысын жиектеген құм аралығының батыс жағы, жекелеген бөліктері Құлжабасы, Хантау, Қозыбасы деген атауларға ие Шу-Іле тауы деп аталады. Оларда доңғалақты көлікке ыңғайлы көптеген асулар бар. Қордай асуы арқылы Іле мен Шу өңірлерін жалғастырып жатқан жол өтеді. Тағы бір жол Қастек асуы арқылы Іле өңірін Ыстық көл қазан шұңқыры және Шу өңірімен жалғастырады.

Қастек асуы ежелден Шу мен Іле өңірлерінің байланысына қызмет еткен [3]. Бұл асу туралы мәлімет Темір жорығы суреттелген XV ғ. жазба деректерде сақталған. 1375 ж. Темір әскері Қара-Қасман (Қастек) асуы арқылы Іле өңірінен Атбашқа өткен [3].

1390 ж. Темір әскері Ертіске қашқан Камар ад-Диннің соңына түсіп, Ташкенттен Ыстық көлге, одан Көктөбе тауы және Арджатау тау асуы арқылы Алмалыққа (Алматы), Іле мен Қаратал өзендері арқылы Ертіске барған [4].

Арджатау тау асуы, ең дұрысы, Урунг Арджуға сай келетін секілді. Урунгты, шамамен, түркі тілінде «ұзақ», «ұзын» дегенді білдіретін Ұзынмен салыстыруға болады. Ал, Ардж зерттеушілердің болжауынша «тау асуы», «таулы өлке», «тау» деп аударылатын түркі тіліндегі Арт сөзіне сай келеді [5]. Олай болса, ортағасырлық «Урунг-Ардж» топонимін жазба деректердегі мәліметтерге толық келісе отырып, «ұзақ тау асуы», «ұзын таулы өлке, тау» деп түсінген дұрыс.

Ұлы Жібек жолы, нақтырақ айтқанда оның Солтүстік-шығыс Жетісу арқылы өтетін бағытындағы «Қастек» бағыты арқылы Жібек жолы Ұсталық қала орны арқылы Бішкек аумағына, одан Қаражығаш қала орны арқылы Шу өңіріндегі ірі қалалардың бірі болған Навакетпен баламаланатын Қызыл өзен қаласы орнына өткен [6].

Навакеттен шыққан жол Бунджикатпен баламаланатын Қысмышы қала орнынан [6], яғни Масанчы ауылы аумағында орналасқан қала орнынан Қастек асуына көтерілген. Қазіргі Іле Алатауы арқылы өткен бұл таулар қытай жазба деректерінде Цзедань, ал араб жазба деректерінде Урунч-Арадж тауы деп аталған олар XV–XVI ғғ. Көктөбе атауымен белгілі болған. Белгілі болғандай Урунч-Арадж қаласы Қастек қаласы орнымен баламаланады. Урунч-Арджа – Қастектен шыққан жол Қарғалы қала орнына шыққан және Қастек қала орны арқылы Алматы ауданына – Талғарға барған.

Ортағасырлық Қастек 1 қаласы Қастек ауылынан 2,5 км оңтүстікте, Қастек өзенінің сол жағасында, Суық төбе тауының етегіндегі адырлардың бірінде орналасқан. Географиялық координаттары: 43°03'03,54" С. 75°59'09,11" Ш., теңіз деңгейінен 1296 м. Солтүстіктен оңтүстікке қарай созылып жатқан адыр үстінің ұзындығы 1,2 км, ені 0,25-0,3 км аумағында ортағасырлық құрылыс қалдықтарының орны сақталған. Ескерткіш аумағының көпшілік бөлігі XX ғ. екінші жартысынан бастап егін алқабына айналғандықтан жер бедері тегістеліп, жоғарғы мәдени қабаты бұзылған. Ортасын кішігірім сай бөліп жатқан солтүстігіндегі адырдың үстінде диаметрі 2-2,5 м үлкен малта тас аралас топырақтан үйілген бірнеше обалар бар. Кейбірінің ортасынан шұңқыр іздері көрінеді.

Ескерткіш орналасқан адырдың солтүстік жағына таман төртбұрышты, жал болып жатқан қабырғалары әлемнің шартарабына бағытталған (солтүстіктен 12° ауытқып орналасқан) орталық бөлігінің көлемі 210x150 м. Жал болып жатқан қабырғаларының етегінен есептегенде қалыңдығы 10-15 м, биіктігі 1,5-2 м, қабырғаларының бойы мен бұрыштарында мұнаралардың қиранды орны анық аңғарылады, олар қабырға сызығынан 5 м-ге дейін сыртқа шығып тұр, биіктіктері қабырға жалынан 0,5-1 м биік жатыр. Орталық бөліктің ортасынан солтүстіктен оңтүстік бағытында өткен көшенің ізі, соған орай солтүстік және оңтүстік қабырға жалдарының ортасынан сай болып жатқан қақпа орындары байқалады. Солтүстігіндегі сайдың ені 6 м болса, оңтүстігіндегі жалдың ортасындағы жазық келген ені 20 м сайдың орта тұсында кішігірім дөң жатыр.

Қаланың орталық бөлігінің үш жағын (солтүстік, оңтүстік және батыс) ор қоршап жатса, шығысы өзен жағындағы құлама беткейге жалғасқан. Солтүстік және оңтүстік жағындағы ор жазық сай күйінде, ені 5-20 м, тереңдігі 0,5-1 м болса, батысындағы ордың ені 10-20 м, тереңдігі 1-2 м. Солтүстік және батыс жағындағы егіндікке айналмаған бөлігіндегі қиранды құрылыстың білінер-білінбес жал болып жатқан қабырғалары шаршыланып келгендігі байқалады.

2011 ж. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих факультетінің студенттерімен біріге Қастек-1 қаласын археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстары басталды.

Далалық зерттеу жұмыстары орталық бөліктің оңтүстік-батыс бұрышының ішкі жағы мен мұнарасының сыртында жүргізілді.

Орталық бөліктің оңтүстік-батыс бұрышынан көлемі 8x6 м қазба белгіленіп, ол шым қабатынан тазартылғаннан соң, оның шығысындағы 8x2,7 м бөлігі ғана төмен қарай 1,1-1,3 м-ге тереңдетілді. Қазба барысында қаланың осы бөлігі екі құрылыс қабаттан тұратындығы анықталды. Бірінші құрылыс қабатының тапталған табаны 0,6-0,8 м тереңдіктен шықты. Бірақ

тұрғын үй құрылысы қалдығының қианды орындары жоқ болғанымен, еденге орналастырылған тандыр ошақтардың үгінді қалдықтары, күл, қыш бұйымдардың сынықтары мен табанынан төменгі қабатты тесіп өткен шұңқыр шықты. Қазбаның орта тұсынан шыққан шұңқырдың диаметрі 0,85 м, тереңдігі 1,1 м.

Бірінші құрылыс қабатының астынан екінші құрылыс қабатының екі бөлмесінің шығыс бөлігі, 0,5 м тереңдіктен едені шықты. Қазба көлемі кішкентай болғандықтан бөлмелер жартылай ғана аршылды. 0,4-0,5 м биіктікте сақталған қабырғалары орталық бөліктің сыртқы қабырғасына қарай тәртіп сақтап орналасқан.

№1 бөлменің ені 1,9 м, ал, аршылған ұзындығы 2 м. Лаймен сыланған еденіне қатпарланған күл мен топырақ тапталған. Қабырғаларынан өрттің ізі байқалады.

№2 бөлменің ені 2,1 м, аршылған ұзындығы 1,5-1,8 м. Оңтүстігіне жалпақтығы 0,8 м, биіктігі 0,12 м болатын сыпа орналасқан. Едені лаймен сыланған.

Бір-бірін қалыңдығы 0,8 м болатын бөліп тұрған қабырғаның ортасынан ернеуінің диаметрі 0,55 м болатын сынған құмды төңкеріп қойған ошақ шықты. Ошақ еденнен 0,35 м биік тұр. Ошақтың іші күл мен жанған ағаштың қалдықтарына толған. Бұл екі бірдей бөлмені жылытуға арналған ортақ ошақ болғанға ұқсайды.

Қазбадан шыққан материалдардың негізгі бөлігін керамика құрайды. Қазан, көзе, құм, құмыралардың ернеу, бүйір және түп сынықтары. Мұндай ыдыстарды дайындауда жергілікті шикізат – табиғи қоспалы – жала шпаттары, кварц, қоңып әк пен слюдасы көп мөлшерлі қатты саз балшық қолданылған.

Қазандар – сфералы, жоғарғы жағы жалпақ болып келген. Олар қиыршық тас араласқан саздан дайындалған. Күйдірілуі, әдеттегідей бұлыңғыр қызыл түсті. Сыртқа қайырылған тік ернеулерінің үсті тегіс немесе қимасында тамшы тәрізді. Қазандардың сыртын күйе қабаты жапқанымен оның астынан қызғылт немесе сирек жағдайда сары түсті ангоб байқалады. Қазандар толқынды сызықтармен немесе бірқатар сызықтармен, кейде түзу центрлес жолақты жиектермен әшекейленген. Өрнектер әдеттегідей ыдыстардың иығына жүргізілген. Сирек жағдайда ернеуінің тегіс бөлігі қисық кертпелермен әшекейленген болады.

Қазандардың иығында көлденеңнен қимасында дөңгелек немесе сопақша келген екі ілмек тәрізді тұтқасы бар. Қазандардың жекелеген даналарында ілмек тәрізді тұтқалары қимасында тік төрт бұрышты болып келген түрлері де кездеседі. Ілмек тәрізді тұтқалары есілген түрінде ширатылған қазандар да бар. Қастек материалдарынан Талас пен Шу өңірлеріне тән көлденеңнен үш бұрышты тұтқалар кездеседі [7].

Құмыралардың екі түрі кездеседі: асханалық және су құюға арналған. Құмыралар тәртіп бойынша, центрлес немесе олардың әртүрлі амалдарымен үйлескен үйреншікті толқынды сызықтармен өрнектелген. Ернеуі әдеттегідей тік, тамшы түрінде үйлескен. Тұтқалары бүгіліп иілген пішінде. Құмыралар бір-бірінен көлемі, пішіні мен өрнегі бойынша ерекшеленеді.

Асханалық құмыралардың биік келген мойындары тар (ернеуінің диаметрі 5-7 см). Биіктігі 8-12 см мойындары дискі түріндегі түпті дөңгелек (күмпиген) бүйіріне жалғасқан. Мойын-дары мен бүйірлерін бүгілген қимасында дөңгелек немесе жалпақ, кей жағдайда бір немесе бірнеше томпайған тұтқалары жалғап тұрады. Құмыралар тығыз, майда өзен құмы мен сирек жағдайда бор қосылған жақсы иленген саз балшықтан жасалған. Олардың бетіне қарапайым ангоб қабатты ұқыпты көмкерілген. Құмыралардың өрнектелуі біркелкі: әдетте бір немесе бірнеше центрлес немесе толқынды сызықтар әртүрлі биіктік пен есу жиілігінде түсірілген. Сирек жағдайда батырылған сызықтар мен толқын тәрізді және центрлес жолақтардың үйлесуі кездеседі.

Су құюға арналған құмыралардың қысқа кең мойындары дөңгелек бүйіріне еркін жалғасқан. Бүгілген қимасында жалпақ тұтқалары мойындары мен бүйірлерін жалғастырып тұр. Кейбіреулерінің иығынан сызылған толқынды сызықтар өтеді. Тұтқасы жоқ құмыралар да бар.

Құмыралар айқын штампты өрнектермен әшекейленген. Жиі ұшырасатыны – бұл қарама-қарсы центрлес жолақпен жиектеліп аяқталған тік көшірілген ирек тісті штамп немесе үшбұрыштармен үйлескен бірқатар шеңбер тәрізді баспалар.

Құмдар, бұрынғылар сияқты созылған жұмыртқа тәрізді бүйірлі және жекелеген бөліктерін жинау техникасында жасалған. Өзен құмы мен шамот қосылған тығыз саз балшықтан

дайындалған. Құмдар ернеуінің пішіні бойынша ерекшеленеді. Көбінде тік бұрыш жасап сыртқа бүгілген, кейде сыртқа қарай қиылған ернеуі болып келеді. Ернеулері қимасында үтір және үшбұрыш пішінді болады.

Құмдар бүйірінің пішіні бойынша ерекшеленеді – олар шар тәрізді, полюстері жалпақ келеді. Тегіс ернеуі қайтарылып иық үстіне орналасқан. Кейбіреулерінің бүйір сыртына бір немесе бірнеше алуан түрлі центрлес сызықтар жүргізілген. Одан басқа, бірқатар құмдардың ернеуінде саусақтармен басылып әшекейленген бедер секілді жапсырмалары бар. Бірқатар құмдардың қабырғалары мен ернеулерінде дөңгелектегі тор немесе төрт гүлжапырақты гүл түріндегі штамптың іздері бар. Құмдардың ернеуі мен бүйірлеріне осыған ұқсас штамптардың жүргізілуі Шу өңірінің XI–XII ғғ. керамикаларында кең тараған. Дөңгелек штамп А.Н. Бернштамның пікірі бойынша бір мезгілде шебердің белгісі және әшекей болған. Шу өңірі құмдарындағы штамп – белгілер сияқты Солтүстік-шығыс Жетісудың қала орындарында да іші әртүрлі – секторлы бөліктер, тор, өрнек толтырылған сопақ және дөңгелек болады [7].

Тұтқасыз зооморфты құмыра. Бүйір пішіні шар тәрізді. Құмыраның жоғарғы және төменгі жағы тегіс. Сырты қызыл ангобпен көмкерілген, оның іздері бүйірінің жоғарғы жағының «арқасында» сақталған. Сырты тегіс әрі жылтыратылып өңделген. Бүйірінің жоғарғы жағы «жұлдызша» және оның айналасына түсірілген үшбұрыштар түрінде желпуіш тәрізді өрнекті штамппен әсемделген. «Жұлдызшы» түріндегі жоғарғы өрнектік жолақ цилиндрлі мойнының негізін белдеулеген. Мойнындағы өрнектер «жұлдызшалардан» тұратын тік б сызық түрінде әсемдікпен жалғасады. Штампты суреттердің көшірме бедерлері құмыраның бетінде өте айқын әрі жақсы сақталған.

Құмыраның жоғарғы жағы жоғары қарай тарылған цилиндрлі мойнына жалғасқан. Мойнының сыртқы бөлігі бір жағынан негізінен еркін бедерленіп бөлініп, томпақтықты құраған бөлігі құстың көкірек қуысына ұқсайды. Жоғары қарай бағытталған мойны шар тәрізді тұрқынан аздап сыртқа қиғаш шыққан. Мойнының негізінен ұзындығы – 8 см, түп жағының диаметрі – 5,5 см, ауыз бөлігінің диаметрі – 2,8 см.

Құмыра негізінің диаметрі – 13 см, биіктігі – 12,5 см, бүйірінің диаметрі – 17 см. Құмыраның жалпы көрінісі ұзын мойнды суда жүретін құстың нақысталған пішінің елестетеді. Мойынның басы (ернеуі) сақталмаған. Мойын қабырғасы қимасында біртекті тығыз массасы сапалы күйдірілгендігін көрсетеді.

Құмыраның өрнектік көркемдігі өте қызық. Арқасының жоғарғы жағы жұлдызша түріндегі штамппен өрнектелген. Құмыраның сыртқы бөлігі мойнымен қосқанда мойын негізінен басталатын толығымен өрнектеліп әсемделген бірыңғай композицияны құрайтын желпуішті сызықтармен өрнектелген. Тұрқының алдыңғы жағындағы қосымша әсемдікті мойнынан жолақтанып төмен түскен ақ түсті ангобпен жүргізілген жатық сызықтар құрайды. Сонымен бірге мойын негізінің орталық бөлігінен шыққан сызықтар екі жағына бағытталып құмыраның түп жақ бөлігінен аяқталады.

Түбінің төменгі жағында диаметрі 1,2 см өсінді түрінде 3 тіреуіші бар, олардың екеуі бүйір (алдыңғы) жағында, ал үшіншісі құмыраның артқы жағында диаметрі 1,5 см бүршік түрінде кескінделген тіреу болып сақталған. Бүйір жағындағы тіреудің бірі толық сақталған, ал екіншісі сопақша келген көлемі 2x3 см өсіндінің ізі түрінде сақталған.

Құмыраның артқы жағын толығымен күйе басқан. Қабырғасында жабысып қалған күйген масса сақталған.

Зооморфты құмыраның Шу өңірінің «қарлұқ» керамикаларына жақын ұқсастығы бар [8]. Мойындары зоо- және антропоморфты орындалған осындай құмыраларды А.Н. Бернштам қарлұқ керамикасының әшекейіне өткен Соғды дәстүрімен байланыстырады. Қызыл ангобпен және жылтыратылып орындалған қарлұқ керамикасын бірқатар зерттеушілер VI–VIII ғғ. соғды дәстүрі IX–X ғғ. Жетісудың керамикаларында жалғасқандығын айтарлықтай дәлелді салыстырулармен дәлелдеген [9].

Штамп басып әшекейлеу Талас өңіріне IX–X ғғ. тарайды [10]. Сонымен қатар көп гүлжапырақты гүлдердің көшірмесі түріндегі өрнектер Оңтүстік Қазақстанның VIII–X ғғ. керамикаларында да бар [11].

Шыны сынықтары. Жалпы саны 17 дана. Шыны сынықтарының сипатық белгілері ортақ болғандықтан жасыл реңктегі көк түсті бір ыдыстың бөлшектері деп анықталды. Барлық сынықтарды скальпельмен оңай алынатын иризация қабыршығы жапқан. Шынылардың барлығы ұзақ уақыт жерде жату нәтижесінде сілгіден айырылғандықтан бүлінуге ұшыраған. Шынылардың іші-сыртында көптеген майда және орташа ауа көпіршіктері болғандықтан мөлдір емес. Бұл шебердің бұйымды дайындауда қосымша отта бетін жылтыратусыз бастапқы үрлеу жұмыстарын шектегенін көрсетеді.

Ауа көпіршіктерінің көп мөлшері шыны массасын алудың екі сатысын шектегендігін, шыны балқытудың барлық сатысынан өтпегендігін, пеште балқыту температурасының жеткіліксіздігін көрсетеді. Бұл силикаттың құрылуы мен шыны балқытудың бастамасы. Жұпыны құрылымдық пеш пен от қызуының төмен апасы қорыту температурасын 1000° жоғары үстемелеуге және мөлдір шыны алуға мүмкіндік бермеді. Сынықтарда сақталған центрлес сызықтар бұйымды еркін үрлеу әдісінің болғандығын білдіреді.

Шыны ыдыстардың сынықтары IX–X ғғ. қабатынан ары кетпейді. Шлактардың шығуына байланысты шыны өндірісі жергілікті екендігі анықталды.

Қастек-1 қаласының шыны ыдыстарының шыны сипаты мен ыдыстарының түрі бойынша Оңтүстік-батыс Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның шыны бұйымдарына ұқсас [12].

50 см тереңдіктен тұрғын бөлмелердің жер беті деңгейінен металл және шойын бұйымдардың сынықтары табылды.

Шегелер – қимасында дөңгелек және тікбұрышты, қалпағы мен ұшы өткір келген өзегінің ұзындықтары – 20-25 см шамасында, қалыңдықтары – 5-6 мм. Ағаштарды бір-бірімен біріктіруге пайдаланылған. Қастектікке ұқсас Саркела – Белой Вежа X ғ.–XII ғ. басымен мерзімделеді.

Шойын қазан – жарты сфералы пішінде, иығында екі көлденеңнен тұтқасы бар. Сыртқы бетінен төрт теңдей секторға бөліп тұрған тігінен төрт құю жігі жақсы көрінеді. Құю жіктерінің сипаты бойынша бұйымды құю құрама пішінде жүргізілгендігі анықталды.

Біз – былғары, киіз және сол сияқты материалдарға тесік тесуге арналған құрал. Оның құрылымында дөңгелек өткір жүзі төртбұрышты өзегіне, яғни сап отырғызылатын бөлігіне өткен.

Олай болса, ұсталық өнімді тұтынудың маңызды саласы болған жоғарғы сапалы еңбек құралдарына қажеттілік қалалық колөнердің әртүрлілігін көрсетеді. Қалалық тұрмыста пышақ, қайшы, шырақ, соғылған және шойын ыдыс, қапсырма, тұтқа мен үй сандықтарына арналған құлыптар қолданылды.

Қаланың Солтүстік-шығыс Жетісуда VII ғ. аяғы–IX ғ. қалыптасуы басталып, бұл үдеріс X ғ.–XIII ғ. басында қарқынды жүргендігін анықтауға мүмкіндік туды. Осы уақытта қала ірі экономикалық, саяси және мәдени орталыққа айналады.

Солтүстік-шығыс Жетісу қалаларының тұрпаттамалық мәселесін К.М. Байпақов қала орындарының төрт түрге бөлінетінін дәлелдеп көрсетті: қала (қала түріндегі қоныс); ауылдық қоныс; қала-баспана; керуен сарай (рабад) [13].

Қалалардың сипаттамасындағы негізгі таксонометриялық белгілерінің сапасы ретінде К.М. Байпақов төмендегілерді қолданды: мәдени қабатының қалыңдығы, ұзындығы; орталық бекініске жалғасатын ұзын жалмен қоршалған аумақтың болуы; қаланың орналасуына қарай қақпаның ұйымдастырылуы [14].

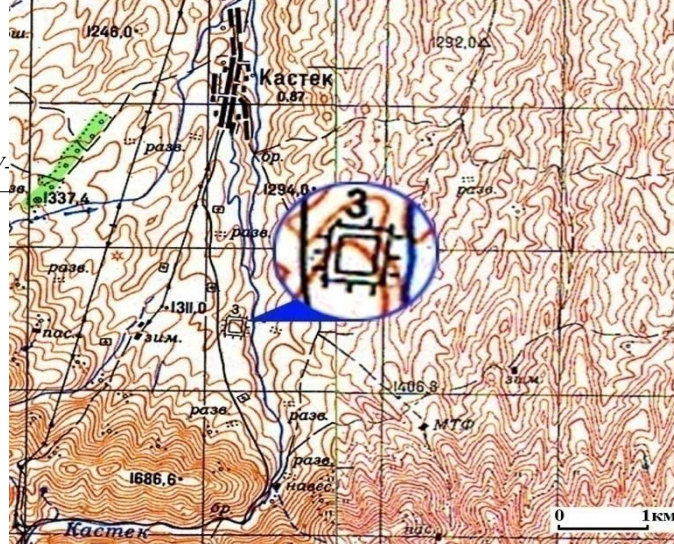
Жаңа ашылулар қоныстар тек бекіністі ғана емес, бекініссіз екендігін де көрсетті. Осы қоныстар мен ордалардың бір бөлігі табиғаты қолайлы, стратегиялық жағы ыңғайлы алқаптарға орналасып, сауда мен колөнер орталықтарына айналып, қала болды.

Дамудың осындай бір жолы Қастек қала орнынан да байқалады. Мұндағы жерден күзгі-қысқы жайылымның орнында қолмен суландыру жүйесі арқылы суарған 3-тен 5 га-ға дейінгі алаң учаскесін алып жатқан әуелде бекініссіз қоныс қалыптасқандығы байқалады. Сосын учаскеге үлкен емес бір және екі бөлмелі үй салынады, ал қоныстың орталығына бекініс-орда тұрғызылады. Алғашында ол мықты қорғаныс жүйесі бар төрткүл болса, ал IX ғ. басында ірі қалалық орталық болып қалыптасты.

Олай болса, Солтүстік-шығыс Жетісу қалаларының қалыптасу уақыты – бұл VIII ғ. аяғы, осы кезде өңірдің алып жатқан үлкен аумағында бар-жоғы бірнеше ғана қала мен қоныстар болды. XI ғ. ортасында бұл дуан ең жоғары гүлденген кезеңінде шекарасына Шығыс Түркістан мен Орта Азия аумағы енген Қарахандықтар мемлекетінің құрамына кірді. X ғ.–XIII ғ. басында қалалардың қарқынды өсуі байқалады. Іле Алатауының етегі мен Жоңғар жоталарында, Қастек, Қарғалы, Қаскелең, Талғар, Шелек, Көксу, Қаратал, Лепсі алқаптарында жаңадан ондаған қоныстар, қалалық орталықтар пайда болды. X ғ.–XIII ғ. басында қалалар бұрынғыдай тек резиденция ғана болып қоймай, қолөнер мен сауданың шоғырланған орталығы болады. әсіресе қалалардың дамуында сауданың ролі артты. Мұны осы уақыттағы Шығыс пен Батыс Еуразияны жалғаған халықаралық Жібек жолының бір тармағының Солтүстік-шығыс Жетісу арқылы өтуі анықтап берді.

1. Акишев К.А. *Перспективы изучения позднесредневековых городов Казахстана // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии.* – Алма-Ата, 1983. – С. 5-11.
2. Аболин Р.И. *От пустынных степей Прибалхашья до снежных вершин Хан-Тенгри // Геоботаническое и почвенное описание южной части Алма-атинского округа Каз АССР.* – Ташкент, 1930. – Ч. 1. – С. 60-61.
3. Бартольд В.В. *Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1897 гг. // Сочинения.* – М.: Наука ГРВЛ, 1966. –Т. 4. – С. 38. 81-83.
4. Койчубаев Е. *Краткий толковый словарь топонимов Казахстана.* – Алма-Ата, 1974. – С. 78-79.
5. Умурзаков С.У. *К исторической топонимике Киргизии // Ономастика Средней Азии.* – М.: Наука ГРВЛ, 1978. – С. 53-58.
6. Байпаков К.М. *Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI–начало XIII в.).* – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 32-33.
7. Бернитам А.Н. *Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая // МИА. Вып. 26.* – 1952. – С. 160.
8. *Чуйская долина (МИА) Труды Семиреченской археологической экспедиции.* – М., 1950. – Т. 14. – С. 120-121.
9. Распопова В.И. *Гончарные изделия согдийцев Чуйской долины // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции.* – М.: изд. АН СССР, 1960. – Т. IV. – С. 159.
10. Бубнова М.А. *Средневековое поселение Актобе – I у с. Орловка // Археологические памятники Таласской долины.* – Фрунзе: изд. АН Кирг ССР, 1963. – С. 111
11. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. *Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН Каз ССР, 1958.* – Т. V. – С. 181.
12. Агеева Е.И. *Средневековое стекло из Тараза // По следам древних культур Казахстана.* – Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 7-21.
13. Байпаков К.М. *Средневековые города и поселения Семиречья (VI–XII вв.) Автореф. канд. дис.* – Алма-Ата, 1966. – С. 9-12.
14. Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. *Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу.* – Алматы, 2005. – С. 58.

Ескерткіш орналасқан аумақтың топографиялық картасы

Екінші құрылыс қабатынан ашылған бөлме орындары. Шығыстан көрінісі

Абай атындағы ҚазҰПУ басшылығы табылған заттармен танысуда

Резюме

В подножиях Джунгарского Алатау в X - XIII вв. наблюдается рассвет и рост городов и городской культуры. А также наблюдается оживление развития торговли и рукоделье. По существу значимости и занимаемое место этих городов predetermined Северо – восточный Семиречье, где проходило одно из ветвей дороги Великой шелковой пути.

Summary

At the foot of Junggar Alatau X - XIII centuries. seen the dawn and growth of cities and urban culture. And also there is a revival of trade and handicraft development. In essence, significance and takes place in these cities has predetermined the North - East Seven Rivers, where he was one of the branches of the Silk Road journey.

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПЕЦСЛУЖБЫ КАЗАХСТАНА ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

С. Т. ОРУМБАЕВ - *заведующий кафедрой теоретико-прикладной политологии и социологии
КазНПУ им. Абая доктор исторических наук, профессор*

Период двадцатилетнего независимого развития республики явился важной вехой в политическом, экономическом и общественно-историческом развитии казахстанского общества, доказавшего всему миру свою жизнеутверждающую и миролюбивую позицию. Ныне все более укрепляются и расширяются его международные и региональные связи в различных сферах жизнедеятельности, которые по-новому поставили вопросы безопасности перед государственными органами, всеми здоровыми силами общества, призванными обеспечивать поступательное и устойчивое развитие страны.

Анализ происходящих событий, фактов и явлений в геополитическом окружении страны нашел широкое освещение в политических установках Главы государства, сформулированных в Стратегии развития «Казахстан-2030», его ежегодных Посланиях народу Казахстана, ряде монографических работ. В них Президент нашей страны Н.А. Назарбаев, в частности, отмечал: «Весь исторический опыт развития человеческой цивилизации свидетельствует, что изначальным из всех необходимых условий, в рамках которых осуществляется поступательный и устойчивый рост государства, является безопасность его нации и сохранение государственности»[1]. Далее в развитие этой мысли он высказал: «Национальная безопасность призвана обеспечить гарантии неувязимости основных, жизненно важных интересов страны - национального суверенитета, территориальной целостности, защиты населения. В этом смысле, национальная безопасность выступает как *система жизнеобеспечения* государства: нет национальной безопасности - нет государства»[2].

Как видим, в этих основополагающих установках национальная безопасность возведена в ранг государственной политики и ведущего приоритета. Они легли в основу принятой Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан, в которой конкретизированы концептуальные подходы по обеспечению безопасности страны на среднесрочную перспективу. В поступательном развитии независимого Казахстана наряду с другими государственными органами, входящими в общую систему сил обеспечения безопасности страны, занимает специальная служба - Комитет национальной безопасности Республики Казахстан.

История его становления и развития в общей системе сил обеспечения безопасности страны свидетельствует о том, что за прошедшие годы наработан значительный оперативно-

служебный опыт по противодействию зримым и незримым, внешним и внутренним угрозам стабильности и безопасности нашего государства. Это были годы поиска собственных концептуальных подходов, способов и приемов, форм и методов специфической деятельности в целях наиболее эффективного решения поставленных перед спецслужбой задач.

В данной статье на отдельных примерах, опубликованных в открытой печати, вкратце рассмотрим место и роль органов национальной безопасности РК в общей системе сил обеспечения безопасности страны, а также существующие на сегодняшний день реальные и потенциальные угрозы в отдельных сферах международной, региональной и национальной безопасности Казахстана.

Проблеме устойчивого развития и обеспечения безопасности любой страны, придается в последнее время, повышенное внимание и непреходящее значение. Она связана, главным образом, с произошедшими трагическими событиями 11 сентября 2001 года, потрясшими США и все мировое сообщество невиданными ранее вопиющими актами терроризма, унесшими жизни тысячи ни в чем неповинных мирных граждан. Не является исключением в ряду происходящих планетарных процессов нынешнее геостратегическое положение Казахстана, находящегося на стыке мировых цивилизаций, между Европой и Азией. Эти обстоятельства настойчиво выдвигают в повестку дня решение неотложных проблем обеспечения безопасности нации и государства, приоритетность которых определена лидером нации. В этой связи, актуальной задачей для всех государственных органов, а также силовых структур и специальных служб на современном этапе, является реализация Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан. В нем определены меры по надежной защите жизненно важных интересов государства от внешних и внутренних угроз в контексте общей стратегии развития Казахстана на обозримое будущее. В данном документе концептуально обозначены такие важные сферы национальной безопасности, как внешняя, военная, экономическая, социально-политическая, экологическая, продовольственная инфор-мационная и иные аспекты безопасности. В разные исторические этапы развития комплекс этих угроз стабильности и безопасности страны может меняться и транспонироваться в зависимости от конкретно складывающейся политической обстановки.

Сегодня угрозы внешней безопасности обусловлены такими объективно существующими факторами как наличием очагов локальных, в том числе вооруженных конфликтов вблизи границ Казахстана, вызванных активизацией международного терроризма. Возможностью возникновения спорных вопросов в связи с делимитацией границы и обострением проблем водных ресурсов трансграничных рек и водоемов. Геополитическим разломом постсоветского пространства, распространением оружия массового поражения и наркотрафика в Центрально-азиатском регионе, представляющих круг потенциальных угроз интересам национальной безопасности Казахстана. В этой связи в плане противодействия международному терроризму и экстремизму силовыми ведомствами и спецслужбами предусмотрена реализация Государственной программы борьбы с терроризмом и иными проявлениями экстремизма и сепаратизма в Республике Казахстан.

Одновременно дальнейшее развитие получает транспарентное сотрудничество и взаимодействие со странами СНГ в рамках реализации межгосударственной программы Антитеррористического центра. В частности, ратифицированы Международная конвенция ООН о борьбе с актами ядерного терроризма и ряд соглашений в рамках Шанхайской организации сотрудничества. На рассмотрение в Парламент внесен законопроект «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия терроризму», который успешно реализуется сегодня. Изданы межведомственные нормативные правовые акты, регламентирующие конкретные аспекты совместной антитеррористической деятельности государственных органов. Так, по материалам АТЦ и представления Генеральной прокуратуры РК недавно судебными органами признана террористической зарубежная организация «Исламская партия Туркестана» с запретом ее деятельности на территории страны. Десятки других подобных террористических и экстремистских организаций запрещены на территории республики. Среди них такие, как «Исламское движение Узбекистана», «Таблиги Джамаат», «Хизб-ут-Тахрир» и другие.

Межведомственной координационной комиссией АТЦ и ее группами в областных центрах реализован целый ряд организационных и практических мер, направленных на решение актуальных проблем взаимодействия министерств и ведомств в области противодействия терроризму и экстремизму.

Создан эффективный общегосударственный механизм реагирования на террористические угрозы, а также подготовки специалистов. Во всех регионах республики ежегодно проводятся межведомственные антитеррористические учения и тренировки с участием партнеров из ближнего и дальнего зарубежья. Представители АТЦ КНБ принимают участие в совместных учениях органов безопасности стран СНГ и ШОС. Организована подготовка экспертов государственных органов в зарубежных антитеррористических учебных центрах. Сформированы дополнительные условия для активизации международного сотрудничества в области борьбы с терроризмом. Установлены и успешно развиваются контакты с профильными контртеррористическими комитетами Совета Безопасности ООН, ОБСЕ, антитеррористическими подразделениями ряда стран мира. Динамично развивается совместная работа и информационный обмен в рамках таких структур безопасности, как Антитеррористический центр СНГ, Региональная антитеррористическая структура ШОС и ОДКБ.

В последние годы мы стали свидетелями серьезного осложнения ситуации с региональной безопасностью. В ближайшем и дальнем окружении Казахстана действия экстремистов приняли крайние формы, выражающиеся в диверсионно-террористических акциях, попытках насильственного захвата власти в странах арабского мира. Четко обозначилась тенденция их смыкания с различными национально-сепаратистскими движениями и организациями. К тому же наличие очагов вооруженных конфликтов и распространение религиозного радикализма в сопредельных государствах стали представлять реальную опасность нежелательных трансформаций политической и оперативной обстановки в Казахстане.

Последствия экстремистской деятельности уже сейчас проявляются на нашей территории, среди которых незаконная миграция, увеличение контрабанды транзитного провоза оружия, наркотиков, взрывчатых и психотропных веществ. В настоящее время в Казахстане запрещена деятельность десятков террористических и экстремистских организаций. На постоянной основе осуществляется превентивная работа по нейтрализации устремлений этих организаций и недопущению их дальнейшего проникновения на территорию республики.

Одной из важнейших задач государства в области обеспечения военной безопасности является реализация новой Военной доктрины Республики Казахстан и Концепции военной реформы. Яркие примеры, свидетельствующие об улучшении мобильности, слаженности и повышении боеготовности Вооруженных Сил Республики Казахстан ежегодно демонстрируются на совместных стратегических учениях «Щит Родины» и на ряде других мероприятиях оборонного характера, проводимых в рамках ОДКБ. Сила и мощь военных формирований была ярко продемонстрирована на военном параде в честь Дня Конституции Республики Казахстан в столице нашей Родины г. Астане 30 августа 2011 года.

Обеспечение экономической безопасности в современных условиях приобретает для государства одно из доминирующих значений. Угрозами экономической безопасности республики являются такие факторы, как дестабилизация национальной финансовой системы, ухудшение положения в реальном секторе экономики с закреплением ее сырьевой специализации, технологическая отсталость, возникновение сбоев в системах жизнеобеспечения. Исходя из этого, перед государственными органами и спецслужбами страны стоит задача: способствовать осуществлению мер Правительства по преодолению бюджетного кризиса, оживлению реального сектора экономики страны за счет развития собственного производства и инфраструктуры. Особенно они актуальны сегодня, когда всю планету охватил и продолжает лихорадить мировой экономический и финансовый кризис. В связи с этим, силами обеспечения безопасности нашего государства принимаются решительные меры в сфере экономической безопасности. Так, спецслужбой страны совместно с другими государственными органами, ежегодно предотвращается нанесение экономического ущерба на колоссальную сумму, которые перманентно возвращаются в бюджет государства.

Другим важным условием обеспечения национальной безопасности страны является внутривластная стабильность. Возросшая политизация общественной жизни и социальная активность граждан предопределили появление некоторых общественных объединений, возглавляемых отдельными экзальтированными лидерами, могущими своими непредсказуемыми действиями спровоцировать нежелательные негативные процессы. Поэтому главная задача правоохранительных органов и спецслужб при развитии такой ситуации предотвратить эскалацию социальной напряженности, не допустить скатывания деструктивно настроенных сил на платформы, сопряженные с насильственными или вооруженными формами выражения своих политических взглядов, личных амбиций или материальной неудовлетворенности.

Экологическая безопасность республики зависит от нейтрализации техногенных катаклизмов, угроз дефицита водных ресурсов, загрязнения атмосферного воздуха урбанизированных территорий, деградации пастбищ и пахотных земель, загрязнения окружающей среды производственными и бытовыми отходами, углеводородным сырьем, сокращения площадей лесных массивов, а также обеспечения экологической безопасности деятельности крупнейших производственно-технических объектов и пр.

Как известно, в современном мире информация становится стратегическим ресурсом, одним из основных богатств экономически развитых государств. Информационная безопасность выражается в способности государства защитить информационные ресурсы страны от несанкционированного и противоправного посягательства на них. В то же время критерием демократичности общества и государства является доступность информации гражданам в средствах массовой информации, что входит в противоречие с сохранностью государственной тайны, соблюдением режима секретности и, в итоге, обеспечением информационной безопасности страны.

Таким образом, отмеченные отдельные факторы угроз интересам национальной безопасности имеют под собой реальную почву, поскольку могут значительно осложнить геополитическое положение Казахстана в условиях полиформенной и многоаспектной глобализации. Ни в коей мере не умаляя важности других сфер жизнедеятельности государства, заметим, что в нынешних условиях неизмеримо возрастает приоритетность именно национальной безопасности – ведущего приоритета стратегического развития нашей страны [3].

Важнейшая задача сил обеспечения национальной безопасности страны на современном этапе – эффективно и профессионально противостоять отмеченным вызовам времени, сохранить и приумножить завоевания государства в мировом пространстве. Необходимые возможности для нейтрализации указанных угроз безопасности у структур, входящих в общую систему сил обеспечения безопасности Казахстана на сегодняшний день имеются, ярким свидетельством чему является двадцатилетнее независимое и суверенное развитие Казахстана как равного партнера мирового сообщества.

1. Назарбаев Н. *Казахстан - 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев: Послание Президента страны народу Казахстана.* – Алматы: Білім, 1997. - С. 119.

2. Он же. *Критическое десятилетие.* – Алматы: Атамұра, 2003. - С. 202.

3. *Ежегодные Послания Президента страны народу Казахстана.*

Резюме

В статье рассматриваются основные аспекты обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан. В ней показаны место и роль казахстанской специальной службы в общей системе сил обеспечения безопасности страны. Раскрыты существующие на сегодняшний день реальные и потенциальные угрозы в отдельных сферах международной, региональной и национальной безопасности Казахстана.

Summary

The article examines the main aspects of the national security of the Republic of Kazakhstan. It shows the place and role of the Kazakh special services in the overall system security forces of the country. Disclosed currently existing real and potential threats in some areas of international, regional, and national security of Kazakhstan.

FORMATION OF THE LEGAL SYSTEM OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

G.T. GAINAKBAYEVA - *Candidate of pedagogical sciences, ass. professor Kazakh National Pedagogical University named after Abay*

The Republic of Kazakhstan is a former Soviet Union country located in Central Asia. With the population barely reaching 16 million people, its territory covers 2 724 900 square kilometers making Kazakhstan 9th largest country in the world by territory. The capital city is Astana since 1997. The official language is Kazakh although Russian is used equally by the majority of population.

October 1990 and December 1991 are marked by adoption of two pivotal documents – Declaration of the State Sovereignty of Kazakh Soviet Socialistic Republic and Constitutional Law “On State Independence of the Republic of Kazakhstan” respectively. The two documents are considered to be a new milestone in the development of Kazakhstan’s legal system. The new independent state had to solve complicated problems of transition period and legal system transformation was among the first priority questions. On the one hand that time existing legal system was based on so called “socialist” pillars; on the other hand Kazakhstan was eager to follow the democratic development way based on the rule of law.

On January 28, 1993 the Supreme Council of Kazakhstan adopted the first Constitution of the newly independent state. The first constitution is getting lots of backlashes nowadays, as being of a contradictory character, i.e. being a compromise with the old Soviet constitution and at the same time having revolutionary traits bearing the principles of the rule of law. Despite the abovementioned backlashes the majority understands that the first Constitution was the perfect match for its time for several reasons. If the first Constitution turned out to be entirely based on the new democratic principles it would have caused enormous resistance from so called “Soviet nomenklatura” and would have never passed the “draft” phase. On the other hand there were too few people understanding the true values of democratic changes in legal system and therefore there were too few people who could have led the way of entirely democratic changes in the legal system.

On August 30, 1995 after a nation-wide referendum the Constitution was changed to its contemporary state. The new Constitution proclaimed Kazakhstan as a democratic state where individual life, rights and freedoms were considered the most important values of the society. It also guaranteed the equality of all citizens. Private and state properties were also under guarantee, along with foreign investments, public unions and Mass Media. Under the Constitution people of Kazakhstan is the only source of state power. The Constitution itself and relevant laws and regulations administrate the state’s power. The Constitution established three separate and independent branches of power: legislative, executive and judicial. The legislative branch consists of the Parliament of the Republic of Kazakhstan. The executive branch consists of the Ministries, state committees, and other central and local executive bodies. The judicial branch consists of the Supreme Court, Constitutional Council and local courts. The Constitution defines the state of Kazakhstan as a state with the presidential form of governing.

In October 1998 the Parliament passed the “Law on amendments to the Constitution of Kazakhstan”. The law mainly dealt with such issues as the president’s term of office, succession of the presidential authority, age restrictions of the president and the terms of the Parliament members.

Subsequent changes made to the Constitution in May 2007, on the other hand, dealt with such issues as strengthening the power of the Parliament, presidential term of office reduction, increasing the number of MPs, increasing the role of political unions, providing more autonomic powers to local authorities, increasing efficiency of judiciary system, improvement of human rights protection mechanisms.

The President of the Republic of Kazakhstan is the head of state and the highest official in the state. The role of the president includes determining the main directions of the domestic and foreign policy of the state and representing Kazakhstan within the country and in international relations[1]. According to Article 40 of the Constitution, he shall ensure by his arbitration the concerted functioning of all branches of state power, as well as the responsibility of the institutions of power before the people. The President is elected every five years on the basis of country-wide suffrage. One person may not be elected President of the Republic more than two times in a row. However, according to Article 42 of the Constitution, this restriction does not apply to the First President, Nursultan Nazarbayev who became the President in April of 1990, On December 1, 1991 the first general elections of the President were held, and Mr. Nazarbayev was reelected as head of the state. A nation-wide referendum of April 29, 1995 confirmed this decision. This referendum also extended the powers of the President until the year 2000. On January 10, 1999, Nazarbayev was elected again as President of Kazakhstan, supported by 79.78% of voters. On December 4, 2005 nation-wide elections for the Presidency of the republic were held again, where Nazarbayev won the support of 91.15 % of voters.

Legislative branch of Kazakhstan is formed by bicameral Parliament that consists of the Senate and Mazhilis[2]. The Senate consists of 47 deputies (two from each region, town and the capital of the Republic), elected at the joint meeting by the deputies of the representative organs of the Republic. The President appoints seven senators. Majilis consists of 107 deputies 9 of whom are elected by the Assembly of the People of Kazakhstan, a presidentially appointed advisory body designed to represent the country's ethnic minorities. The majority of them are elected from the geographical electoral districts directly by voters. Ten of the deputies are elected on the basis of party lists according to the system of proportional representation and on the territory of the national electoral districts. The deputies of the Senate are elected for six-year (but elections are staggered with half of the members up for re-election every three years) and the deputies of Majilis are elected for five-year terms of office. According to the Constitution, the Parliament has the power to initiates laws in the spheres of its competence. The Parliament also has the right to pass a vote of no confidence regarding the activity of the Government. When the Parliament does not adopt a law initiated by the Government, the Prime Minister also has the right to raise a question of no confidence and The President of the Republic has the power to dissolve the Parliament when the Parliament expresses a vote of no confidence for the Government. When the Parliament refuses twice to give consent for the appointment of the Prime Minister, the President can also dissolve the Parliament. The same thing can occur when a political crisis caused by the insuperable differences between the Houses of the Parliament or the Parliament and other branches of state power evolves. The Parliament has the right to remove the President of the Republic in the case of high state treason.

A new constitution adopted by the referendum in 1995 placed the judiciary system under the control of the President and the executive branch. There are local and oblast (regional) level courts, and a national-level Supreme Court and Constitutional Council. A special arbitration court hears disputes between state enterprises. There is also a military court system. Local level courts serve as courts of first instance for less serious crimes such as theft and vandalism. Oblast level courts hear more serious criminal cases and also hear cases in rural areas where no local courts have been established. A judgment by a local court may be appealed to the oblast level. The Supreme Court hears appeals from the oblast courts. The constitution establishes a seven member Constitutional Council to determine the constitutionality of laws adopted by the legislature. It also rules on challenges to elections and referendums and interprets the constitution. The president appoints three of its members,

including the chair. Under constitutional amendments of 1998, the president appoints a chairperson of a Supreme Judicial Council, which nominates judges for the Supreme Court. The Council consists of the chairperson of the Constitutional Council, the chairperson of the Supreme Court, the Prosecutor General, the Minister of Justice, senators, judges, and other persons appointed by the president. The president recommends and the senate as being the upper legislative chamber approves these nominees for the Supreme Court. Oblast judges nominated by the Supreme Judicial Council are appointed by the president. Lower level judges are appointed by the president from a list presented by the Ministry of Justice. The Ministry receives the list from a Qualification Collegium of Justice, composed of deputies from the Majlis (lower legislative chamber), judges, prosecutors, and others appointed by the president). Under legislation approved in 1996, judges serve for life.

The constitution calls for public trials where the defendant has the right to be present, the right to counsel, and the right to call witnesses. There is the presumption of innocence of the accused, and the defendant has the right of appeal. In practice, trials of political oppositionists have been closed, and there is widespread corruption among poorly paid judicial personnel. A new criminal code that took effect in 1998 increases penalties for some crimes but also removed some types of Soviet-era crimes such as parasitism. Establishment of special and extraordinary courts is prohibited, though specialized courts may be created (military, economic, administrative, juvenile, etc). The organization of courts, status of judges and enforcement of justice are regulated by the Constitution, Constitutional Law "About Court System and Judges Status in the Republic of Kazakhstan" (2000) and other legislative acts. Only courts administrate justice, which gives all the judicial power to judges and jury, acting on behalf of the courts. No other juridical and physical bodies are empowered to perform the duties of a judge and execute judicial power. Judges are independent and submit only to the law.

In order to develop a robust private sector and complete the transition to a market economy, the Government recognized the need to develop and strengthen the country's legal and judicial systems. During the first five years of its independence, Kazakhstan adopted numerous laws and regulations and tried to restructure its legal institutions to better support ongoing market reforms. Significant assistance was available in the areas of drafting and training. However, this assistance, as well as the Government's own initiatives, were not well coordinated, nor systematic and were aimed at short-term improvements. Many legal enactments were adopted in an ad hoc manner and were considered to be internally inconsistent and unevenly applied. As the country was entering its second phase of reforms, it became clear that short-term emergency measures to reform the legal system were no longer sufficient. After extensive discussions, involving local and foreign experts, the Government identified a comprehensive legal reform Project to deal with problems identified related to the quality of legal enactments, inadequacies in legal institutions, and weak legal processes.

Preparation of the reform was complex and time consuming. Great care was taken to ensure that the reforms would address country-specific problems, that the legal community had ample chances to discuss legal reform priorities, and in all areas local consultants were engaged to prepare the initial analysis. Simultaneously, skepticism of some parts of the central Government, as well as in Parliament was growing about the wisdom of undertaking rapid reforms.

The reform's objective was to assist Kazakhstan in the development of legal and regulatory systems and institutions in areas key to the functioning of a market economy. Specifically, the Project aimed to strengthen the Governments' legal drafting capacity and process, and improve the quality and enforcement of legal enactments; support the development of a more transparent, efficient, effective, and accessible judicial system; and improve the access by Government officials, judges, parliamentarians, members of the legal profession and business community, and the public at large to more reliable, comprehensive and up-to-date legal information, and to increase public awareness of, and involvement in, the legal process.

The reform was well designed to deal with the most critical problems in the legal area. They were clear, realistic, and addressed key needs in the legal and judicial area. At the same time, it must be recognized that reforms in each of these areas are complex and call for major policy commitments and resources, and requires institutional reform to bear fruit. Combining them under one reform complicated the design and management. One alternative approach could have been to have two reforms, one for legal part and one for judicial part. This would have been particularly appropriate if

the Kazakhstani judiciary had the legal authority and institutional capacity with respect to the organization and functions of the judicial branch. However, until 2001 the Ministry of Justice (MOJ) was fully responsible for the administrative, organizational, and financial aspects of the courts. Therefore, the decision to address the needs in one comprehensive reform was justifiable. Moreover, at that time, the Government's commitment to this approach was very strong, and the central role of the MOJ in each of these areas allowed for a relatively straightforward management structure[3].

The stimulus for judicial reforms originated from the Presidential administration and the MOJ, not the courts themselves. After the adoption of major judicial reforms in 2001, and the courts gaining significant more independence, the reform and its objectives were well suited and readily available to support these important initiatives. In fact, in line with these reforms, the Supreme Court assumed direct responsibility for the judicial strengthening component in 2001.

Legal Drafting and Institutional Strengthening Component of the reform envisaged providing support to Government's efforts at the national level to improve the quality, efficiency, transparency and effectiveness of laws and regulations, and improving the law-making process, particularly with respect to economic enactments. It was aimed at enhancing drafting capacity across principal Government units with drafting responsibility, and strengthening the organizational and technical capacity of the MOJ and its Institute of Legal Drafting. This component consisted of three principal activities: (1) legal drafting assistance to the MOJ and other Government agencies by local and foreign legal consultants; (2) an assessment of the functional, organizational, and management aspects of the MOJ; and (3) training of Government lawyers from the MOJ, Ministry of Finance, National Bank, and other agencies active in the area of legal drafting.

Two areas stood out as the highest priorities for assistance under the reform. The first was a need for a comprehensive permanent judicial training program, with particular emphasis on areas of law relating to the legal/regulatory system for a market economy. The second was a need for modernization of court administrative systems, including both court administration and case management, with the introduction of appropriate techniques and technologies to permit effective and efficient administration of justice, and to supply the judiciary with legal information necessary for the competent and efficient performance of its duties, especially all current laws and other normative acts and the most important jurisprudence. Capacity-building in the area of enforcement of judgments, publication of court decisions and other measures to increase the autonomy of the court system and enhance its role and influence were also contemplated under the reform.

The goal of the Legal Information and Public Awareness Component was to improve the quality of, and access to, legal information for Government officials, judges, legal education institutions, legal scholars, practicing attorneys, businessmen and society as a whole, especially legal information concerning economic and market reforms and corresponding regulations. The financing of some 30 public access points (at universities or libraries), and the creation of a website making the information available to the public at large was envisaged. This component was also to assist the Government determine the appropriate method of classification and codification of legal information and raise the degree of unification and systematization of legal information. Finally, this component was to create public awareness programs, using mass media, and training programs for journalists on legal topics.

The MOJ was initially the principle agency responsible for the reform (project) implementation. A Project Implementation Unit (PIU) within the MOJ, established in the early stages of Project preparation, was to be responsible for day-to-day technical aspects of Project execution. The PIU had been involved in all of the Project preparation activities, and had been responsible for implementing the Project Preparation Facility (PPF) and the Policy and Human Resource Development (PHRD). The PIU was, therefore, well suited to serve in this additional capacity. Project preparation entailed extensive consultations with legal and judicial experts inside and outside of the Government, local consultants, and other parties. In all aspects the Government was fully involved. Ultimately, the scope of the project was realistic, focused on key priorities, while still flexible to accommodate a spectrum of future needs. The reform objectives represented priority for the country. Its components were well balanced and appropriate although commitment to judicial reform may not be as strong as one would hope. For successful reforms implementation, it is suggested that, efforts should be focused on support to the judiciary in, two critical areas: the establishment of an adequate budget for the judiciary system

and ensuring that judges are actually paid their budgeted salaries, and case management procedures be put in place so that judges may concentrate on making judicial decisions while reducing their reporting functions in accordance with predetermined criteria.

Throughout the reform implementation, the authorities of Kazakhstan have held detailed discussions on the slow progress in reform implementation and its overall future. In the context of these discussions, the Government agreed to formally split the Project implementation responsibilities between the MOJ (responsible for legal drafting/institutional development component and for the legal information/public awareness component) and the Supreme Court (responsible for the judicial strengthening component). This step was mutually regarded as a very important step to establish a more effective implementation structure. The September 2000 Presidential Decree on court administration reform transferred the MOJ's responsibility for court administration to a newly created agency directly under the Supreme Court[4]. This "Judicial Administration Committee" (JAC) is now responsible for court administration, and for upgrading the qualifications for judges and court personnel and for improved enforcement of judicial decisions. In addition, a new Law on the Courts and the Status of Judges became effective in early 2001. Main conceptual changes by that law included: (i) the judicial selection process (except for Supreme Court Judges, all new judges will be selected on the basis of competition which will greatly increase democratization and transparency); (ii) introduction of professional internal training for new judges; and (iii) probation periods before permanent appointments are confirmed. In terms of court organization, the new law introduces court specialization (in 2001, the first economic courts started to function); military judges will no longer be part of the military, and the Oblast level court will in most cases become the highest Court of Appeal. The Supreme Court now deals only with cases that require law interpretation and will issue judicial guidelines that have force of law.

In line with these responsibilities, the Supreme Court/Judicial Administration Committee (JAC) took over all implementation responsibilities with respect to the judicial strengthening component, and particularly with regard to the establishment of the Judicial Training Center (JTC) and the court administration and case management reform program and related court automatization. By the time of reform completion, the first investments in court automatization for the pilot courts (the Supreme Court and one of the new economic courts) were completed, and an electronic database of all Supreme Court decisions had been set up, contributing to enhanced transparency and effectiveness of the court system.

The task of strengthened system of judicial education resulting in more professional and knowledgeable judges and court administrators has been partially achieved. A permanent Judicial Training Institute, to train and retrain judges and court administrators, has been established in 2001 as a permanent budget-supported state institution. It is based on the concept and strategy, business plan and detailed curricula that were prepared under the reforms. For 2002, 26 staff positions were approved and a director appointed. Despite the Government promise to identify a separate building for the institute in Almaty, which would be appropriate for training purposes, as well as offer for boarding facilities, this has not been accomplished. The Institute currently occupies part of the building of the Almaty city court, which arrangement does not fully satisfy the needs of the Institute. The first course started in 2002. In addition, the Government financed a 3-week training program for about 50 judges at the Russian Academy of Justice (which was highly appreciated by the trainees). Moreover, the Supreme Court of Kazakhstan and this Academy have concluded a Memorandum of Understanding, under which Kazakhstani judges will continue to be trained by the Academy in the future, while Russian judges will visit Kazakhstan to learn about its judicial reforms.

The task of achieving increased public awareness of legal rights and greater participation in the legal system was rated unsatisfactory. Although a few of the activities contemplated under the Project have been implemented, including the establishment of a MOJ website, there has been no measurable increase in public participation in the legal system. During regular meetings between the officials and representatives of the civil society, the latter complained consistently about the lack of openness and transparency in the legislative process, and the unwillingness of the Government to actively involve outsiders in the legal reform process. The MOJ expressed interest in addressing public awareness and

public relations more effectively in the future, and, as a result, has created a PR/public awareness department in 2001.

The task of improved access by Government officials, judges, parliamentarians, legal professionals, the business community, and the public at large to more reliable, comprehensive legal information. During the implementation period, the Republican Center for Legal Information (RCLI) improved the quality and the completeness of the legal information database somewhat, although many moments remained to be implemented. Some 750 state and court users were connected to the database. The reform financed a local consultant to help prepare the system design and technical specifications of a further expansion of the legal information database. Parts of this report was used in 2001 to connect all local MOJ offices to the database, using a WAN system, and 14 public access points (universities, libraries) have been connected where free access is available. The business community can access the database by subscription, but can also obtain the information through other private providers, some of which have made significant progress over the past few years to offer up-to-date, reliable legal information to its clients.

That time Kazakhstan appeared to be committed to the legal and judicial reform agenda. The Concept of Legal Policy approved by the President described the long-term policies and basic mechanisms of development of the legal system and improvement of law enforcement practice in line with the 1995 Constitution and overall development strategy[5]. Completion of the actions envisaged by the Concept was expected by 2010.

In the area of legal drafting, the Concept envisages improvement of existing legislation, introduction of three-year perspective planning of legal drafting, systematization of legislation by means of its incorporation, consolidation, and codification, and raising the quality of legal drafting at the local level. The inter-agency commission on issues of legal drafting composed of representatives of ministries and agencies, apparatus of Parliament was set up in 2000 to improve legal drafting of the state bodies continued to operate throughout 2000s. The quality of legislation remains important to the authorities. The March 2002 amendments to the Normative Legal Acts Law of March 24, 1998 introduced mandatory expert examination of the draft constitutional laws and codes. The MOJ has developed rules of expert examination of draft legislation (Government Resolution #598 "On Measures to Improve Legal Drafting" of May 30, 2002) and informed all state bodies about existing appropriate expert institutions, one of which is the Legislation Institute under the MOJ. The assessment and analysis of current legislation to identify possible inconsistencies, and an inventory of international treaties and agreements to ensure their consistency with national interests and domestic legislation had been conducted.

The 2003 annual budget increased MOJ funding for legal information, as compared to previous year. For the first time, a significant amount had been allocated to fund legal information to the public to support the work of the newly created Department on legal information ("propaganda"), development of state language, and liaison with the public. The MOJ continued to maintain its website which was developed with loan funds, but the full database of legal information was not available on the web, as was originally planned by the reforms. The legal information database maintained in the Kazakh and Russian languages by the Republican Center for Legal Information (RCLI) currently includes over 34,000 acts. It is available to the general public by subscription. RCLI was working on its mandate to ensure access of all state bodies to the database at both the central and local level, e.g., the Supreme Court and all Oblast courts already have access to the database; but only 26 out of over 300 rayon (city) courts had been connected by 2003. Therefore, substantial work remained to be done to ensure the access to the database by all rayon (city) courts, and further development of the network.

To satisfy local training needs, MOJ and the Kazakh State Law Academy have founded an Institute for training and retraining of staff of justice bodies, state and other organizations which received registration in June 2001. In the area of judicial reform, the Concept of Legal Policy envisages measures aimed at strengthening independence of judges, training of judges and court personnel, simplification and speeding of the case management procedures, and improvement of enforcement legislation. Further development of the institute of economic, administrative, and juvenile specialized courts was envisaged, based on the evaluation of performance of the two pilot economic courts during 2001. Specialized economic and administrative courts are expected to lower the workload of the rayon

courts, improve the quality of the judicial process, and make it more accessible to the public. The electronic database containing 3,000 Supreme Court decisions was established using loan funds, and it is publicly available at the Supreme Court webpage. The next step - establishment of a database of about 60,000 judicial decisions of Oblast level courts - was funded by the national budget, and the Supreme Court is in the process of selecting consultants to perform this assignment. The terms of reference of the consultants include training of staff at the Oblast level courts to maintain and update the database.

The judiciary has been studying thoroughly international experience of various existing models of judicial enforcement in order to identify the one most appropriate for Kazakhstan needs. Project-related preparation activities were launched based upon strong and consistent expressions of interest from the MOF and MOJ officials, and equally strong interest expressed by the Deputy Prime Minister responsible for legal reform.

As the result of the Project the staffed employees of the Supreme Court gained a certain operational experience in applying negotiating procedures, procurements, expenditures, financial management which can be later used in similar projects. A more important result is that Project implementation confirmed the necessity to pay a serious attention and assign sufficient financing to delivering a legal reform in the country, strengthening of judicial system in particular. The state budget provided sufficient additional resources for financing judicial system. In general it can be said that nearly all arrangements on the reform planned for implementation by the Government were successfully completed, what has been repeatedly noted both by international institutions. When implementing a component it is important to have appropriate and trained specialists on project management in the field of financial management and procurements which has a positive effect on timely and high-quality development of all Project documents and high-quality fulfillment of works on contracts within the Project.

Almost two decades after acquiring independence with the break-up of the erstwhile Soviet Union, Kazakhstan appears keen to maximize the benefits from globalization and to meet the emerging challenges of the 21st century. In this regard, the Government of Kazakhstan has introduced and developed a legal system to sustain the country's socio-economic advancement. With President Nursultan Nazarbayev giving his approval to the legal policy framework for the period 2002 to 2010 in August this year, a number of steps have already been taken to qualitatively improve the process of legislation. A significant improvement has been made in the main branches of national law (constitutional, administrative, civil, banking, taxation, financial, customs, environmental, criminal, criminal-procedural, and correctional (criminal-executive) laws). Simultaneously, the Kazakh Government has adopted eight new landmark codes, each targeting focus areas. In 2003, the government introduced four codes - Forest Code, Land Code, Customs Code, and Water Code. The Labour Code and the Environment Code followed in 2007, while the Budget Code and Tax Code were introduced in the following year. Authorities in Kazakhstan, however, are not resting on their laurels or achievements, and do feel the necessity to improve the legislative and law-enforcement process further.

In the first decade of the 21st century, steps have been taken to modify and introduce amendments to the country's Constitution. Constitutional reform is taking place with the objective of ushering all round development of institutions of civil society, harmonizing relations between the Government and society, removing constitutional restrictions to facilitate more active interaction at all levels. The system of local self-government has been modernized, and is now in total consonance with the country's internal conditions and requirements. The Government has also reformed the judicial-legal system with the aim of strengthening the independence of courts in pronouncing judgments. The reforms have facilitated a near total abolishment of capital punishment in Kazakhstan, limiting its application exclusively to terrorist crimes involving the loss of human life, or wartime crimes. A system of judicial custody has been introduced and the Constitution prohibits investigation by the Office of Public Prosecutor. These reforms are directed towards further democratization of the institutions of the Government and society. In order to make the legislation activity more effective, the Kazakh Government is in the process of creating a system that would be modern in content and have regulations that vividly reflect all stages of legislation and law-enforcement activity.

Each Legal Act will and is being evaluated as per international standards to ensure that the interests of Kazakh citizens, society and the State are comprehensively and rationally taken into consideration. Efforts are on to evolve a system of legal expertise in accordance with the development of Kazakh society and the Kazakh State. Presently 17 branches of legislation have been identified which require legal codes for their regulation. However, codification is not the only instrument for systematization of legislation. It is necessary to use other instruments like consolidation to regulate certain relations within one single Act. In the Kazakh system, the adoption of any code has to be preceded by huge legislative and law-enforcement practices, thorough monitoring of such practices, their analysis and evaluation on a systemic basis. It is also necessary to constantly improve and raise the level of the technical side of law because the quality of normative legal acts and on the whole the level of work culture while dealing with documents in the Government machinery is dependent upon this technical side. Perfection of the mechanisms of legal regulation is, to a great extent, connected with wide use of information technology in the law making and law enforcement process.

The Government of Kazakhstan is also moving to create a Reference Bank of Standard Legal Acts in digital format. Some more steps are also being thought of to improve and modernize the existing practice of legislation. They include the following. It is necessary to implement further the legal ideas and principles enshrined in the Constitution which should get reflected in the legislative, organizational and other types of measures being taken by the Government. The Governmental and the social service institutions should concentrate their efforts on realizing the creative potential of the Fundamental Law of the country which exists in the Constitution throughout. Improvement of legislation and law-enforcement activity has to necessarily follow the principle of supremacy of the Constitution, and the Acts of lower level ought to conform to the norms of the Acts of higher level.

There is a need of such systemic measures which would ensure rule of law in the country and stability of the legal system, as also gradual development of the national law as per the existing Constitution. A comprehensive approach to the legal policy will help in modernizing the entire legal base in the context of the overall strategy of development of the country, including the formation of a qualitatively new model of the governance based on the principles of performance, transparency and accountability, which will ensure protection of rights and freedom of citizens, interests of the society and the State. The constitutional law is the foundation of the national legal system. Its gradual development is based on the principles and norms of the existing Constitution of Kazakhstan which was adopted as a result of the constitutional reform of the year 2007. The ideas and principles as laid down in the Fundamental Law of the country, determine the basic directions and mechanisms of the development of national legal system, including the Constitutional law, in a long-term perspective. In other words, the most important task is to fully realize the principles and norms of the Constitution, and in the first place, in activities of the Government bodies and the functionaries of the Government, thus ensuring direct application of the Constitution, as also realization of its potential through the current legislation and enforcement of law.

Observance and realization of fundamental principles concerning the activities of the Republic, as laid down in our Constitution (these are: social harmony and political stability, economic development for the welfare of all the peoples, patriotism, and deciding the most important questions of the State life in a democratic manner), will ensure steady socio-economic and politico-legal growth of the country.

In order to further establish the rule of law in the country it is necessary, on the one hand, to achieve realization of the guarantee of Constitutional rights to the maximum possible extent, and, on the other hand, unconditional and full implementation of constitutional duties by all the Government bodies, by the officials, citizens and organizations. For ensuring human rights and freedoms in accordance with our Constitution it is necessary to create such conditions that would guarantee equality of rights and freedoms irrespective of birth, social, official or property status, sex, race, nationality, language, religion, beliefs, place of residence or other any criteria. In the given context the role of legal mechanisms in the preservation and strengthening of the inter-ethnic harmony, maintenance of unity of the multinational peoples of Kazakhstan is going to increase. Kazakhstan is a secular state characterized by religious peace and harmony where the rights of believers and non-believers are equally respected and observed. The State does not interfere in religious activities, on the

other hand, it has to interact with all the religions and faiths and has to protect the rights of citizens with regard to freedom of religion for which there should be an in-built effective state policy.

One of the important tasks of national law is to ensure modernization of the system of financial control by the Government because such control is an efficacious instrument to manage assets of the Government. It is therefore, necessary to strengthen the legal and procedural aspects of Government departments functioning that are specifically concerned with financial control.

There is need of further perfection, observance and uniform application of the legislation on freedom of worship with regard to regulating the missionary activity, distribution of religious products, and registration of religious organizations.

1. www.akorda.kz - official website of the President of Kazakshtan.
2. www.parlam.kz/ - official website of the Parliament of Kazakhstan.
3. <http://www.minjust.kz/> - official website of Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan.
4. Decree # 471 of the President of Kazakhstan on "Court administration system functioning" dated October 12, 2000.
5. Presidential Decree # 949 dated September 20, 2002 on "The Concept of Legal Policy".

Түйін

Аталған мақалада Қазақстан Республикасындағы құқықтық жүйесінің қалыптасуы, даму мәселелері қарастырылған. Құқықтық жүйенің негізгі құрылымдары тәуелсіздік алғаннан кейінгі және бүгінгі күндегі жағдайлары қамтылған. Құқықтық жүйенің алғы шарттары, кемшіліктері мен жүзеге асырылу нәтижелері ашып көрсетілген.

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемы ретроспективного и хронологического подхода к описанию вопросов зарождения, формирования и становления правовой системы Республики Казахстан. Описываются основные элементы правовой системы в период после обретения независимости и их эволюция до наших дней. Подробно отражены вопросы реформирования правовой системы, а именно предпосылки, ход реализации, недостатки и результаты проведенных правовых реформ.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІ БАСҚАРУ ІСІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕ НЕГІЗДЕРІ ЖӨНІНДЕГІ ПІКІРЛЕРІ

Р.Р. ОСПАНОВА - т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті

XX ғасыр басында қазақ халқының ұлт зиялылары мемлекеттік басқару ісіне қатысты да өз көзқарастарын білдіріп отырған. М.Дулатов үлкен қызығушылықпен осы кезеңдегі Құрылтайдағы партиялық одақ туралы жазып, оны өз қолындағы бағасы бойынша, мемлекет басқармасы, халық қажеттіліктері туралы ойлаған. Сірә, М.Дулатовтың алып партиясы: оң жақ, октябристер, прогрессистер, кадеттер, социал-демократтар еске түсірілген. Одаққа келер болсақ, сөз, сірә, Прогрессивті одақ білімі (1916, № 170 Қазақ мақаласының жарияланған күні) Мемлекеттік Құрылтай басқаруына П.Н.Милуков пен 422 мүшеден 236 кіргені туралы болған. М.Дулатов бірінші дүниежүзілік соғысты бастаған басты факторды, орналастырып қойған маңызды күшті айқын анықтайды. Бұдан ол үшінші және төртінші Құрылтай арасындағы байырғы айырмашылықты көреді. Оның бағасы П.Н.Милуковтың бұрынғы бағасының бір орында көрсеткенімен сай келеді. Сондай-ақ соңғы төртінші Құрылтай кезеңіндегі (5 желтоқсан 1912ж. 25 ақпан 1917ж.) шайқас парламент шегінен шықты. П.Н.Милуков «Ел өз бетімен дербес ұйымдастыру мүмкіндігін алып, меншікті ұранын ұсынып, қоғамдық-құрылтайлық көңіл-күйді қолдады...» деп жазады[1].

М.Дулатов бойынша, мемлекет саясатының негізгі өзгертілуінде көпшілік құрылтайдың негізгі талабы халыққа қарсы қолданылған басшылық халық төрағаларының алдында өте сенімді жауап беру керек[2].

1916ж. қарсаңында М.Дулатов бірінші дүниежүзілік соғыс шартымен мемлекеттік құрылтай тақырыбына қайта оралды. Ол «Мемлекеттік құрылтай және солдат проблемасы» мақаласында заң шығарушы билік алдында мемлекеттік Құрылтай тұлғасында маңызды сұрақтар тұр деп жазады[2]. Ол олардың қатарына әскери одақ проблемасын, қаржылық бюджет сұрақтарын, ішкі саясат сұрақтар және жеке қоныс аударушыларды жатқызады. М.Дулатов бойынша, соғыс жағдайында қабылданған заңдар құрылтай мен үкімет арасында мүмкіншіліктен ымыраға жету тәуелді болды. М.Дулатов құрылтайдағы негізгі фракциялар приоритетті проблема тізімін анықтады деп дұрыс атап өтті. М.Дулатов бойынша, құрылтайлық заң шығарушы тәртібінде қазақтар ынтасын тию сұрақтары талқылануға кіргізілуі ұйғарылды. Олардың қатарына М.Дулатов 1890 ж. земстволық жағдай өзгеруін, Ресей империясын мекендеуші тең құқылы халықтарды, 1907 ж. 3 маусымнан заң өзгерісін, жер сұрағының (М.Дулатов бойынша - әділеттілікпен шешу) шешімін, дін тұту бостандық сұрақтарын жатқызады. Басқа да маңызды сұрақтар қатарына М.Дулатов: кооперация сұрақтарын, маскүнемдікті жою, мемлекеттік Құрылтай ролінің күшеюін жатқызады. Қарастырылған осы сұрақтарды М.Дулатов үкімет және оның саясат құрамының өзгеруімен үйлестіреді. Соңғысында М.Дулатов, сөзсіз құқылы.

Астарлы ишара, ұқыпты бақылаушы М.Дулатов сол сияқты қорытындыға келеді. М.Дулатов бойынша, «адам аты өзгергенмен саясатта көзге түсерлік өзгеріс жоқ» [1].

М.Дулатов өзінің сондай-ақ «Үкімет сол Құрылтай мәжілісінде заң жобасына әдейілеп кіргізілген соғысқа қатынасы болуын» атап өтеді. Көрсетілген, ел үшін маңызды мағына болып табылады, сондай-ақ «олардың арасында заң жобасы қатынасы бойынша, қазақ солдаттарынан тұратын іріктеу болуы мүмкін». Бұл проблема қазақ халқы үшін маңызды соғыс жағдайы болған. «Қазақ» газеті беттерінде оған көп назар аударылған, ол қоғам арасында кең талқыланған. М.Дулатов құрылтайдағы сұрақтар шешімін мүмкін емес деп есептейді. «Құрылтайда қазақтар жағдайын шын түсінетін қазақ депутаттар жоқ». Бәрі тағдырдың қолында, ешкім халық және оның арманына қамқор болатынына ұқсамайды. Осы сұрақта М.Дулатовтың бағыты бір мағыналы және анық бейнеленген. Ол «қазақ солдат-тарын» әскерге шақыру мүмкін емес деп есептейді. Ең алдымен бұл сұрақты шешпес бұрын, оның ойынша, материктер туралы сұрақты шешу керек. М.Дулатов мемлекеттік Құрылтайда осы сұрақтың талқылау қадамын әкеп көрсетеді. Оған депутат Антоновтың бағыты жақын, 1916ж.15 қарашадағы жиналыста барлық халықтар қажеттігінің тең құқылы екендігін жариялады. «заң бойынша әскери қызметтен босатылған халықтар бар». Барлық біріккен күштер қажеттіктері бар бұл суық соғыста миллиондаған солдаттары бар, күресе алатын халықтарын қатыстырмау әділетсіз болады. М.Дулатов депутаттың сөзін мысалға ала отырып, мемлекеттік Құрылтайда көрсетілген..... заң қабылданбағанын байқады.

М.Дулатов, сөзсіз, өз әрекет құрылымын, функциясын, күштердің орналасуын, мемлекеттік Құрылтай сияқты өкілетті институт қызметінде жалғызсыраған жоқ. Бұл пробле-маға Ә.Бөкейхановтың мақалалар қатары арналған болатын. Солардың біреуі 1913ж. жарияланған «Құрылтай және қазақтар», онда екі мемлекеттік институттар. Құрылтай мен үкімет өзара қатынасы талданады.

Депутаттар өздерін оппозициядан ұлттың егемендігін қорғаушы деп есептеген. Осыдан шиеленіс оның бағасы бойынша шарасыз болды. Сондай-ақ, Ә.Бөкейханов билікті сайлаудағы салыстырылмалы жеңілісіне назар аударды. Ол патшалық тепкінің бірінші және екінші Құрылтайдағы халыққа қолдау көрсетіп, «өз биліктерін тек қана бұратана емес, сонымен қатар өз ерлерінің алдында жоғарылатқаны үкімет пен ақсүйектерге ұнамаған» [3]. деп санады.

Ә.Бөкейханов құрылтайдағы қазақтар өкіліне үлкен мағына бере отырып, абсентеизм массасына назар аударады. Қазақтар ІУ Құрылтайдағы депутаттық орынды оларға беруін үкіметтен сұрауы тиіс. Ә.Бөкейханов «біз халық туралы хабарлама жасадық, бірақ қорытынды әлі жоқ, сонымен қатар Романовтың туған күніне байланысты телеграмма»-деп жазады. Автор сондай-ақ Құрылтайдағы сұрақтарды қарай отырып, бюджет бойынша, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Семиреченск, Сырдария, Самарқанд, Ферғана облыстарында Құрылтай қазақтарының

қатысқандары өз ойларын айтқанын атап өтті. Ә.Бөкейханов үкіметке келіп түскен сұрақтарға назар аударады. «Құрылтайдағы шешімдерді орындамау біздің үкіметтің әдетіне айналған»- деп жазады Ә.Бөкейханов[4].

Ол өзінің «Қазақтар және Төртінші Құрылтай» мақаласында оқырман қауымының назарын қоныс аударушы басқармасындағы сұрақтар қызметіне, оның қажеттігіне, талқылау үдерісіне назар аударады. Қоныс аудару сұрағы болып аграрлық-самодержавиелік саясат құрамының бөлігі үнемі өзгеруінде.

1917 ж. Семей, Ақмола, Орал облыстарында Бөкей хандығымен 40 647 765 десятина жер алынып тасталған болатын. Осы үдеріспен байланыс болған жағдайға Мемлекеттік құрылтайда талқылау мәселесіне шақырылған болатын. Ә.Бөкейханов төртінші Құрылтай шақыруындағы сөз сөйлеген депутаттар Волкова мен Жағыпарованы атап көрсетеді. 1913ж. 11 маусымында (соңғы болып, бюджет талқылануында қоныс аудару басқармасы соңғы болып сөз сөйлеген. Осы сөз сөйлегендерді талдасақ, ол қоныс аудару сұрағын реттеу керектігін айқындады. Оған сұрақтың әділетті шешімінен қайтпаған депутат Забайкалье Колкованың бағыты жақын. Волков сөз сөйлей отырып, қоныс аударушылар үшін қазақтардың ең жақсы жерлерін тартып алады деп атап кетті. Қазақтар арықсыз, шабын-дықсыз, көшет отырғызатын жерсіз қалады. Жағдайдың қиындағаны соншалықты, ол қазақтарды жерсіз қалдыру үдеріс көлемін қабылдап, «олар өздері басқа жерлерге көше бастады». Волков осы жағдайдан шығу амалын қабылданған заңнан көреді. «Үкімет Құрылтайдағы қоныс аударушы жергілікті халықты заңға кіргізбеген, ал бұндай заң керек».

Ә.Бөкейханов қоныс аударушы басқармасы «халықты түзейді» және озбырлық деп есептейді. Дала өлкесінде бес мың десятинанан құрайтын жер кесілген, сол жерлерде ауқатты ерлерді орналастыру және оларға оны ұзақ мерзімді жалға беру мақсатымен. Волков пікіріне Құрылтай құлақ салмағанмен, ендің лауазымдар қазақтарды Құрылтайдың келісімінсіз тонайды,- деп жазады Ә.Бөкейханов. Бапта белгіленген Құрылтайдағы сөз сөйлеуден Баку депутаты Жағыпарова депутаттарға дала өлкесінен оның атына хабар келгенін мәлімдеген. «Қазақтар бізге жапа шеккендігі туралы, ең жақсы жерлерді тартып алынып ерлерге беретінін жазады». Бұл қазақ маңғазына үлкен қастық. Бұны Жағыпаров «Әділетсіздік және заңсыз»-, деп есептейді. Оның ұстанымының қазақтар мүддесіне қатысы жоқ деп хабарлады. Егер көшпенді қазақтарды назарға ала отырып, жаңа заң шығару ешқандай артық жер болмайтынын мәлім етеді. Көшпенділерге мәңгілікке жерді ұсыну міндетті емес. Ә.Бөкейханов төртінші мемлекеттік Құрылтайға кіргізілген заң жобасына толықтай тоқталып кетеді. Ол жаңа заң бойынша жерлер өз меншіктерін алған тұрақты қоныстанушыларға беріледі деген дерекке аса назар аударады[5].

Ә.Бөкейханов қазақтар құрылтайының өкілдігі өмірлік маңызды нәрсе деп есептейді. Ол «3 маусымдағы» заңның өзгеруіне үлес қосқан Қазан депутаты Мақсұдов және Мәскеу депутаты Шешкин де осы ойын бөлісетінін атап айтты. Ә.Бөкейханов Ресей мемлекеті мен қазақтар арасында көптеген ұқсастықтар бар деп есептеді. Ол көшпенділердің саяси ұйымын қарастыра отырып, қазақтардағы хандық биліктің негізгі функциясы халықты сырттан келген басқыншылықтан қорғау үшін қаруланған ұйым және көрші мәдениетаралық аренадан әскери шапқыншылық болып табылатынын атап айтты. Соның салдарынан әскери-ұйымдық қызмет саласындағы көшпенді ұжымның билік құрылымындағы басымдылық, қазақ хандарының күші мен әсері бағынышты халыққа көрші елдермен әскери шайқас кезеңінде айтарлықтай артты, ал бейбітшілік заманда төмендеді. Ә.Бөкейханов: «Ресейге енгеннен кейін» жағдай өзгерді,- дейді. Автор жаңа заңға қарамастан, қоғам өміріндегі маңызды проблемаларды талқылауға өзгертулер енгізу міндетті деп есептейді. «Бұлар халық елшілері, депутаттар». Егер қазіргі заманғы жиналыспен салыстырсаңыздар, олар бізге ұқсас болған,-деп жазады Ә.Бөкейханов. Құрылтайға депутаттар сайланады, «олар халық елшілері, қоғамдық қызметтегі, халқына танымал, оқыған адамдар, халық таңдаулысы». Осылайша, оның ойынша Құрылтай саяси жүйенің, оның ішінде заң шығарушы биліктің маңызды компоненті ретінде анықталады. Оны қазақтардың дәстүрлі саяси құрылымымен (ұйымымен) салыстыру оған олардың принципі ұқсастықтарын белгілеуге көмектеседі. Осы жағдайларды бағалай отыра, біздің ойымызша Ә.Бөкейханов саяси үдерістің эволюцияшылдығы мен орнын басушылығын жеткізгісі

келгеніне талпынысы екенін айтуға болады, Ә.Бөкейханов бойынша, қазақтардың заң шығарушы билігінің құрамы көшпенді қазақтардың менталитетіне қайшылық келтірмейді. Осы және басқа да жағдайларды ескере отырып, депутаттарға міндеттер қойылып, проблемаларды талқылау үшін дискуссия, жарыссөздер өткізіледі. Ақыр аяғында тек бір ғана халық қызығушылығын жүзеге асыру мақсаты іске асады. «Бірақ егер халық елшілері емес, халық пайдасын ойламайтын, оның проблемаларын білмейтін адамдар жиналса, одан қандай пайда, қандай қорытынды шығады? ешқандай»-, деп қорытындылайды сөзін автор.

Қазақ интеллигенциясы өз еңбегінде құрылтайдың шексіз правосы мен үкімет, құрылтай мен патшалар іс жүзінде шек қойылмағанын қорытындылап айтты.

Халық лидерлері Құрылтай жиынына басты назар аударады. Құрылтай жиыны – не өткен, не қазіргі уақытта біз таба алмаған тікелей ұқсастықтардың Ресей тарихындағы бірден-бір саяси институт. Құрылтай жиыны келешектегі уақытта негізделіп құрылған. Ол конституцияның қабылдау және болашақ мемлекеттік құрылыс формасын анықтау мәселесі қарастырылатын сайлау органына халықтың еркін білдіру негізінде құрылған. Оның сайлауының идеясы XIX-XX ғасырдың басындағы барлық либералды-конституциялық ойлаудың іс жүзіндегі қорытындысы болып табылады. Ол негізгі заңдарды қабылдау жалпыға бірдей сайлау құқығы негізінде жүзеге асуынан, халық қолдауын алудан және конституциялық заң нормасындағы халық өкілінің жүйесін анықтаудан шығады. Осылай, іс жүзінде жаңа заман конституционализмінің екі маңызды ұстаным – халық егемендігі және халық үкіметінің ұстанымы жүзеге асырылады. Сондықтан құрылтай жиынына дайындық және сайлау жұмысы Уақытша үкімет қызметіндегі маңызды бағыт болды. Саяси күштің дерлік барлық спектрі Құрылтай жиынында демократиялық революцияның бас-аяғын көрді. 1917 жылдың күзіне қарай сайлау алдындағы шайқас саяси өмірдің басты мәселесі болды. Қазақ интеллигенциясы үшін және Қазақстан электротатының «партиялануының» маңызды мектебі болды.

Осы кезеңде жарық көрген «Алаш» партиясы «Қазақ» газетінің беттерінде өзінің кандидаттарын атап көрсетті. Ә.Бөкейхановтың ойлауынша, жақсылардың жақсысын халық назарына таныстыруға лайықты. Оның ойынша, Құрылтай жиыны Ресей халқын самодержа-виелік-бюрократиялық құрылыстан босатуға, мемлекетті құқықты демократиялық басқаруға өтумен қамтамасыз етуге, Ресейдегі барлық заң қызметін жаңартуға шақырады.

Ә.Бөкейханов бойынша, «Құрылтай жиыны...тіпті үкімет шешкен шешіміді өзгерте алмайтын ең жоғарғы орган». Депутаттар саны елді мекен санымен байланысты. Ә.Бөкейханов қазақ даласының көптеген азаматтары секілді ұсынылған органға ерекше үміт жүктеді.

Осылайша, Уақытша үкімет сайлауға дайындыққа техникалық нақтылықта ұштасты. Сайлауды кейінге қалдыра отырып, үкімет өз бағдарламасының жағдайын бұзды.

М.Дулатов өзінің «Құрылтай жиыны» мақаласында «Құрылтай жиынын сайлау үш айға тоқтатылды. Үш ай – бұл өте ұзақ уақыт емес... Қоғам алдында тұрған басты мәселе ол лайықты адамдарды таңдау»-, деп жазған. Ол сөз арасында: «Біз өзіміздің болашақ депутаттарымызды жақында өткен съезде атап айттық, бірақ бізді халық қолдай ма? Қазіргі маңыздысы – бірлік»-, дейді ол. Құрылтай жиынының депутаты қандай болуы, қандай қасиеттерге ие болу керектігін айтқысы келген. Құрылтай жиынына біз үлкен үміт артамыз, ол бізді қызықтыратын барлық сұраққа жауап беріп, болашаққа жол көрсетуі қажет»-, деп баға берді автор. Ресей болашағы жарқын емес, ешкім дүниежүзілік соғыс немен аяқталатынын, күш жинаған революцияның қозғалыстың қорытындысы қандай болатынын білмейді, елдегі барлық жағдай осындай, - деді М.Дулатов[6].

Автор: «Құрылтай жиыны халыққа пайдалы шешім қабылдау үшін онда өз халқының болашағын ойлайтын ақынды, принципті азаматтар болуы қажет. Шынайылық, жете білушілік, ішкі қайырымдылық – осы қасиеттер депутат бойынан табылуы қажет»-, деп жазады. М.Дулатов «Оқығандық, саяси жағдайды түсіне білушілік, шешендік шеберлік, өзіне қарата білу – депутатқа тән қасиеттер»-, дейді. Оның ойынша, депутат халық өмірін, ырымын, салт-дәстүрін, проблемаларын білу қажет. Оның ойынша, депутат қоғам игілігі үшін қол үзбей еңбек етіп, халық ынтасын орындауға тұрақты болып, өз халқын алдаудан, сатудан әрі болуы қажет» [7].

Ол халық алдында жатқан үлкен жауапкершілікті атап айтты. Көптеген сайлау округ-терінде жоғары баға Алашордалықтарға берілгені белгілі. Сайланғандардың ішінде расында лайықтылары болды.

Олардың ішінде біз А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ахмет Беремжанов, Халел Досмұхамедов, Мағжан Жұмабаев және Ж.Ақпаевтарды кездестіреміз. Сонымен қатар, Бүкілресейлік құрылтай жиынында (егеменді елдер және) халықтың мәдени-ұлттық-территориялық автономия заңын мойындай отыра, егеменді елдерді және федералды конституция заңдарында орнатылған облыстарды үзілмейтін одақта біріктіретін Ресей мемлекетін Ресей демократиялық федеративті республикасы ретінде жариялап үлгерді. Осылайша, осы шешім ұлттық және облыстық үкімет автономияға өз праволарын дәлелдеуге негіз болды.

1. Милуков П.Н. *Воспоминания*. -М.: Политиздат, 1991.-С. 375.

2. Дулатов М. *Дума ғәм солдаттық маселесі* // "Қазақ" газеті - Б. 269-270.

3. *Қыр баласы. Дума ғәм қазақ* // Бөкейханов А. *Шығармалар*. - Алматы: Қазақстан, 1994.-С. 101.

4. *Қыр баласы [Бөкейханов А.] Төртінші ғәм қазақ* // "Қазақ" газеті. Бас редактор А. Нысанбаев. - Алматы: Казак энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.-Б. 45.

5. *Қыр баласы [Бөкейханов А.] Бас қосу турасында* // "Казак" газеті - Б. 47.

6. *Қыр баласы. Қазақ депутаттары* // "Қазақ" газеті - Б. 411.

7. *Пайнс Р. Русская революция. Часть первая. Пер. с английского. М., 1994. -С. 358.*

Резюме

В данной статье рассматривается развитие отношения государственной политики в начале XX века. История правовой системы советского периода на основе деятельности национальной интеллигенции в управлении делами государства.

Summary

In this article the development of the relations of the state politics at the beginning of the XX century is considered. The history of the system right of the Soviet period on the base of the activity of national intelligent class in the ruling of state affairs.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ АНДРАГОГИКАНЫҢ РОЛІ

Ғ.Б. АХАТАЕВА - п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих факультеті
«Әлем тарихы» кафедрасының аға оқытушысы

Қазақстан Республикасындағы Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында кәсіби шеберлік деңгейі бойынша педагогке қойылатын талаптарды арттыру мәселелері қарастырылған. Онда «Жоғары білім беру сапасын қамта-масыз ету үшін білікті кадрлар болу қажет»- деп атап көрсеткен[1].

Кәсіби білім берудегі Андрагогика пәні – адамдарға өзінің әлеуметтік, жас мөлшеріне қатысты психофизиологиялық және кәсіби ерекшеліктерін ескеруге, оқу ісінде өз тәрбиесін пайдалануға білім алудағы көздеген жекелеген талап тілектерін, мақсаттар мен оларға қол жеткізу жолдарын айқындауға мүмкіндік беретін ғылым.

«Андрогогика» (грек тілі andros - адам, agogos – басшылық тәрбие) мазмұны адамды тәрбиелеу деген ұғымды береді. Ертеде адамдарды тәрбиелеуді, олардың іс-әрекетіне бағыт-бағдар беруді осылай атаған. Бұл педагогика ғылымының ертедегі Грециядағы алғашқы атауы. Ол кезде Греция мемлекетінде үлкендерді де қолөнер шеберлігіне үйрету ісімен шеберлер айналысатын болған.

Андрогогика – дидактиканың бір бөлімі, ол ересектердің қарым-қатынастарында принциптерді (ұстаным) дамытады. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңының 24-бабында: «Ересектерге білім беру. Ересектерге (18 жасқа толған адамдарға) білім беру қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес білімдермен дағды-лардың қосымша көлемін алу үшін олардың өмір бойы білім алу қажеттіліктерін қанағат-тандыруға бағытталған.

Ересектерге білім беруді білім беру ұйымдары, сондай-ақ қосымша білім беру бағдарламаларын іске асыратын құрылымдық бөлімшелері бар заңды тұлғалар іске асырады» [2].

Жалпы мәдени білім алу кеңістігінде ересек адамдар мына қажеттіліктердің орнын толтыра алады:

1. Жалпы орта білімді аяқтау үшін;
2. Жеке тұлғасын дамыту үшін;
3. Жеке басының денсаулығын сақтау, шынықтыру мақсатында;
4. Бос уақытын мазмұнды өткізу үшін.

Қазіргі таңда елдердің бір-бірін салыстырмалы тұрғыдағы артықшылығы, бәсекелестік күшеюі олардың табиғи ресурстарының молдығына ғана емес, ең алдымен қазіргі заманғы маңызды әлеуметтік құндылықтармен қоғамдық бағыттар жүйесін дұрыс қалыптастырумен, қоғам мүшелерінің интеллектуалдық, рухани және мәдени әлеуетімен инновациялық технологияларды және ақпарат ағымын ұтымды пайдалана білуімен анықтала алады.

Қоғам адамның өрісі, өмір сүру кеңістігі, қасиеті мен қабілетінің көрініс табатын алаңы. Белгілі философ, академик Ғарифолла Есім: «Әр адамның өз ғұмыры әрі «алтын ғасыры» бар, сол алтын ғасырдың есімі – арман» -деп атап көрсеткен[3]. Академиктің айтар ойының түйіні саналы ғұмыр сыйлаған әрбір қоғам мүшесінің сол арманға жетудегі кәсіби білімді игерудегі жетілуін меңзейді. Ал, кәсіби жетілудің қыры мен сырын меңгерудің бастамасы жоғары оқу

орнынан басталатыны белгілі. Жоғары оқу орнының негізгі мақсаты студентке теориялық білім беріп қана қоймай, сол білімді өздігінен ізденіп табу қабілеттігін, оқу әрекетінің ғылыммен байланыстыра білу дағдысын қалыптастырды.

Болашақ тарих мамандары Андрагогика пәнінен алған жалпы мәдени білім алуының негізгі бағытындағы мына мәселелерді айқындай алады:

- Адамның жалпы адами құндылықтар дүниесімен етене араласуы;
- Жеке тұлғасын тану;
- Адамгершілік қасиеттерін көтеру;
- Жеке басының денсаулығын сақтауға қатысты білім мен біліктіліктерді игеру;
- Бос уақытын тиімді, мазмұнды өткізуге қатысты ақпараттармен қарулану.

Соған орай ересек адамдар ретіндегі тарих мамандығындағы студенттердің кәсіби біліктілігін жетілдірудегі Андрагогика пәнінің атқаратын рөлі ерекше.

Абай атындағы ҚазҰПУ-інің тарих факультеті 050114 – тарих мамандығы 3-курс студенттер тобының нағыз шығармашылықпен айналысатын кезеңі. Шығармашылық адамның өмірде өзі-өзі танумен қатар, алға қарай ұмтылуы, ізденуі.

Қоғамдық пәндерді оқытудағы бүгінгі білім берудегі нормативтік құжаттың қайсысында болсын, оқушының тұлғалық келбетін қалыптастыру жайында қарастырылады. Оқушыға білім нәрін беретін ертеңгі тарих пәні мұғалімі, яки ересек адам бүгіннен өзінің рухани күшін нығайтуды басшылыққа алғаны жөн. Кәсіби шеберлікті меңгерудегі қабілеттіліктерін ашуда студенттер «Неге назар аудару керек?» «Нені зерттеу керек?» деген сияқты сауалдарға жауап беретіндей өз-өздеріне сенімді болуы тиіс. Мысалы Андрагогика пәнінен студенттердің өздігінен орындау тапсырмалары реферат, баяндама, глоссарий, тарихи шығарма т.б. орындаудағы әдіс-тәсілдерден дәлел келтірілік.

«Кәсіби білім берудегі Андрагогиканың рөлі» тақырыбына шығарма жазып келуді ұсыю барысында, студенттердің тарих мамандығын таңдаудағы өзіндік ұстанымы бар, тұжырымдай білетін ізденімпаз жастардың көп екендігін аңғаруға болатынын байқадық. Солардың бірі тарих мамандығы 3-курс студенті Әсел Мұхамбетқалиеваның шығармасынан үзінді келтірген жөн:

«Андрогогика пәні ерекше адамдардың өмірге келген күннен бастап өмірінің соңына дейін, яғни өмір бойы білім алуы жөніндегі ғылым. Бұл андрагогика пәнінің мәні Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына жолдаған жолдауында айтылған мына сөзімен өзектес: «Өмір бойы білім алу әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс»-деп атап көрсеткен[4]. Қазіргі кезде үздіксіз білім беру мақсатында әр түрлі бағдарламалар жүзеге асуда. Соның бірі осы жылы бекітілген жаңа бағдарлама – студенттің академиялық ұтқырлығы болып табылады. Бұл бағдарлама бойынша студент өзі оқитын жоғарғы оқу орнынан басқа жоғарғы оқу орнына 1 семестрге оқуға бара алады. Бағдарламаның артықшылығы студент өзге оқу орнында тәжірибе, білім алмасу мүмкіндігі. Менде осы бағдарлама бойынша Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінен Абай атындағы ҚазҰПУ-іне 050114 – тарих мамандығы бойынша білім алмасу мақсатында келдім. Мен өзім оқитын университетке аты берілген қазақтың біртуар ұлы азаматы Х. Досмұхамедовты үлгі тұтамын. Х. Досмұхамедовтың «қазақ халқы үшін, өзінің ұлы Отаны қазақстанның келешегі үшін сіңірген артына қалдырып кеткен елеулі еңбектері бүгінде ерекше бағалауға тұрарлық.

Х. Досмұхамедовтың бойындағы жан-жақты әмбебаптылығына қайран қаласың. Ұлы тұлғаның дәрігер ретінде медицина ғылымына қосқан үлесі аз емес. Дәрігер ретінде Халел Досмұхамедов қазақ халқының оба ауруына қарсы күресу үшін дайындаған «Как бороться с чумой киргизского народа» деген еңбегінің маңызы зор. Сонымен қоса көрнекті тұлғаның ағартушылық саласындағы педагогтік – ұстаздық қызметінің бірі тарихшы ретіндегі ХІХ ғасырдағы қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстарға алғашқылардың бірі болып талдауынан көрінуі» - деп болашақ тарих маманы Әсел Мұхамбетқалиева Халел Досмұхамедовтың

тұлғалық келбетінің жан-жақтылығын сипаттайтын құжат деректерін дұрыс таңдай білген. Ізденіске бағытталған студенттердің жеке жұмыстарынан көптеген тарихи құндылықтарды өзара пікір алмасу сабақтарында дәлелдеп, кәсіби мамандықты игерудегі ғылыми теориялық білімдерін жетілдіре түсетіні даусыз. Ондағы тұлға қасиетін тану, үлгі тұту кейінгілерге сабақ ету сияқты қасиеттерінен алар өнеге үлкен. «Ересек азамат ретінде, уақыт тиімділігін қалай пайдалану керек» деген сауалнамаларға, студенттердің ғылыми тұрғыдан жауап беріп, Абай айтқандай, өз-өзіне лайықты есеп бере алатын «Мен» тұжырымы айқын жастардың қуантатыны анық.

Сол сияқты қоғаммен етене араласып, өзінің жан-жақты қырын танытып жүрген, тұлға ретінде қалыптасқан, білімді, ортасына сыйлы тарих мамандығының 3-курсанда оқитын жаста болса қоғамға өз үлесін қосып жүрген ересек азамат Айтбаев Думанды айтуға болады. Думанның жан-жақтылығына үнілер болсақ, ол 1-курстан-ақ өзінің ұйымдастырушылық қабілетін таныта білді. Оған мысал ретінде, «Күлтөбе» интеллектуалдық –танымдық, пікір алмасу клубын құруға ат салысты. Бұл клуб өзінің алдына мынадай мақсаттар мен міндет-терді қояды. Қазіргі таңдағы жаһандану заманындағы өзекті мәселерді талдау, студенттердің бос уақытын дұрыс пайдалануға, оларды шешендік өнерге, ойын ашық айтуға тәрбиелеу. Бұл студенттің өзге студенттермен қоян-қолтық қарым-қатынас жасай білуін, көпті тыңдата білетін ерекше қасиетін атап айтуға болады. Оның айқын көрінісі 2-курстан бастап тарих факультетінің қоғамдық деканатының төрағасы болуы. 2011 жылы сәуір айында «Ғылым әлемі» атты жас ғалымдар арасында өткен дүниежүзілік ғылыми конференцияда «Елбасы жолдауында жастарды отаншылдыққа тәрбиелеудің өзекті мәселелері» атты тақырыппен жүлделі орынды иеленді. Тақырыптың негізгі мақсаты қазіргі таңдағы жастар арасындағы ділгір мәселелерді шешу, отаншылдық, патриоттық сезімдерін ояту. Думанның бұл тақырыпты алуының өзінен оның патриотты, еліне деген сүйіспеншілігі мол азамат екенін байқауға болады. Думан оқи жүріп те жұмыс істеп үлгеріп жүр. Ол 2011 жылдың сәуір айынан бастап Есік археологиялық өлкетану мұражайында аға ғылыми қызметкер болып қызмет атқарады. Міне, Думан жаста болса да өзін жан-жақты көрсетіп жүрген студент. Оның жан-жақтылығы сол, ол оқуды да, жұмысты да, деканаттың белгілеген жұмыстарында бір арнаға тоғыстыра білуі. Айтбаев Думанның алар асуымен, асар белесі алда. Оның қазақ халқына өз үлесін қосатын кемелді азамат болатынына сеніміміз мол.

Білетіні мен білері көп, үнемі ізденісте жүретін, әр сабақ сайын тың материалдармен сабақты қызықты етіп айтатын нағыз шығармашылық адамы Анапияев Қазыбекті айтуға болады. Қазыбекті шығармашылық адамы деп айтуымыздың жаны бар. Неге десеңіз ол группаластарының арасында белсенді, сыйлы, ең бастысы білімді студент. Оның өзіне тән ерекше қасиеті от ауызды, орақ тілді шешендігі. Қазыбектің шешендігін сабақ айтқан кезде әрбір тарихи оқиғаны образға еніп, аудиториядағы студенттерді елітіп өзіне баурап алатындығынан байқауға болады. Оның жеткен жетістігіндегі, 2009 жылы тарихтан Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де өткен олимпиадада жекелей сында 2-ші орынды иеленді. Бұл олимпиадада 4 көтеріліс : Е. Пугачев бастаған көтеріліс, К. Қасымұлы бастаған көтеріліс, И.Тайманұлы бастаған көтеріліс және Тентектөре бастаған көтеріліс жөнінде эссе жазған болатын. Сондай-ақ Ақтау қаласында Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінде өткен 5B011400 – «тарих» мамандығы бойынша студенттердің III Республикалық пәндік олимпиадасында топтық есеппен I орын алды. Қазыбек мәдени шараларды ұйымдастыруда да өз үлесін қосып жүр. Оған дәлел ретінде «Махаббатсыз дүние бос», «8-наурыз аналар мейрамы» атты мәдени шараларды өткізуде ат салысуы. Қазыбектің бір басына тоғысқан осындай асыл қасиеттерін басшылыққа ала отырып, Қазыбек би бабамыздай ділмар бүгінгі «XXI ғасырдың Қазыбегі» деген теңеудің де артықтығы жоқ.

Кәсіби білім беруде андрагогика пәні қоғамды үздіксіз білім алуға тәрбиелеуде алар орны зор. Мысалы Швейцар зерттеушісі П. Фюрте «Андрогогика – адамды өмір бойы қалып-тастыру

туралы ғылым» деп есептейді. Шынында, андрагогика пәні үздіксіз білім беруде ересек адамды тәрбиелеу мен қалыптастырудағы алтын көпір.

Қазақстан Республикасының Гуманитарлық Білім беру тұжырымдамасында : «Білім беруді гуманитарландыруға қойылатын талап – ең алдымен барлық оқу пәндерінің гуманитарлық әлеуетін айқындап, оларды оқыту әдістемелерін тиісінше өзгерту»-деп атап көрсеткен [5].

Сондықтан тарих пәнін оқытудағы білім берудің гуманистік бағытын, шығармашылық әлеуетінің қалыптасуын, болашақ маманды даярлауға адамзаттың рухани құндылықтарын Андрагогика пәні арқылы жүзеге асыруға әбден болады.

1. ҚР. Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан мұғалімі 23 қыркүйек , 2010.

2. ҚР. Білім туралы заңы.- Алматы: «Юрист» баспасы, 2008.

3. Есім Ф. «Ақме – қоғам болмысы» // Егемен Қазақстан, 18 наурыз 2009 жыл.

4. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз». Қ.Р-ның Президентіне кандидат Н.Ә. Назарбаевтың сайлауалды бағдарламасы.- Алматы, 2011.

5. Қ.Р. Гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан, 26 тамыз, 1994.

Резюме

В статье всесторонне рассматривается роль преподавания профильной дисциплины "Андрагогика" для студентов исторического факультета. В качестве наглядных примеров были представлены материалы из заданий на самостоятельную работу студентов.

Summary

In article widely the role of teaching of profile discipline of "Androgogika" for students of historical faculty is considered. As bright examples materials from tasks for independent work of students have been presented.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫ ҚАЗАҚСТАНҒА ШАҚЫРУ ИДЕЯСЫНЫҢ ТУЫНДАУЫ, ЖҮЗЕГІ АСУЫ

Қ.Т.БАЙЖИЕНОВА - Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушы,
«Астана медицина университеті» АҚ

Кез келген халық егемендікке қол жеткізгеннен кейін, оны сақтап қалуға қажетті мемлекеттік құрылымды нығайтып, ең басты құндылықтарды қалпына келтіруді, қолға алары сөзсіз. Қазақстан мемлекеті үшін де тәуелсіздігін алғаннан кейінгі ең өзекті мәселе осы тәуелсіздікті сақтап қалудың тетігі бола алатын құндылықтарды айқындау болды. Ол үшін бірінші кезекте Қазақстан Республикасында өмір сүріп отырған ұлттар мен ұлыстардың татулығын, береке бірлігін сақтау, барлық ұлттарды тең көру, олардың өз тілдерін, мәдениеттерін, салт-дәстүрлерін сақтап қалуына жағдай жасау мәселесі тұрса, екінші кезекте мемлекеттің негізіне айналған байырғы, негізгі ұлт - қазақтардың мүддесін қорғау, кеңестік кезде нақты болмысынан айрылып қалған, дінін, тілін, жоғалтып мәңгүрттене бастаған халықтың рухын көтеру боды. Тек кеңестік дәуірдегі отаршылдық саясаты ғана емес, дүниежүзілік сипаттағы әлеуметтік кеңестің біртұтас интеграциясы жаһандану үрдісінің одан бетер үдете түскен бүгінгі дәуірде ұлтымыз өзіндік этникалық келбетін жоғалтпай, рухын биік ұстап, ұлттық болмысын толықтай қалпына келтіру жолында іс қимылдарды күшейтудің маңызы зор екені анық. Мұндай мақсатқа қол жеткізудің ішкі мүмкіндігі ұлттық идеологияны қалыптастырып, халқымыздың рухын көтеру, ұлттық табиғи өсімін жеделдететін демографиялық жағдайлар жасау, шаралар белгілеу, маңызын жоғалтып бара жатқан тілін, дінін, ділін, әдет-ғұрпын қалпына келтіру, ол үшін мемлекеттік тіл мәртебесін көтерумен қатар сыртқы мүмкіндік қазақ диаспорасын өзіне тарту болды. Сөйтіп, Қазақстан Республикасы дүниенің әр түпкіріне тарыдай шашылып кеткен қандастарына өз есігін айқара ашып, «Қайт, қазақ, Отаныңа!», - деп Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың өзі бастап жар салды [1, 2.]

Бүгінгі күнге дейін шетелдегі қазақтар, әсіресе, Қытайдағы, Түркиядағы, Монғолиядағы, Ауғанстандағы, Ирандағы қазақтар атажұртын, ондағы қалған ағайындарды бір көруге зар болып келген еді. Сондықтан да, шетелдегі қазақтардың да аңсары Қазақстанға ауған болатын.

Шетелдегі қандастарымыздың тарихи отанына шақырылуы біріншіден, Тәуелсіз Қазақстанның адам факторы, ұлт мәселесі, экономикалық қуатты мемлекет болу үшін адам ресурстары тапшылығының болдырмауы жолы болса, екіншіден, тағдырдың тәлкегімен әлемнің әр шалғайына шашылған қандастарымызға қамқорлық жасау идеясы болды. Бұл Елбасы идеясынан туындаған, бұл егеменді елге, оның шетте жүрген өкілдеріне деген әділділікті қалпына келтіру болып табылатындығында сөз жоқ.

Бұл ретте ұлтымызды сақтап қалудың ішкі мүмкіндігі бірінші орында тұруы заңдылық. Әрине, соңғы 300 жылға жалғасқан отарлау саясаты, 70 жыл санамызды улаған кеңестік коммунистік идеология қазақ халқының ұлттық рухын, әдет-ғұрпын, тілі мен дінін санамыздан өшіру үшін барлық шара қолданса да дегеніне жете алмады. Ғасырларға жалғасқан отаршылық саясат заманында да халқымыздың ұлттық рухы өлген жоқ. Өзгеге тәуелді болса да, атажұртында отырған қабырғасы қалың ел күні ертең бар қазақтың басы қосылып, тәуелсіз тұрғыдан бір шаңырақ астына жиналатын күннің туарына сенді.

Дегенмен, идеологияның көзге көрінбейтін темір шымылдығы шетелдегі қандастарымызбен еркін араласуға мүмкіндік бермек түгілі, қатаң тыйым салса да, халықтың зиялы тобы алыстағы ағайындардан қолдарын біржолата үзіп, көз жазып қалмады. Соның бір көрінісі шетелдегі қазақ диаспорасымен ақпараттық азын-аулақ байланыс жасау еді. Сондықтан шетелде тұрып жатқан қазақтарды Қазақстанға шақыру туралы тәуелсіздіктен кейінгі туындаған идеяның түп тамыры кеңестік кезеңнен бастау алды. Оған дәлел, қайда да мемлекеттің

«төртінші билігі» болып табылатын (бейресми түрде) баспасөздің ықпалы тоталитарлық Кеңестер Одағы кезінде де белгілі бір үстемдік дәрежеде болған. Бұл ретте қазақ баспасөзі, әуелгі кезде, біртіндеп құрып бара жатқан қазақ тілін қорғауға өзінің зор ықпалын тигізді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы шетелдегі қандастардына қазақ тілінде шығатын газет-журналдарын тарата алды. Бірақ, бұл кезеңдегі баспасөз коммунистік идеяны дәріптеді. Бұл тұста жалпы кеңестік баспасөзбен бірдей қазақ баспасөзі де «Таптық-партиялық методология мәселесінің зерттеу нысанын да, тарихи деректі де өз саясаты мен идеологиясына икемдеп отырғандықтан коммунистік партияның «қызыл сызығынан» асып пікір білдіру мүмкіндігі болмады» [2,54 б.]. Алайда, қазақтың ұлттық болмысын партия саясатына икемдеп, асыра мақтауын шетелдегі қазақ диаспорасы шындық деп ұқты. Сондықтан да Қазақстан қазақтарының тұрмыс-тіршілігін, өмір сүру салтын асыра сілтеп мақтағандықтан, шетелдегі қазақтарға қазақтардың Отаны бар, ол Қазақстан, әрі ұлттың бітім болмысын толық сақтап келеді деген ұғым туғызды. Ол өз кезегінде патриоттық сезімге айналып жатты. Кеңес заманында қазақ баспасөзі арқылы сана-сезімі қалыптасқандықтан шетелдегі қандастарымыз, Қазақстан тәуелсіздігін алды дегенді ести сала, ақ жүрек, адал ниеттерімен бірден атажұртқа шақыруды күтіп, көш бастауды асыға күтті. Әсіресе, 1990 жылы Қазақстан егемендігін жариялай сала тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың «Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек»[3,1 б.] - деген хаты жарыққа шықты. Бұл бұрын-соңды қазақ тарихында болмаған оқиға еді. Сөйтіп, шетелдегі қазақ диаспорасын тарихи отанына шақыру идеясы Елбасының бастауымен қолға алына бастады.

Осылайша, кеңестік дәуірден тамырын үзбей жалғасқан ұлт болып ұю, бір шаңырақ астына топтасу идеясы еліміздің тәуелсіздік алған соң шетелде тұрып жатқан қазақтарды Қазақстанға шақыруна негіз болды. Бұл тұста ел билігін өз қолында ұстаған Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев қазақ диаспорасында өмір сүріп жатқан қандастарымыздың тарихын терең білетіндігін, бүгінгі жай-күйіне қанық екендігін танытты. Ол «Қазақтар бет-бетімен тартылып, бір халық, бір ұлт, бір ел екенін атымен ұмытқандай күйге жетті. Жер бетінде отаршылық көрмеген халық кемде кем болғанмен, бір ғасырда осыншама көп реформаға ілініп, тоз-тоз болып тәлкекке ұшыраған халық ешқайда жоқ шығар?» [4,1 б.] - деп туған халқының бастан кешкен нәубаттарына шынымен қабырғасы қайысып, қайғыратынын әртүрлі мәнерде сөйлеген сөзінде ұлт өкілдері алдында ашық айтты. Тек өз елімізбен шектелмей, қазақтар тұратын мемлекеттерге жасаған ресми сапарларында сол елдердің басшыларына қазақ диаспорасының қал-жағдайына көңіл бөлуді, Қазақстанмен байланыс жасауды, тіпті байырғы отанына ораламын деушілерге кедергі келтірмеуді тапсырып, олардың да оң жауабын ала білді. Мұндай жебеуге арқа сүйенген ұлтжанды азаматтар Қазақстан көлемінде де, шетелдегі қандастарымыз ортасынан да табылып, Н.Ә.Назарбаевтың идеясын іске асыруға кірісті.

1992 жылдың басында Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың шетелдегі қазақ диаспорасы өкілдеріне арналған «Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек»[4, 2.б.] - деген әйгілі хаты әуелі шетелдегі хабар тарату радиодан үндеу ретінде таратылып, ертеңіне бірқатар қазақ газеттерінде жарияланды. Хатта тәуелсіздікке жеткен күн қазақ елі үшін алтын әріппен жазылып қалатыны, еліміздің саяси ұстанымының жаңаша сипат алғанын, тәуелсіздік арқасында тарихи тұлғаларымыз - Абылайға, Қабанбайға, Бөгенбайға, Төле биге, Исатайға, Махамбетке, Сыпатайға ас беріліп, бүкілхалықтық құрмет көрсетіліп, жоғалып бара жатқан салт-дәстүрлеріміз қайта жаңғырғанын айта келіп, шетелдегі қазақ диаспорасын тарихи отандарына шақырып былайша үндеу тастады: «Ежелгі атамекенінен жырақтап қалған, Сіздерді кешегі күнге дейін ата-баба жеріне қайтып келе аламыз ба?»- деген сұрақта аландатып келгенін мен жақсы білемін. «Туған жердің түтіні ыстық», - дейді халқымыз. Сондықтан атамекенге келемін деуші ағайындарға жол ашық. «Ата-баба аруағы алдары-ңыздан жарылқасын!», - деп жазды. Атажұртқа ораламын деушілерге әрқашанда ниетіміз түзулігін білдірді. Сонымен бірге бұл хат өз халқымыздың да, шетелдегі қандастарымыздың да ұлттық, ұлысым деген ой санасын оятты, рухын көтерді.

Жер жерде шет елдегі қандастарымызды ата-жұртына шақыру идеясы өріс алып, қоғам-дық ұйымдар құрылды. Басқа да мүмкіндіктерді пайдаланып, қандастарымызбен қарым-қатынас күшейді. Қандас бауырларымызды байырғы ата қонысына тарту мақсатында адам құқығы

туралы еларалық ережелерді басшылыққа ала отырып, Қазақстан үкіметі «Басқа республикалардан және шетелдерден селолық жерлерде жұмыс істеуге тілек білдіруші байырғы ұлт адамдарын Қазақстанда қоныстандыру тәртібі мен шарттары» туралы арнайы қаулы қабылдады.

Дегенмен, бұрын да қандастарымыз легімен атажұртқа оралған ұлы көш болғанын білеміз. Ол 1950-1960 жылдардың басында Қытай қазақтарының түрлі қысымға шыдамай, Қазақстан шекарасын асып үдере көшуі еді, 200 мыңнан астам қандастарымыз атажұртына қайта оралған бұл көш «Ұлы көш» ретінде тарихта қалғаны белгілі. Енді міне тарихтың тағы бір толқынымен екінші «Ұлы көш» басталатын мүмкіндік пайда болып, тек қозғаушы күштің іске кірісуін күтіп тұр еді. Әрине, қозғаушы күш Қазақстан мемлекеті, оның алысты болжар басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев болды.

Алыстағы ағайындарды атажұртқа шақыру жалпы халықтық қолдау тауып, мұнан соң «Дүниежүзілік қазақтары қауымдастығы» құрылды. Іштегі, сырттағы қазақтардың санасын дүр сілкіндіріп оятқан осындай оқиғалардан кейін Дүниежүзі қазақтарының алғашқы Құрылтайы 1992 жылы 29 қыркүйекте шақырылды. Оның мақсаты қазақ деген халықтың сан ғасырдан соң тәуелсіздігін жариялап ешкімге көз алартпайтын бейбіт қатар өмір сүруді мұрат еткен, Қазақстан атты дербес, егеменді мемлекет құрғанын әлемнің 40-тай еліне тарыдай шашылып кеткен қазақ этностарының назарына толық іліндіру, атажұртқа ораламын деушілерге Қазақстанның әркезде есігі ашық екендігін жеткізу, осы саладағы Қазақстан Республикасының ұстанған бағыт-бағдарын айқындау болды. Мұндай батыл бастама, игілікті шара жер иесі, ел иесі жергілікті байырғы ұлт - қазақтардың да, әлемнің әр түкпіріндегі қазақ диаспорасындағы қандастарымыздың да рухын көтерді, ширақ қадам танытуға мұрындық болды.

Ал, Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайы, араға 10 жыл салып барып 2002 жылдың 23-24 қыркүйегінде Түркістан қаласында болып өткені белгілі. Құрылтайда Қазақстан Республикасының Президенті дүниежүзі қазақтары қауымдастығының төрағасы Н.Ә.Назарбаев сөз сөйлеп, Қазақстанның соңғы 10 жылда жеткен жетістіктері мен келешегі, шетелдегі қандастарымызбен байланысын тереңдету жолында қолға алынып отырған игі шаралар жөніндегі істерге толығынан тоқталды. Баяндамада шетелдерде тұратын қазақ-тардың негізгі топтарын атап айтқанда Қытайда, Монғолияда, Өзбекстанда, Ресейде тұратын қазақтардың ерекшелігіне тоқтала келіп, әрқайсындағы өзекті мәселелерді қозғады.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев мәселенің ең бастысы, әр елдегі дүниежүзі қазақтарының дамуына, қазақтардың әртүрлі әліпби қолданып отырғаны қарым-қатынасқа, атажұртына оралған қандастарымыздың жаңа ортаға тез сіңісіп кетуіне, жұмыс-қызметке орналасуына кедергі келтіріп отырғанын мәселелерді ерекше атады. Сондай-ақ жоғарғы оқу орындарынан жыл сайын арнайы квота бөлінетінін, олардың ата-мекенде қалып, білім алуының, белгілі бір мамандықты игерудің барлық мүмкіндіктерін, жолдарын қарастырып жатқанын тілге тиек етті. Сонымен қатар шетелдегі диаспоралармен байланыс туралы ғана емес, байырғы Отанына ораламын дейтін қандастарымызға жасалатын қолдау, көмек, қамқорлық жайлы да атап көрсетті. Елбасы «Аман болсақ біздің елге оралған қандастарымызға Германия мен Израильдей көмек жасармыз. Оған да жетерміз, қазір істеп жатқандарымыз осы істің баста-масы деп саналу керек», - деді. [5, 2 б.].

Енді 2005 жылы 29 қыркүйекте Астанада өткен Дүниежүзі қазақтарының үшінші құрылтайында бас қосуға қатысқан жалпы өкілдер әлем халықтарының бірлесуінің биік белесі болды деп бағалағаны белгілі. Әрине, Қазақстан бүгінде әлемнің әр түкпіріне тарап кеткен қандастарымызды тарихи отанына оралуымен жүйелі айналысып, мемлекеттен әр жыл сайын қомақты қаржы бөліп отырғаны еліміздің экономикалық зор мүмкіндігі мен Елбасының тікелей басшылығының ұлт тағдырына айрықша көңіл бөліп отырғанының нәтижесі екені шынайы шындық болмақ.

Былығы жылдың 25 мамырында Астанадағы Тәуелсіздік сарайында Елбасы-Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы Төралқасының төрағасы Нұрсұлтан Назарбаевтың қатысуымен Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайы басталды. Құрылтайда Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының соңғы бес жылда атқарған жұмыстары қорытындыланып, алдағы міндеттері айқындалатын болады. Құрылтайға әлемнің таяу және алыс шетелдерінен, барлығы 35

мемлекеттен 380 делегат, сондай-ақ Алматы мен Астана қалаларынан, еліміздің өңірлерінен 300-ден астам өкілдер қатысуда. 700-ге жуық делегаттың қатарында шығармашылық, ғылым, педагогика, зияткерлік, бизнес, спорт, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері бар.

IV Құрылтайдың басты ерекшелігі – ел тәуелсіздігінің 20 жылдығы қарсаңында өтіп жатқандығында. Сондай-ақ тағы бір ерекшелігі – оған жастар көп келіп отыр, бұған дейінгі басқосуларға қарағанда бұл жолы Қазақстандағы және басқа елдердегі жастар мен жастар ұйымдарының, студенттер бірлестіктерінің көшбасшылары көптеп келіп отыр. Делегаттардың 60 пайызын 30 жасқа дейінгі жастар құрайды. Бүгінде әлемнің әр қиырындағы 40 шақты елінде 5 миллионға жуық қазақтар тұрады. Отандастарымыздың 1 миллионнан астамы Ресейде өмір сүріп жатса, Өзбекстан елінде 1,5 миллион қазақ бар. Дәл осыншама қазақ Қытайда ғұмыр кешуде. Моңғолия, Иран, Ауғанстан елдерінде де мыңдаған қандастарымыз бар. Ресми мәліметтер бойынша, соңғы 20 жылда тарихи Отанына 800 мың қазақ көшіп келді. Осының айғағы 20 жыл ішінде Қазақстанмен көршілес мемлекеттерді қойып, сонау алыстағы Сауд Арабиясынан, Түркиядан, іргелес болса да саяси жағдайы ауыр Ауғаныстаннан да қандастарымыздың көптеп көшіп келуде.

Демек, шетелдегі қазақ диаспорасын тарихи Отанына шақыру идеясы осылайша бүкіл қазақ ұлтының жүрегіне жол тапты. Ата-бабаларының заман өзгеріп, жақсылық күн туса, атажұртқа ұрпақтарымызды жеткізіндер деген өсиет, аманаты бойынша тарихи өлкесіне ат басын бұрудың қамына шұғыл кіріскендер әр елден табылды. Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан соң шетелдегі қазақтардың елге оралуы бұрын болып көрмеген қарқын алып, жүзеге асты. Еліміздің егеменділік жағдайында шетелдегі қазақ диаспорасын көшіріп алу мәселесін ұлттық стратегиялық жоспары ретінде қарап, бұл істі мемлекеттік реттеу одан әрі жетілдірілді, ол «Нұрлы көш» бағдарламасы негізінде іске асты. Бүгінде Қазақстан Республикасының «Халықтың көш қоны туралы» заңы талаптарына сәйкес, оралмандардың атажұртқа келемін деушілерін елге оралтуы ұзақ мерзімді стратегиялық саясаттың құрамдас бөлігі болып отыр.

1. Назарбаев Н.Ә. «Қайт, қазақ, отаныңа». // Егемен Қазақстан.-2008.-6 наурыз.-2 бет.

2. Мақат Д. Баспасөз: сталинизмдікің Қазақстандағы орнығуы (1925-1956 жж.).- Астана: «Ана тілі -Ата тарих» 2007.-54 бет.

3. Назарбаев Н.Ә. «Алыста жүрген ағайындарға ақ тілек» //Егемен Қазақстан.-2000.-4 шілде.-1,2 бет.

4. Назарбаев Н.Ә. Бұл құрылтай - қазақ халқының жаңа мыңжылдыққа біртұтас ұлт ретінде нық қадам басқаның белгісі // Егемен Қазақстан.-2002.-24 қазан.-1 бет.

5. ҚР Президенті Назарбаев Н.Ә. Дүниежүзі қазақтары Құрылтайына қатысушылардың Қазақстанның және жер жүзі халықтарына, мемлекеттеріне және олардың үкіметтеріне Үндеуі //Көш.-1992.-4-шілде.-2 бет.

6. Қазақстан – дүниедегі әр қазақтың қастерлі құбылысы // Егемен Қазақстан.-2011.-25 мамыр.-1 бет.

Резюме

В статье рассматривается исторические тенденции возвращения казахской диаспоры из-за границы на историческую родину. По мнению автора, в результате обретения независимости страны ускорилось возвращение этнических казахов. За двадцать лет в страну вернулось около миллиона соотечественников.

Summary

In clause is considered(examined) of the historical tendency of returning Kazakh diaspora from abroad on a historical native land. As a result of a finding of independence of the country returning the ethnic Kazakhs home was sped up. For twenty years to the country has returned about one million compatriots.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГУМАНИТАРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВО РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ С США

БАГИРОВ ЭЛЬШАД АЛТАЙ ОГЛЫ -

диссертант Бакинского Государственного Университета,

кафедры новой и новейшей истории стран Европы и Америки

В российско-американских отношениях в исследуемые годы 1991 – 2005, большая роль принадлежит российско-американскому гуманитарному сотрудничеству. Это, прежде всего выставочные обмены, культурные связи между музеями, книгообмен, библиотечный обмен, телевидения и информационный обмен. Необходимо отметить, что в период охлаждения отношений между СССР и США в начале 80-х XX века обмены художественными выставками были практически полностью прекращены, поскольку они были связаны с передачей художественных ценностей другой стороне, которая не гарантировала сохранность и возвращение произведений. Это же положение сохранялось вплоть до середины 80-х годов из-за отсутствия соглашения между СССР и США об обменах в области культуры, несмотря на многочисленные просьбы о возобновлении обменов ведущих музеев США. О начале полноценной выставочной деятельности между СССР и США можно говорить с 1986 года после подписания Общего Соглашения о культурных обменах в конце 1985 года. В этой связи необходимо отметить, что основными организаторами выставочной деятельности со стороны СССР на первом этапе перестройки выступало Всесоюзное художественно-производственное объединение (ВХПО) им. Вучетича, Союз Художников СССР. Но в целом эта работа происходила под патронажем Министерства культуры СССР, а позднее Российской Федерации.

С американской стороны официальной курирующей организацией было Информационное Агентство США, а с начала 1986 года созданная в его составе Президентская Инициатива культурных американо-советских обменов. Непосредственными организаторами и участниками обменов выступали музеи, частные лица, институты.

Среди наиболее крупных участников выставочного обмена с американской стороны были Смитсоновский институт и Национальная галерея США в Вашингтоне, музей Метрополитен в Нью-Йорке Чикагский и Филадельфийский музеи искусств и др. [1, 96].

Однако, несмотря на определенные успехи, к концу 1980-х годов и в выставочных обменах между СССР и США начали появляться кризисные явления, вызванные общим структурным кризисом. Кроме этого имелись случаи отмены выставок по финансовым и организационным причинам, из-за неудовлетворительной работы Аэрофлота по отправке выставочных грузов неоднократно отменялись, срывались мероприятия культурного обмена.

С развитием реформ в системе культурных международных обменов большее значение стали придавать экономическому аспекту обменов, на первое место стала выходить не пропаганда, а рекламная деятельность, привлечение интереса к России, коммерческая деятельность организаций, музеев, отдельных художников. В результате получения лицензий на самостоятельную внешнеэкономическую деятельность художники получили возможность продажи своих произведений в США. По линии государственных организаций реальной стала возможность продажи картин российских художников через систему внешторг., что придавало не только стимул международной выставочной деятельности, но и давало определенные валютные доходы. Активизировалось проведение выставок-продаж, в то время как еще в 1991 году отмечалось, что, несмотря на развитие этой формы сотрудничества, из Соединенных Штатов не поступало предложений приехать или приобрести работы кого-либо из 20 тысяч членов Союза Художников Российской Федерации. Основной акцент в обменах делался на участие в них молодых российских художников, развивались связи между художественными вузами России и США, так, например, в 1995 году с США, в штате Юта прошла выставка студенческих и дипломных работ учащихся института им. И.Е.Репина, состоялись переговоры об организации совместной российско-американской выставки юных художников и ее демонстрации в США и в РФ в определенных городах.

Новым примером сотрудничества стало предоставление финансовой поддержки российско-американскому выставочному обмену с американской стороны, со стороны Информационного Агентства США [1, 101].

С учетом негативных и позитивных изменений можно сказать, что в 90-е годы прошедшего века в прежней организационной системе осуществления выставочных обменов были выработаны новые принципы выставочных обменов, на основе которых начали формироваться

новые формы сотрудничества. Негативным явлением оставались финансовые проблемы и недостаток координации и отчетности, сопровождавший процессы дальнейшей активизации международного культурного сотрудничества Российской Федерации со всеми странами мира, и в частности, с Соединенными Штатами Америки. Российско-американских связей в исследуемые годы 1991 - 2005 имели обмены в области драматургии и театральной деятельности. В Соединенных Штатах театральные обмены осуществлялись частными импресарио, руководством самих театров при содействии юрорской администрации, при финансовой поддержке частных компаний. Театральные обмены, как и другие направления обменов, также курировали Государственный департамент и Информационное Агентство США.

Основными видами обменов в области драматургии и театра были обмены театральными коллективами со своими спектаклями, обмен режиссерами для работы над постановками своих спектаклей в театрах другой страны, совместные постановки спектаклей советских и американских драматургов, постановки пьес американских авторов в СССР, РФ, и российских в США, был открыт доступ к ранее запрещенным произведениям.

В 1985 году в Нью-Йорке американский режиссер С.Шерман поставил спектакль по мотивам чеховских произведений под общим названием «Чехов», П.Селларс в Кеннеди-центре в Вашингтоне поставил «Чайку» А.П.Чехова, М.Мазер в Нью-Йорке по мотивам произведения Ф. М. Достоевского поставила «Преступление и наказание», в Чикаго состоялась премьера постановки Д.Мамета «Вишневый сад» [2, 48-61].

С целью налаживания прямых контактов между театральными коллективами СССР и США в Москве и в Тбилиси побывали главные режиссеры Нью-йоркского театра «Жан Кокто Репертори» и Лос-анжелесского театра «Одиссей». К концу 80-х годов в репертуаре 200 советских театров было 73 произведения американских писателей. Спектакли американских авторов игрались на многих языках народов СССР. Только за 1997 году были переведены 10 пьес американских авторов. Одновременно в театрах США ставились спектакли современных советских драматургов М.Рошина, Э.Радзинского, Г.Мамлина, А.Гельмана. В 1987 г. режиссер Г.А.Товстоногов и художник Э.Кочергин осуществили постановку спектакля «Дядя Ваня» А.Чехова на сцене театра «Мак Картер театр» (штат Нью-Джерси) [3, 125]. Другим видом культурных обменов между Россией и США стало чтение лекций студентам театральных учебных заведений, участие в конференциях и семинарах театральных деятелей, участие в фестивалях искусств, в театральных фестивалях. В 1995 году в Далласе прошел семинар по творчеству Станиславского. В ходе Бостонского фестиваля была осуществлена совместная постановка трех балетов на музыку Р.Щедрина с участием М.Плисецкой: «Дама с собачкой», «Чайка», «Анна Каренина», оперы «Мертвые души» [4, 86-96]. Исследования показали, что в ходе осуществления артистического, выставочного и театрального обменов в обязательном порядке до 1991 года проводилась информационно-пропагандистская работа, которая включала в себя пропаганду процессов перестройки в советском обществе, участие в пресс-конференциях беседы с представителями общественности. Учитывая, чисто политический, некоммерческий характер мероприятия, основным его организатором Министерство культуры Российской Федерации еще в 1995 году предлагало оставить общественную организацию комитет молодежных обменов (КМО).

Финансовые проблемы сопровождали и обмены в области драматургии и театра. По финансовым причинам не могли состояться гастроли детских театров в конце 1990-х годов, энтузиасты в области театрального искусства, как с американской, так и с советской стороны готовы были работать без гонорара. Театральные обмены и особенно обмены в области драматургии отличались большей свободой в реализации, благодаря возможности работы драматургов на сцене другой страны без вложения существенных финансовых средств. ВААП признавала советско-американские обмены в области драматургии малоэффективными, поскольку американские постановки в Российской Федерации имели гораздо большее распространение, чем российские в США, несмотря на успех некоторых отдельных постановок российских авторов [5, 79]. Большую роль в активизации культурного сотрудничества между Россией и США в исследуемые годы имели книгообмен, библиотечный обмен, обмены между

писателями. Наш анализ показывает, что область литературного взаимодействия и книгообмена отличается от других в силу своих содержательных особенностей. Если исполнительский, выставочный обмены могли демонстрировать образцы мировой культуры, шедевры живописи, шедевры живописи, виртуозное исполнение музыкальных и танцевальных произведений, то в книгообмене, литературном обмене существенную роль играло содержание литературных произведений, их острота, злободневность, отражение современной действительности. Наилучшим образом исследовать обмены в области литературы можно в результате анализа самих литературных произведений, новых явлений в литературной жизни. Отдельные виды книгообмена осуществлялись между научными учреждениями. В этом плане ведущей издательской организацией был Госкомиздат СССР, а позднее РФ, однако обмен в основном происходил на межиздательском уровне по причине того, что длительное время американский партнер-Ассоциация американских издателей - отклоняла заключение соглашения о совместном сотрудничестве.

Во многом эти явления сохранились до конца XX века, хотя обмены начали приобретать более активный характер. Так, например, издательство «Гиперион-пресс» выпустило «Библиотеку российской прозы», состоявшую из 40 наименований, а под эгидой РАН СССР прошла конференция по вопросам взаимодействия культур РФ и США, в США состоялся российско-американский Пушкинский симпозиум. А в СССР прошел симпозиум «М.Шолохов и У.Фолкнер». Одновременно, Чикагский Клуб Детской книги начал издание серии из 240 произведений российских авторов [1, 63] обсуждались возможные пути развития советско-американских связей в области книжного дела.

Особое место в культурном сообществе России и США занимают телевидение и информационный обмен. Эту сферу культурных связей можно назвать одной из наиболее политизированных, оказывавших значительное влияние на формирование общественного мнения, складывание определенных стереотипов в восприятии населения двух стран. Весь контекст российско-американских культурных связей проходил на фоне его отображения в кино, на телевидении и радио, в печатных средствах массовой информации.

Для США в целом и Информационного Агентства США, которое отвечало за реализацию информационной политики США, в частности, область информационного взаимодействия с зарубежными странами и с СССР была приоритетной в сфере культурных связей. Информационной политикой в рамках ЮСИА занимались радио «Голос Америки», отдел кино и телевидения, отдел прессы, отдел публикаций, зарубежные пресс-центры. В числе компаний США, работавших с СССР, а позднее с Российской Федерацией были телерадиокомпании CNN, ABC, NBC, CBS, PBS (общественное телевидение), посреднические фирмы - «Орбита Текнолоджис» и другие, информационные агентства - ЮПИ (Юнайтед Пресс Интернешнл), АЛ (Ассошиэтед Пресс). Аудитория этих агентств насчитывала более миллиарда человек во всем мире ежедневно, ЮПИ снабжала информацией более 1040 газет, 38 тысяч теле- и радиостанций, более семи тысяч абонентов и-80 стран мира, АП- более 1300 газет, 56 тысяч теле и радиостанций, более 10 тысяч абонентов в 100 странах мира. В середине 80-х годов ежедневная аудитория американских программ спутникового телевидения за рубежом смотрели более 600 млн. человек [6, 62-65]. Эти цифры свидетельствуют о том, что информационное взаимодействие не могло прекратиться в период конфронтации начала 80-х годов, хотя оно и претерпевало значительные изменения в характере освещения СССР, РФ и США в зависимости от политического фона культурных связей. Информационное поле в равной степени является субъектом и объектом воздействия. В рассматриваемый период можно говорить о приоритетном воздействии политики и политических событий на формирование оценок взаимовосприятия населения двух великих держав. Определенным этапом в российско-американском культурном сотрудничестве было открытие информационных культурных центров в Москве и Вашингтоне в 1992 году. Таким образом, в целом многие цели США в информационном сотрудничестве с Российской Федерацией к концу

рассматриваемого периода были достигнуты. СССР, а позднее РФ получили более широкий доступ для распространения информации в странах Запада, при этом еще более существенным было распространение кино - телепродукции и другой информации, поступающих из США в СССР. Метод континент анализа содержания газетных публикаций за период 1985-1995 годы отчетливо показывает процесс трансформации образа США и «американцев». Поворотным пунктом стал конец 1980-х годов, когда произошла смена оценок с резко негативных на позитивные [7, 39-46]. Рассматривая публикации о США с позиций изменения характера статей, оценок США в советской печати, автор выявил четыре категории материалов: негативные оценки, негативные косвенные, положительные и категория общественной поддержки.

С использованием математических методов анализа выявленных данных можно прийти к выводам о том, что основным настроением газетных публикаций до 1985 года было негативное отношение к США. Пиками негативизма были в 1980 году (период «Ирангейта» кризиса в Афганистане, разрыв отношений СССР и США), 1983 году (размещение в Европе американских крылатых ракет и советских ракет СС-20), самый сильный всплеск негативных публикаций относится к 1985 году (неудовлетворенность итогами встречи лидеров СССР и США) [8, 46]. Особенно это проявляется в настоящее время, когда РФ вступила в новый XXI век. И этому служит хороший задел культурного сотрудничества между двумя странами, который был заложен после 1985 года. Культурное сотрудничество США и Россией осуществлялась на основе меморандума о взаимной помощи между правительствами России и США о принципах сотрудничества в области культуры, гуманитарных и общественных наук, образования и СМИ (средство массовой информации) от 2 сентября 1998 года. В октябре в Лас-Вегасе открылся музей Гуггенхайма – Эрмитажа. Далее в том же году в посольстве России в Вашингтоне состоялся гала-концерт под девизом «Санкт-Петербург 2003: культурный ренессанс». Это было популяризация как центра мировой культуры и привлечение внимания американской общественности к культурному наследию Петербурга. Осуществлялась программа сотрудничества Центра сценических искусств имени Джонба Кеннеди с Мариинским театром. Этот проект рассчитан на 10 лет и предполагает ежегодные гастрели «Маринки» в крупнейшем оперном театре США. Первые выступления Мариинского театра в Центре Кеннеди состоялись 12-14 февраля 2002 года, и стала новой вехой в развитии российско-американских гуманитарных связей [9].

1. Раджинов Р. А. *Культура России на современном этапе*. Ярославль, Логос, 2011, с. 96
2. Бережков В. И. *Америка в начале 1986 г.*//США-ЭПИ № 5//с. 48-61.
3. Кубанев Н. А. *Культурные связи между Россией и США, проблема взаимодействий литературы*. - М. 1999.- с. 125.
4. Мулярчик А. С. *Художественная литература США сегодня: свет и тени* //США ЭПИ, 1986 № 5.
5. Загладин Н. В. *США: общество, власть, политика*. - М. Русское слово, 2001. - с.79.
6. Годорова Л. *Новейшая техника и экспорт американской культуры* //США - ЭПИ// 1987 г, №2 с. 62-65.
7. Thompson, Kenneth W. *The president, congress and foreign policy* // *Institution and leadership: Prospects for the future. Lamham etc: University press of America: The White Burkett Miler center. University of Virginia, 1987 p. 36-46.*
8. Franz R. A. *The Humanitarian cultural relationship in foreign policy of USA. New partnership or new competition?* N.Y. winter 1991.
9. <http://ru.wikipedia.org/?oldit=3>.

Түйін

Зерттеліп отырған 1991-2005 жылдардағы ресей-америка қатынастарында гуманитарлық қатынастың рөлі үлкен болды. Бұл бәрінен бұрын көрме заттарын алмасу, мұражайлар

арасындағы мәдени байланыстар, кітап алмасу, кітапхана аралық алмасу, телевидение және ақпараттық алмасулар болды.

Автор мақалада Ресей Федерациясының АҚШ-пен гуманитарлық ынтымақтастығындағы негізгі бағыттарға тоқталады.

Summary

Present article is dedicated to humanitarian collaboration by USA to with Russian Federation. Humanitarian relation is consisting of some collaboration it is cultural collaboration, theatre and dramaturgy exchange, book-library exchange, television and media exchange.

In spite of long ideology difficulties, disagreement between USA and Russian strongly developed in the end of 80-x year of XX century and basically such collaboration increasable strengthen and transformed in the beginning of XXI century.

ТРАДИЦИОННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ВЯЗКИ И ВЫШИВКИ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ИНТЕРЬЕРЕ ЖИЛЫХ ДОМОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА (на основе материалов Национального Музея истории Азербайджана)

Г.Ч. ГАСАНОВА – аспирант

Национального Музея истории Азербайджана НАНА

Для сохранения материально-культурного наследия каждого народа, пропаганды и передачи будущим поколениям материалов о быте и культуре народа роль музеев бесценна. Сохраняемые экспонаты глубоко отражают все области материально-бытовой культуры народа, отличаются своим богатством и многогранностью, считаются ценным источником с точки зрения историко-этнографической комплексной пропаганды этой культуры. Национальный Музей истории Азербайджана играет роль гегемона среди других музеев Азербайджана, отличается своими фондами и коллекциями и этим создает реальную видимость эмпирических знаний народа, его мастерства, источников мышления и возможностей, очного визуального видения культуры быта. Экспонаты, сохраняемые в фондах и коллекциях Национального Музея истории Азербайджана, представляют собой изделия из вязки и шитья, предназначенные для использования в интерьере жилых домов азербайджанского народа. Среди них: занавески для стеновых проемов (тахча), дверей, дымоходов, зеркал, занавески различных форм и размеров для гурамы, занавес для спальни (гердекбашы), украшения для стен, покрывала для спальных принадлежностей (матрацы, одеяла, подушки), мешок для гердек, хончи, используемые в быту мафрашы, текне, богча, шкатулки для хранения Корана, а также ниток, свечей, ламп; образцы помпонов, скатертей и т.д.

Все это является достойным образцом мастерства и занимает важное место среди крупниц интерьера жилых домов.

В XIX – 50-60 гг. XX веков во внутреннем убранстве большое место занимают разнообразные виды вязаных и вышитых изделий. Следует отметить, что ковры и ковровые изделия, занимающие важное место в интерьере жилых домов, в данной статье не упоминаются, так как о них разработана отдельная статья.

Этнографические исследования показывают, что в XIX – начале XX веков, во внутреннем убранстве жилых домов Азербайджанского народа основным условием была простота и аккуратность, присущая восточной архитектуре. Здесь в зависимости от формы, плана и типов жилых домов происходили изменения и в интерьере. Изменения в социально-экономическом и культурном развитии, в хозяйственной деятельности, в традициях народа, материально-технических возможностях, а также расположение вблизи больших городов и т.д. сыграли решающую роль в изменении внутреннего убранства домов [1, с.73]. В одноэтажных домах, построенных на земле, аккуратность и чистота были особенно тщательной. Здесь были сделаны проемы в стенах для различного использования (тахча, лямя-ряф, место для постели - джамахатан), долаб-хархара, дымоход и т.д. Эти стеновые проемы украшали различные

занавеси, изготовленные с особым изяществом. Образцы этих занавесей содержатся и охраняются в фондах и коллекциях Национального Музея истории Азербайджана.

Тахча, являющаяся бытовым элементом внутреннего убранства домов, представляла собой место, где содержались не повседневное оборудование, дорогие предметы быта, женские украшения; одежда, сшитая из дорогостоящих тканей, предназначенная для свадеб и похорон. В Нахичевани такие бохчи с одеждой назывались «чаршов для одежды» [1, с. 74].

В высоких домах, обычно в парных тахча, занавеси состояли из двух частей: бархатная занавеска с блестящей бутой или с блестящими подвесками. [2, с.52]. Содержащаяся в Национальном Музее истории Азербайджана одна из занавесей тахчи (ЭФ-6919), размером 72 см. х 80 см., состоит из ткани двух сортов: желтой и темной цветной кемхи. Изнанка этой занавеси сшита из темной бязи, по краям обработана методом гелемкар, а ее лицевая часть отделана золотой гюлебетин и бахромой.

Лицевая сторона другой занавески для тахчи (ЭФ-6959), размером 87 см. х 75 см., сшита из 3 видов ткани: красной, сиренево-золотистой и золотых льдинок (частицы). Ее изнаночная сторона изготовлена из красной ткани-шиле, по сторонам отделана черной позолотой и гюлебетин, а также приделана бахрома. В 1938 г. у З.Х. Имановой была куплена и передана в музей занавеска для тахчи «зерендаз», которая полностью была выполнена растительным орнаментом и сшита различными шелковыми нитями.

Занавеси изготовлялись также для мест, где содержались постельные принадлежности - одеяла, матрасы, ковры, паласы, постельное белье и т.д. В зависимости от экономических возможностей семьи сшитые изделия изготовлялись из дорогих шелковых или дешевых хлопково-бумажных тканей. В богатых семьях делалось предпочтение занавесям с золотой вышивкой. В Ширванском регионе, по местному обычаю, в приданном невесты обязательно должны были быть занавеси для мест, содержащих постель. Поэтому для шитья занавесей заранее, до свадьбы, в доме у жениха, брались размеры того места, где должна была храниться постель. Вверху занавески из разноцветных лоскутков изготовлялся гердек башлыгы, что повязывалось узлом [2, с. 52]. Одна из таких занавесок изготовлена в начале XX века и сшита из белой ткани (ЭФ-7219). Верх этой занавески, обработанный черной и красной нитью, вышивкой «текулдуз», также состоит из бахромы, сделанной из белой нити. Низ занавески состоит из вышивки бусинками и обработан «текулдуз», состоящей из красной и черной нитей. Среди вышивок выделяются вазы с букетами цветов и среди них различные вышитые птицы. Низ занавесок (подол) расчленен; на каждом конкретном конце вышивка с бахромой из бусинок. Вверху у занавеси свисает 2 помпона с бусами, а с двух сторон обшитая узкой каймой вышивка придает занавеси особую красоту и нежность. Размер этой занавеси – 190 см. х 123 см. Она была куплена в 1972 г. у жительницы города Шамкир Насировой Али и передана на хранение в музей.

Другая занавесь (ЭФ-7657) сшита из шелкового атласа, на котором преобладают розовый и синий оттенки с красными цветами. Изнаночная сторона – розовая с белыми точками, сшита ситцевой тканью. Ее размер – 187 см. х 160 см. Занавесь с трех сторон цепочкой окаймлена гюлебетин, вокруг которой – черная шила.

В Азербайджане во внутреннем убранстве жилых домов достойное место и свою красоту имеют занавеси для дверей и лямя (ряф). Обычно такие вышитые и вязаные изделия также украшались со вкусом.

В XIX веке в Ширванском историко-этнографическом регионе была связана шерстяная дверная занавесь (ЭФ-6979) методом «зили». Занавесь состоит из 2 частей и связана различными цветными нитками с геометрическим узором. Основной цвет – черный, с двух сторон окаймлен одной широкой и двумя узкими полосами; на двух верхних частях – широкая кайма. В центре занавеси-узоры напоминают пчелиные соты. Размер – 185 см. х 162 см. Эта редкая дверная занавесь была приобретена в 1972 г. в городе Шамаха и передана в музей.

В конце XIX века в городе Лерике из шерсти была связана занавеска для лямя (ЭФ-7746), верх которой украшен геометрическими фигурами из различных цветных ниток и изображениями животных шириной в 10 см., методом зили, а ее нижняя часть связана черными шерстяными нитками, сеткой с помпонами. Занавеска для лямя в двух верхних частях

украшена вязкой, а в середине ее располагается мешочек для ложек. Размер данной занавески – 235 см. х 50 см. Чтобы лямя «зех» выглядела еще красивее, обычно пространство между тюками с постелью и низом лямя, вокруг всей стены украшалось специальной гурамой. Эта занавесь называлась «зехгабагы» или «лямягабагы» и состояла из специально выкроенных в форме треугольников цветных лоскутков. Треугольники прикреплялись один к другому и придавали внутреннему убранству дома специфическое очарование.

Гурама - это один из видов азербайджанского декоративного прикладного искусства. Он используется при изготовлении верхних частей занавесей для тахчи, джамахатан, гердек, дверей, окон, для шитья бохчи, постельных принадлежностей, в редких случаях при шитье одежды [3, с.336-345]. В фонде этнографии Музея истории Азербайджана содержатся и хранятся до 100 видов гурамы (это в основном верхние части занавесей, зехгабагы и гердекбашы).

Верхняя часть лицевой стороны одной из занавесей (ЭФ-6896) состоит из различных цветов шелковой, атласной, бархатной, золотистой тканей, изнаночная сторона состоит из цветного ситца, сшитого в форме гурамы, поделенной на 7 частей.

Края и внешняя часть верха занавеси украшены черноглазой бафтой, а на концах свисают помпоны из ниток. Длина верха занавеси - 120 см. Из материалов этнографического фонда мы узнаем, что гурама придающая особый шарм внутреннему убранству жилого дома, в себе сосредоточила всю прелесть этого метода и образцов шитья. Эти образцы шитья, присущие для азербайджанского покройного мастерства, и стали источником для методов карагез, зенджира, бута, зербафта и т.д. Для их изготовления преимущественно применялись геомет-рические и растительные орнаменты. В этнографической литературе даны изображения нескольких таких пердебашы [3, с. 342-344].

Точно также, как и зехгабагы, изготовленный, но отличающийся большей красочностью «гердекбашы», привлекает внимание в домашнем убранстве во время свадеб. Обычно пришедшая в однокомнатную квартиру невеста делила комнату занавеской гердек на 2 части. К занавеси-гердек, в верхней части закреплялась «гердекбашы», которая была красиво инструктирована. Придающая особую красоту интерьеру комнаты, «гердекбашы» выкраивалась и украшалась цветными бусами и помпонами. Гердекбашы являлась талисманом каждой семьи и традиционно передавалась из рода в род, от матери к дочери [4, с. 70]. Традиция деления широкого гердека на две части была распространена у туркмен [5, с. 81] и у тюрков Южной Сибири [6, с. 150].

В фонде этнографии Национального Музея истории Азербайджана содержится образец гердека, который использовался в Карабахе в XIX веке. Его лицевая сторона состоит из красной цветной ткани - хара, а изнаночная – цветной ситец с красными цветами. Гердек с трех сторон обшит золотой цепью и несколькими частями прикреплен методом гурама. Его размер – 270 см. х 181 см. Этот гердек в 1975 г. был куплен у Рустамовой Махбубы и передан музею.

Другой гердек (ЭФ-5954) состоит из малиновой середины (красного цветного чилбенда), две стороны которой отделаны красной и золотой тканями. Верх гердека-гурама, состоящий из позолоченной и бархатной тканей с пришитой каймой из переплетенного шнура и черного сатина, также украшен помпонами с цепочками, которые проходят через металлические звенья. Здесь прикреплены 3 мелких, 7 крупных камней бирюзы и кораллы, которые висят на черной бахrome. Размер – 186 см. х 182 см. Этот образец гердека также из Карабаха.

Как мы видим, особую красоту гердеку придает прикрепленный к его верхней части – гердекбашы. В музее находятся многие образцы гердекбашы. На одном из них (ЭФ-7552) гурама, исполненная из различных шелковых лоскутков, а с изнаночной стороны – из ситца. Размер – 324 см. х 13 см. Конец гердека украшен 13-ю цепочками и помпонами из колокольчиков, исполненных в стиле гюлебетин. Обычно к гердекам прикрепляли и мешок - «гердекторбасы». Один из них (ЭФ-7113) сшит из красной, позолоченной ткани, к верхней части которого прикреплен широкой золотой шнур. Завязывается мешок темно-красным шелковым шнуром, на концах которого пара помпонов - гюлебетин. Этот мешок длиной в 19,5 см. предназначался для сбора в него необходимых вещей для невесты.

В жилых домах азербайджанцев для домашнего уюта широко используют настенные украшения, которые изготавливают профессиональные мастера вышивки. Исполненные с большим вкусом, они занимают достойное место в музее. Одно из таких украшений (ЭФ-4391) исполнено из красного атласа, его изнаночная сторона сшита из некрашеного холста. На лицевой стороне - вышивка гюлебетин, цветы и листья выполнены шелковыми нитями и орнаментом. Посередине настенного украшения вышит медальон, по краям - два крупных листочка. Украшение окаймлено гюлебетин шириной в 25 см. Настенное украшение размером 52 см. х 25,5 см. по краям расшито методом «карагез».

Другое настенное украшение (ЭФ-4390), размером 168 см. х 116 см., вышито гюлебетин на красном бархате; его изнаночная сторона была зеленой. Оно было изготовлено в Шуше и относилось к XIX веку. Это – настенное украшение находилось в доме богатого шушинца.

В фонде находится третье настенное украшение (ЭФ-4392) с красной серединой, а по краям с бархатом кофейного цвета, и расшитое методом гюлебетин. Посередине украшения вышиты буквы, похожие на буквы из арабского алфавита. Две части бархата и края украшения вышиты «гюлебетин» из золотой нити. Ширина дверного украшения 51 см.

В сельских жилых домах Азербайджана настенные украшения были очень распространены. На них преимущественно вышиты орнаменты с изображением растений, птиц, животных, сцены природы, сюжетные мотивы. Например, на одном настенном украшении (ЭФ-7879) из желтого атласа цветными шелковыми нитками вышиты попугай и вокруг него методом гюлебетин – орнамент. Размер – 53 см. х 44 см. Помимо элементов украшения имеется вышивка из ряда цветов.

В фондах музея хранятся также вязанные изделия, предназначенные для интерьера жилых домов: «рюпуш» - напольная скатерть, мафрашы, «текнегабы» - посуда для хлеба или теста. Рюпуш - напольная скатерть, вязанное изделие (ЭФ-7043) связанное из белой шерстяной пряжи, размером 211 см. х 95 см. Края рюпуша вытканы темно-кофейными и красными нитками. Рамкой вытканы простые геометрические фигуры в окружение бахромы из красных ниток. До середины XX века жизнь сельской семьи и процесс еды проходили преимущественно сидя на полу, поэтому вязанные рюпуш и гелемкар были в каждой семье.

В азербайджанских семьях стало обычным собирать предметы быта в мафрашы и держать в доме на конкретном месте. Мафрашом пользовались и во время переезда. В музее хранится мафраш из Казахского региона (ЭФ-5608), размером 94 см. х 44 см. х 48 см., который был связан шерстяными нитками: нижняя часть связана в полоску черными и темно-синими нитями. У конца мафраша для завязки вытканы 8 черных кольца. Шерстяным шнуром, проведенным через эти кольца, мафраш затягивается и закрепляется.

Есть в музее и другой образец мафраша из Карабаха (ЭФ-7000) вытканый в форме ковра - зили и паласа, относящийся к началу XX века. Размер – 45 см. х 94 см. х 46 см. На мафраше вытканы различные цветные геометрические фигуры.

В сельском быту вязаное изделие использовали и для посуды - текне. Хлеб, мучные изделия считались священными и поэтому для посуды, где хранился хлеб, вязали специальные мешки, которые берегли его от грязи и порчи.

В музее хранится мешок – текнегабы, связанный в форме паласа из Казахского региона (ЭФ-7288), относящийся к началу XX века. Общий фон - темно-синий; различными цветными нитями и геометрическими фигурами выткана чалма; нижняя часть мешка - простая, конец - окаймлен. Размер – 85 см. х 76 см.

Помимо всех перечисленных вязаных и вышитых изделий в интерьере жилых домов Азербайджана немаловажное место занимают «салламача» - занавесь для зеркала (ЭФ-7243, 7244), шкатулка для ниток (ЭФ-2560), мешочек для мыла (ЭФ-1543), занавесь для камина (ЭФ-1445), бохча для одежды (ЭФ-5616, 7190), покрывало для самовара (ЭФ-6289), мютекке, дешекче - маленький матрас и покрывало для них (ЭФ-1182, 1185, 6040) и т.д. Все эти предметы олицетворяли национальную принадлежность и культуру быта азербайджанского народа.

В 50-60 годов XX века вязаные и вышитые изделия постепенно потеряли свою актуальность и превратились в музейные экспонаты. Они являются очным и визуальным источником для изучения культуры быта народа. Пропагандируя их, мы исследуем в данный период образ

жизни, быт, эмпирическое творчество, мышление, чувства, а главное – культуру быта азербайджанского народа.

1. *Ф.И.Велиев. Материальная культура Азербайджана в XVIII - начале XX века (историко-этнографическое исследование). - Баку, 2010. (на азерб. языке).*
2. *А.Н.Мустафаев. Материальная культура Ширвана. - Баку, Элм, 1977.*
3. *А.Рустамбекова. Гурама как разновидность декоративного искусства Азербайджана / Музей истории Азербайджана 2006 г. - Баку. Элм, 2006.*
4. *Этнография Азербайджана, II т. 2007.*
5. *А. Джикиев. Туркмены юго-восточного побережья Каспийского моря. Ашхабад, издательство АН Туркменской ССР, 1961.*
6. *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. / Составители: Э. Л. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаева, М. С. Установова.- Новосибирск: Наука, 1988.*

Түйін

Әр халықтың мәдениеті мен тұрмысы жөніндегі материалдық-мәдени мұраларын сақтап, оны болашақ ұрпаққа насихаттап, жеткізуде мұражайлардың рөлі ерекше.

Мақала азербайжан халқының тұрғын үйлерін безендіруге арналған дәстүрлі тоқыма және тігін бұйымдары туралы жазылған.

Summary

The exhibits keep in the fund of the ethnography of the National Azerbaijan Museum of History among which there are wares of knitting and embroidery which are intended for the interior of the dwelling houses. Curtain for shelves, small parts of fabric-“gurama”, curtain for bed-“gerdekbashi”, decorations for walls, curtain for shelves with kitchen utensils, pillows-“mutekke”, bedspread for beds-“doshekche and nazbalish”, sack for-“gerdek”, curtain and bedspread for trays with sweets-“khoncha”, mafrash which are used in the house way of life, utensils for dough, small bundles-“bokhcha”, box for threads, box for Koran and patterns of the hanging decorations-“gotaz” are among them.

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НЕФТЯНОЙ ПРОБЛЕМЫ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

А.И. КАНАГАТОВА - студентка 4 курса
исторического факультета КазНПУ им. Абая

Президент РК Н.А. Назарбаев в первый год существования Казахстана как независимого и суверенного государства определил перед Казахстаном следующие стратегические цели: 1. Заключение с учетом геополитического самоопределения многосторонних и разно вариант-ных военно-политических и экономических союзов,обеспечивающих безопасность и суверенитет Казахстана. 2. Повышение политического веса Казахстана в мировом сообществе за счет соблюдения демократических свобод и прав человека, отыскание собственного и весомого

места в мировой экономике. 3. Использование выгодного геополитического положения Казахстана в технологии вхождения в мировые хозяйственные связи [1].

Проблема политики Республики Казахстан в Каспийском регионе рассматривается в политико-исторических исследованиях в контексте с общими проблемами становления и развития внешней политики Казахстана. Особое внимание следует обратить на книгу Н.А.Назарбаева «Критическое десятилетие». В ней найдено отражение государственная точка зрения по вопросу внешней политики. В работе определяются основные цели и задачи развития Казахстана как суверенного государства и в этом контексте и стратегия внешнеполитических связей.

Бывший министр иностранных дел РК К.К. Токаев определяет приоритеты и главные направления, а также задачи внешней политики Республики и практические шаги на международной арене в многочисленных своих работах. «Внешиполитические приоритеты Республики Казахстан, - как отмечает К.К. Токаев, - сформировались, в первую очередь, под влиянием таких факторов долгосрочного характера, как географическое расположение нашей страны и ее национальные интересы. Происходящие в мире перемены, связанные с развитием новых технологий и процессом глобализации, появлением угроз планетарного характера, формированием новой экономической архитектуры, углублением и диверсификацией международного сотрудничества на региональном уровне, - все это вынуждает вносить коррективы во внешнеполитический курс нашего государства, требует оперативного и гибкого реагирования, разработки и реализации новых подходов к решению актуальных международных проблем. Однако базовые принципы внешней политики были и остаются неизменными» [2]. К.Х. Абуseitов и Л.Н. Бакаев поднимают вопросы безопасности разоружения, контроля над вооружением, сотрудничества с международными организациями безопасности. Рассматриваются вопросы военного сотрудничества с различными странами. Статья А.Ю. Волкова посвящена сотрудничеству РК с такой авторитетной международной организацией как ООН. В.Х. Гиззатов рассуждает о проблеме выхода Казахстана к мировым коммуникациям, в связи с этим рассматривается вопрос правового статуса Каспийского моря. С.Д. Примбетов занимается вопросами региональной интеграции в Центральной Азии [3]. В его трудах анализируются причины и факторы, способствующие интеграции в Азии. Являясь Председателем Исполнительного Комитета Межгосударственного Совета Республик Казахстан, Кыргызстан, России, Узбекистан, возможно, следить за практической реализацией интеграционных процессов в Азии.

Исследованию общих задач, интересов Казахстана во внешней политике определению приоритетных направлений деятельности посвящены статьи Р. Калиевой [4], У.Т. Касенова [5], Е.М. Абенова [6]. Так Р. Калиева рассматривает внешнеполитическую деятельность Казахстана с точки зрения приоритетных направлений. У.Т. Касенов так же исследует работу Казахстана по приоритетам, но выделяет некоторые общие проблемы. Например, изучая отношения с Россией, он поднимает проблему ядерного оружия и транспортировки казахстанской нефти через трубопроводы России. Рассматривая взаимоотношения со странами Среднего Востока, он изучает перспективы деятельности Казахстана в ОЭС. Е.М.Абенов поднимает в своей работе проблемы региональной и субрегиональной систем безопасности, при этом делая вывод о том, что во внешней политике все более явно наблюдается отсутствие четкой концепции национальной безопасности, способной обеспечить взаимосвязь и взаимообусловленность внутренних потребностей и деятельности на международной арене.

Распад СССР, образование суверенных республик и СНГ, их взаимоотношения на современном этапе и перспективы сотрудничества анализируются многими авторами. Например, Р. Абазов в своей статье размышляет о месте Центрально-азиатских республик, в том числе и о Казахстане, в многополярном мире, который возник в результате развала советской империи. Он рассматривает возможность включения Казахстана в орбиту влияния Турции и Ирана на основе исламизации различных сторон жизни казахстанского общества [7]

В июне 1994 г. Н.А. Назарбаев выдвинул проект "О формировании Евразийского Союза государств". Почти сразу же в печати возникло две противоположные точки зрения на эту инициативу. А.Х. Ахмеджанов и А.К. Султангалиева рассматривают ЕАС как часть внешне-

политической деятельности Казахстана, как часть геополитической концепции [8]. Принципиально отличным является мнение А. Грозина. Он пишет, "геополитическое мышление нашего руководства пока проявляется слабо. Постоянная смена предполагаемых "основных союзников", примеряемых на наше государство моделей развития, желание то построить Евразийский союз, то союз центрально-азиатских государств - усиливает ощущение неопределенности» [8, с.39-41].

Большой интерес представляет книга, выпущенная институтом Востоковедения Российской АН [9]. Она состоит из четырех глав, введения и заключения. Работа выполнена при финансовом содействии Российского Гуманитарного фонда (проект 94-06-19351). Авторы данной работы ставили перед собой цель рассмотреть проблему выбора, стоящую перед новыми независимыми государствами Центральной Азии, обращаясь к различным ее аспектам. В первой главе кратко, представлена история формирования региона, его базовые характеристики (историко-географические, этно-демографические, экономические и политические). Во-второй, рассмотрено становление внешнеполитической линии ННГ Центральной Азии, проанализированы отношения новых стран с главными внешнеполитическими партнерами, выделены группы государств, имеющих для региона, в том числе и для Казахстана, первостепенное значение, охарактеризованы приоритеты и специфика связей. Автор третьей главы задается вопросом о будущем взаимоотношений Центральной Азии и России, возможных формах их интеграции. Последняя глава посвящена экономике, поискам места стран региона в мировом хозяйстве. В приложении помещены хроника основных внутриполитических событий и внешнеполитических контактов стран центральной Азии, а также библиография работ на русском и западных языках.

Страны Центральной Азии и Казахстан переживают процессы глубокой политической и экономической трансформации. Остро стоит вопрос, сумеют ли страны этого региона организовать экономический подъем, который будет развиваться на собственной основе, то есть, смогут ли они выйти из кризиса путем своей интеграции. Книга "Региональная интеграция в Центральной Азии" - это сборник статей, посвященный анализу интеграционных процессов, происходящих в Центральноазиатских республиках. Издание вышло в свет при содействии Центра экономического и социального развития, который занимается исследованием региональной интеграции в Центральной Азии [10]. Для этого Центр провел в 1994 г. международную конференцию по этой тематике в Берлине, а в 1995 г. два семинара, состоявшихся в Азии. "Настоящий сборник призван подвести некоторый итог состоявшихся до сих пор трех мероприятий." Процесс региональной интеграции в особой степени нуждается в постоянном обмене опытом участвующих стран, так как без взаимной консуль-тации велика опасность возникновения неверных процессов. В связи с этим в сборнике представлены мнения исследователей Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана и Узбекистана. Европейские страны также должны знать ход развития интеграции, потому что именно они могут внести существенный вклад в успешную реализацию процесса интеграции. Введение написана д-ром Г. Дитером (референт Германского фонда международного развития в отделе основных вопросов экономической политики), где он говорит о необходимости региональной интеграции в Центральной Азии. Сборник состоит из трех разделов. В первом разделе рассматриваются мирохозяйственные рыночные условия, а также теория региональной интеграции. Во втором разделе приводятся предпринимаемые шаги по пути региональной интеграции, анализируются перспективы ее развития. Наконец в третьем разделе критическому анализу подвергаются стратегии отдельных стран по осуществлению внешнеэкономической политики и переходного процесса.

В первом разделе в статьях Якобайта, Еналя и Альтфатера приведены мирохозяйственные рыночные условия, которые существуют для региональной интеграции. Якобайт (стипендиат - соискатель ученой степени доктора наук Немецкого исследовательского общества) дает характеристику важнейшим теоретическим подходам к региональной интеграции, рассматривает опыт первой волны интеграционных проектов в 60-х годах. Еналь (профессор кафедры политических наук Берлинского свободного института) занимается анализом структур, и тенденции развития мирового хозяйства исследует причины его дестабилизации.

Кроме того, он рассматривает развитие ГААТ и результаты Уругвайского раунда переговоров. Статья Альтфатера (профессор кафедры политических наук Берлинского Свободного института) посвящена анализу процессов регионализации мирового рынка и второй волне формирования блоков с начала 80-х годов. При этом рассматриваются так же элементы, составляющие конкурентно способности отдельных экономик, и опыт Латинской Америки по осуществлению проектов региональной интеграции.

Во-втором разделе рассматриваются условия для региональной интеграции. В статье С. Примбетова приводится анализ факторов сотрудничества в Центральной Азии, а так же уже принятые шаги по созданию единого экономического пространства. Статья Г. Дитера посвящена рассмотрению исходного экономического положения для процесса региональной интеграции, перспектив этого процесса. К. Рахметова и У. Касенов в своей статье исследуют последовательность отдельных шагов по пути интеграции, обсуждают также аспекты развития инфраструктуры в регионе. Б. Бабаев и В. Анисов приводят оценку перспектив интеграции в Центральной Азии в зависимости от успехов процесса перехода к рыночной экономике. В статье Хюбнера (профессор Берлинского экономического института) речь идет о возможностях разумного применения уроков Европейского платежного союза в Центральной Азии. При этом рассматриваются как критерии создания платежного союза, так и шансы Центральноазиатского платежного союза, вопрос валютной кооперации в Центральной Азии находится также в центре первой статьи Герра (профессор Берлинского экономического института). Исследованию подвергаются как существующие инфляционные процессы, так и аспекты режима обменного курса и конвертируемости.

В центре внимания третьего раздела стоит рассмотрение внешнеэкономических и трансформационных стратегий отдельных стран. При этом наблюдается существенное расхождение. К. Рахметова подчеркивает необходимость интеграции Казахстана в мировую экономику и обсуждает необходимые шаги в этом направлении. У. Касенов анализирует экономическую структуру Казахстана. Несмотря на все внутренние и внешнеэкономические проблемы Сауэр и Рем дают в своей статье казахстанской экономике сравнительно положительный прогноз, подчеркивая, однако, необходимость внутренней экономической стабилизации. Небольшое место в настоящем сборнике отведено другим интеграционным проектам, например Организации Экономической кооперации (ЭКО) или предложенному Президентом Казахстана Н. Назарбаевым проекту ЕАС.

Казахстан принимает активное участие в деятельности международных организаций, комитетов, программ и так далее. Статьи Н. Фокиной, К.Е. Джамбурчина посвящены именно этой проблематике [11].

Одним из направлений внешнеполитической деятельности Казахстана является привлечение иностранных инвестиций и экономическое сотрудничество с различными странами мира. Е. Арынов, Р. Жуламанов, А. Елеусизов в своих исследованиях анализируют роль и влияние внешней экономики на экономику Казахстана [12], подробно рассматриваются источники привлечения внешних ресурсов такие как, МВФ, МБРР, АБР, транс-национальные и частные корпорации, совместные предприятия.

Проблемы безопасности, разоружения и военного сотрудничества исследуют в своих работах К. Байкенов, К.Э. Сорокин, М.Т. Лаумулин. М.Т. Лаумулин в своей статье пишет о том, что СВМДА и ЕАС на каком то уровне развития дополняют друг друга, хотя речь и идет о разных по характеру процессах [13].

М. Сарсенбаев рассматривает внешнюю политику Казахстана в контексте соответствия ее норм международному праву. Надо отметить, что этот вопрос на данном этапе, когда только идет складывание концепции внешней политики, когда Казахстан делает самые первые шаги на международной арене звучит очень актуально [14].

Кроме этого, для нас будет представлять огромный историографический интерес сборник международных договоров Казахстана с государствами СНГ начиная с обретения независимости до 1996 г.[15].

Сложившаяся ситуация в Каспийском регионе характеризуется тем, что появились значительные научные публикации как в российской, зарубежной так и в отечественной историо-

рафии. Среди российских исследователей следует выделить работы Д.Накашидзе [16], А.Чичкина [17], Л. Гусева [18], в которых рассматриваются вопросы международных отношений и их связь с проблемами нефти Каспия. Зарубежные исследования представляют работы З.А. Гюнтера, Г.Хендерсона и др.

В казахстанских исследованиях следует выделить работы М.Абишева [19], М. Ашимбаева [20], М.Т.Лаумулина, Т.Сейфуллиной [21], А.Зверева [22] и др. Казахские исследователи связывают проблемы Каспийского региона с вопросами безопасности Республики Казахстан, исследованием позиций прикаспийских государств и др.

---

1. Назарбаев Н.А. *Стратегия становления развития Казахстана как суверенного государства.* - Алма-Ата: «Дауір», 1992. - С. 69.

2. Токаев К.К. *Казахстанская дипломатия: первые итоги, новые задачи.* // Мысль. 1995. № 5.- С. 27.

3. Примбетов С.Д. *Центрально-Азиатская интеграция: итоги и опыт первого года сотрудничества.* // Саясат 1995. - № 1. - СС. 70-78.

4. Калиева Р. *Приоритеты внешних связей РК.* // Азия 1994. № 31. - С. 3.

5. Касенов У.Т. *Основные итоги внешнеполитической деятельности РК и её приоритетные задачи // Казахстан и мировое сообщество. 1994 г. № 1. С.5; Касенов У. Т. Россия, Закавказье и Центральная Азия: нефть, трубопровод и геополитика. // Казахстан и мировое сообщество. 1995. № 2 (3). - СС. 22-35.*

6. Абенев Е.Н. *Внешиполитические интересы РК: уроки и перспективы.* // Саясат 1995. № 6. - СС. 54-69.

7. Абазов Р. *Геополитическая и геоэкономическая трансформация Центральной Азии и Европы: сравнительный анализ.* // Саясат 1995. № 7. - СС. 68-83.

8. Ахмеджанов А.Х., Султангалиева А.К. *Идея Евразийского союза для СНГ и Казахстана (попытки реинтеграции постсоветского пространства на принципах партнерства).* // Казахстан и мировое сообщество. 1995. № 1-2. - СС. 26-39.

9. *Россия и страны Центральной Азии: Поиск путей обновления / РАН Центрально-азиатских исследований при ИМЭПИ; Отв. редактор Л.А. Аносов. - Москва: Финиздат, 1995. - 344-с.*

10. *Региональная интеграция в Центральной Азии. Перевод: Арио Ларче.*

Германский фонд международного развития.- Берлин, 1995. - 383 с.

11. Джанбурчин К.Е. *ТАСИС В Казахстане // Саясат 1995. № 7. - СС.56-60.*

12. Арынов Е., Жуламанов Р., Елеусизов А. *Иностранное участие в оздоровлении экономики Казахстана.* // Саясат 1995. № 1. - СС. 53-57.

13. Лаумулин М.Т. *Азиатская безопасность и СВМДА.* // Казахстан и мировое сообщество № 1-2. - СС. 40-48.

14. Сарсенбаев М.А. *Международно-правовые отношения государств Центральной Азии. / Институт международного бизнеса и международного права «Данекер». Алматы: Ғылым, 1995. – 368 с.*

15. *Казахстан – международные договоры с государствами участниками СНГ (с декабря 1991 года по декабрь 1996 год). / сост. Э.Б. Мухамеджанов, И.Б. Метибовская.- Алматы: «Баспа», 1997. – 496 с.*

16. Накашидзе Д. *Нефть Каспия и международные отношения.* // Власть.- М., 2002.

17. Чичкин А. *Цена иранской нефти.* // GazetaSNG.ru.-2002.-12 сентября.

18. Гусева Л. *Современное состояние нефтегазового комплекса и экспорта газа Республики Туркменистан.* // Аналитик.2001. № 1. - с.36-39.

19. Абишев А. *Каспий: нефть и политика.*-Алматы: Центр внешней политики, 2002. №10.

20. Ашимбаев М., Лаумулин М.Т. *Трудный путь к региональной безопасности. .-Алматы: Центр внешней политики. 2002.- №10;*

21. Лаумулин М.Т., Сейфуллина Т. *Интересы и политика Европейского Союза в Центральной Азии и Каспийском регионе.* //www.kisi.kz.;

22. *Зверев А. Для США сейчас очень важно уменьшить вою зависимость от ближневосточной нефти.//www.aina.kz.27.11.2001.*

Түйін

Бұл мақалада Каспий аумағының мәселесіне қатысты Қазақстан, Ресей және шетел зерттеушілерінің еңбектеріне анализ берілген, сонымен қатар қазіргі заманға сай халық-аралық қатынастардағы мұнай мәселесі қарастырылған. Қазақстан Республикасындағы Каспи аумағының саяси проблемасы, саяси-тарихтық зерттеулерде сонымен бірге Қазақстанның сыртқы саясатының дамуы мен құрылуының бірыңғай проблемаларыда қарастырылған.

Summary

In given article works both the Kazakhstan researchers, and the Russian and foreign authors devoted to questions of the Caspian region, together with an oil question in the international relations at the present stage are analysed. The problem of a policy of Republic Kazakhstan in the Caspian region is considered in politiko-historical researches in контексте with shared problems of formation and development of foreign policy of Kazakhstan.
